

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

ЕТНІЧНА ІСТОРІЯ НАРОДІВ ЄВРОПИ

Збірник наукових праць

ВИПУСК 47

Київ
2015

Редакційна колегія:

ПАТРИЛЯК І. К., д-р іст. наук, проф.(голова редколегії);
КАПЕЛЮШНИЙ В. П., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії, відповідальний редактор);
БОРИСЕНКО В. К., д-р іст. наук, проф. (заступник голови редколегії);
БОРИСЕНКО М. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНІ СОГУ, проф. (Сеул, Корея);
ЗАЛІЗНЯК Л. Л., д-р іст. наук, проф.;
КАЗЬМИРЧУК М. Г., д-р іст. наук, доц.;
КОНТА Р. М., д-р іст. наук, доц.;
КОЦУР А. П., д-р іст. наук, проф.;
МАТУСЯК АГНЄШКА, проф. (Вроцлав, Польща);
СКРИПНИК Г. А., д-р іст. наук, проф., академік НАН України;
ПАЛІЄНКО М. Г., д-р іст. наук, проф.;
СЕРГІЙЧУК В. І., д-р іст. наук, проф.;
СОРОКА Ю. М., д-р іст. наук, проф.;
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., д-р іст. наук, проф.;
ГОНЧАРОВ О. П., канд. іст. наук, доц.;
КАЗАКЕВИЧ Г. М., канд. іст. наук, доц.;
ПИЛИПЕНКО В. В., канд. іст. наук, доц. (відповідальний секретар);
ТЕРЕС Н. В., канд. іст. наук, доц.;
ХАКАМІЕС ПЕККА, проф. (Турку, Фінляндія);
ХАЛУПЧАК ГЕНРІК, проф. (Люблін, Польща).

Адреса редакційної колегії:

01601, Київ, вул. Володимирська, 60, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства
e-mail: etnichna.istoria@gmail.com
сайт збірника: <http://www.ethnic.history.univ.kiev.ua>

Рецензенти:

д-р іст. наук М. В. КУГУТЯК
д-р іст. наук О. М. ПОШИВАЙЛО

Автори статей несуть повну відповідальність за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, географічних назв та інших відомостей. Тексти подаються в авторській редакції.

**Рекомендовано до друку Вченою радою історичного факультету
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
(Протокол № 4 від 26.11.2015 р.).**

Збірник наукових праць «Етнічна історія народів Європи» внесено до переліку фахових видань за спеціальністю «Історичні науки» (постанова Президії ВАК України № 1-05/7 від 09.06.1999 р.; постанова Президії ВАК України № 1-05/2 від 10.03.2010 р.; наказ Міністерства освіти і науки України №1021 від 7 жовтня 2015 р.).

Реєстраційне свідоцтво № 11061, серія КВ

ЗМІСТ

Пустовалов Сергій. До проблеми археологічного відображення ознак держави.	4
Рудь Микола. Соціальна структура полабослов'янського суспільства у IX–XII ст.	9
Соґу Гонґ. Два дослідження календарних звичаїв українців: етнографічний реалізм чи ні?	15
Пивоваренко Олена. Різновиди горілчаних напоїв у XVIII столітті (на матеріалах щоденників Якова Марковича).	20
Грушецька Вікторія. Повсякденне шкіряне взуття низьких форм тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX століття.	25
Ганул Антон. До питання про заслання новосербського генерала Івана Хорвата до Вологди та слобожанський період його діяльності (1764–1786 рр.).	34
Круглова Людмила. Наукова діяльність Івана Лучицького в Історичному Товаристві Нестора Літописця.	40
Мотуз Василь. Релігійно-просвітительська діяльність Петра Лебединцева.	46
Вівчарик Петро. Степан Качала та Михайло Драгоманов: історія взаємин у контексті суспільно-політичної діяльності.	50
Кліш Андрій. Християнсько-суспільний союз: інституалізація та діяльність.	55
Гринюка Богдан. Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata» (1935–1938 рр.).	63
Машкевич Стефан. Київський міський транспорт у післявоєнний період (1943 – кінець 1950-х років).	68
Мочалов Євген. Етнічні витоки американського неоконсервативного середовища.	80
Конта Ростислав, Люлька Віталій. Формування та сучасний стан єзидів в Україні як окремої етноконфесійної групи: теоретико-методологічні аспекти.	85
Кошіль Григорій. Особливості внутрішнього оздоблення народного житла на Волинському Поліссі в другій половині XX – на початку XXI століття.	90
Трохименко Олександр. «Ми могли б обійтися без німців»: досвід польового етнографічного дослідження німецької етнонаціональної ідентичності.	97
Василишин Степан. Роль посольства України в Республіці Білорусь у налагодженні міждержавного співробітництва (1992–1994 рр.).	102
Скловський Ігор. Етнонаціональні аспекти сенсу українського буття: історико-філософський дискурс.	109
Гвоздков Сергій. Пострадянські держави в зовнішній політиці США за часів президентства Дж. У. Буша.	112
Наші автори.	117

ДО ПРОБЛЕМИ АРХЕОЛОГІЧНОГО ВІДОБРАЖЕННЯ ОЗНАК ДЕРЖАВИ

Стаття присвячена рідкісним ознакам становлення держави за матеріалами доби бронзи. Поява моди на певні престижні речі, меблі для зберігання та відпочинку, відхилення від стандартних поз в поховальному обряді є свідченням процесу державотворення, який відбувався в цих суспільствах. В статті використані матеріали курганних пам'яток України. Ключові слова: поховальний обряд, доба бронзи, рання держава, меблі, мода.

Проблема ознак ранньої державності майже століття цікавить науковців. Першим в археології висунув та обґрунтував ознаки цивілізації Г. Чайлд. Серед них наявність міст, монументальних громадських споруд (храмів, палаців і т. і.), податків або данини, інтенсивної економіки, торгівлі, відділення в окрему галузь ремесла, наявність писемності та початків науки, образотворчого мистецтва, привілейованих класів. Згодом всі ознаки були зведені до трьох основних (поява міст, писемності та монументальної архітектури)¹. Фахівці, які займаються становленням держави та її раннім розвитком, постійно працюють над удосконаленням цього списку ознак. У якості ознак державності запропоновані поява експлуатації², відокремлення ремесла від хліборобства³, наявність ювелірного ремесла⁴, досягнення певного рівня демографічного розвитку⁵, поява субкультури знаті⁶.

З огляду на появу ранньої державності важливою її ознакою є виникнення моди. Справа в тому, що первісність не знає моди взагалі. Кожний етнос в силу того, що офіруються власні предки, носив свій крій одягу, свої головні убори, свої орнаменти, свої прикраси, мав свої жести тощо. Набір цих ознак був неповторним, суто індивідуальним. Першими модними речами були металеві прикраси з благородних металів, які ставали престижними. Це був спосіб переведення накопичених знаттю продуктів хліборобства та скотарства у довготривалі престижні речі. Зерно могли з'їсти гризуни, худоба могла стати жертвою епізоотії тощо. З етнічних ознак престижні речі перетворюються на інтеретнічні ознаки певного соціального шару, а саме – знаті. Метал коштував дуже дорого, тому прикраси з нього могла дозволити собі тільки верхівка суспільства. Так, наприклад, за доби ранньої бронзи у циркумпонтійській зоні стають модними (престижними) прикраси у вигляді скроневих підвісок, медальйонів, сережок, булавок із срібла. Не всі общинники могли дозволити собі срібні речі. Для цієї категорії населення бронзові предмети вкривають або шаром срібла, або миш'яковою амальгамою, яка імітує срібло⁷. Всі ці речі знаходять далеко за межами центрів, де їх виготовляли. Достатньо сказати, що для Північного Причорномор'я центром виготовлення металевих речей був Донбас, а зона збуту цих речей поширювалася на всю степову та лісостепову частину Східної Європи⁸.

Треба розрізняти речі певних типів та сам матеріал виготовлення. Коштовне каміння, метал, бурштин, черепашки – всі ці матеріали з давніх-давен були предметом обміну. Вони певною мірою сприяли становленню попиту на окремі кольори, породи каменю тощо. Завдяки ним вироблялися єдині для значних регіонів естетичні норми. Можна навіть сказати, що вони були предтечами моди.

Таким же самим проявом субкультури знаті була поява спеціальних поховальних споруд у вигляді багатокамерних катакомб у населення катакомбної спільності⁹, кам'яних скринь у населення кемі-обинської культури. За часів ранніх кочовиків ці обряди набувають грандіозних масштабів. Під час поховальних обрядів у скіфів забивали до 300 коней, багатьох людей, небіжчика супроводжували коштовний посуд, зброя, побутові речі тощо. Сама поховальна споруда (курган) відзначалася гігантськими розмірами та складною конструкцією.

Можливо, поява та ранній розвиток меблів є також індикатором у процесі становлення знаті. Перші меблі підкреслюють особливий статус знаті, її відмінність від рядових общинників, її недосяжність, наближеність до богів тощо.

Фахівці розрізняють за призначенням три види меблів: для відпочинку, для зберігання побутових чи якихось інших речей, для занять¹⁰. Серед речей для відпочинку виділяють ліжка з їх варіантами і меблі для сидіння. Серед меблів для зберігання – шафи, скрині, валізи тощо. Серед меблів для занять – це різноманітні столи, верстати¹¹.

Людина часів палеоліту задовольнялася настільки малим, що ні про які спеціальні меблі мова не могла йти. Навіть лежанок у житлах пізнього палеоліту не виявлено. Вони з'являються тільки в неолітичну добу, коли населення переходить до відтворювального господарства. Трипільські модельки жител яскраво свідчать про те, що люди сиділи на підлозі, а не використовували спеціальні меблі. Така картина простежується в усіх ранньохліборобських енеолітичних суспільствах Закавказзя, Балкан, Месопотамії, Північного Причорномор'я. Як свідчить археологія, меблі, у сучасному розумінні цього терміну, з'являються тільки на певному, далеко не ранньому, етапі розвитку людства. Меблі, які можуть свідчити про появу знаті та її субкультури, є меблями для зберігання та меблями для відпочинку високої якості.

Верхній палеоліт не дає нам жодного натяку на існування меблів для відпочинку чи зберігання речей. Важкі речі не були потрібні рухливому мисливському населенню. Найважливішими меблями, які були життєво необхідними, могли бути тільки ліжка для сну. Для рухливого населення на першому етапі ліжками були шкури тварин, які клали на гілки з листям чи хвостом або підвішували їх між деревами. Пізніше з винаходом плетіння такими ліжками слугували гамаки з сітки. І тільки тоді, коли населення переходить до сталої осілости, з'являється потреба у справжньому ліжку, можливість його виготовити. Такими ліжками спочатку виступали прості циновки з очерету. На всіх ранніх хліборобських поселеннях (в культурах Хасунна та Самарра, у Чатал-Гююці – на всьому Давньому Близькому Сході) циновка є обов'язковим елементом давніх жител¹². Не є винятком і територія України. В ямних та катакомбних похованнях часто зустрічаються залишки циновок¹³. Циновками було викладено заплічки ямного поховання № 14 у Довгій могилі біля Чортомлику¹⁴. Проте циновку важко назвати справжніми меблями. Точніше буде називати циновку праобразом ложа.

Новий етап у розвитку меблів настає вже після появи металу. Розвиток деревообробки робить можливим виготовляти плахи, а згодом і дошки. Поява пили, тесел та доліт різко збільшило можливості людини у виготовленні меблів. У похованнях епохи бронзи знайдено чимало свідочств використання металевих інструментів: круглих та прямокутних пазів у дереві, слідів тесання та стругання, свердління тощо. Реальних свідчень паралельності процесів виготовлення перших транспортних засобів та меблів в археології дуже мало, проте це уявляється досить імовірним. Ложа являли собою дерев'яну раму, на яку натягувалася циновка. Інколи ці рами мали додаткові планки, укріплені хрест-на-хрест. Подібні ложа подекуди трапляються у ямних похованнях півдня України та Росії.

Більш досконале ложе було знайдено експедицією Дніпропетровського університету в ямному похованні на Дніпропетровщині. Тут дерев'яна рама має підвищення з одного боку для голови. Між довгими дошками рами натягнуті шнури. А сама рама з'єднана не просто «у шип», а в «ластівчин хвіст»¹⁵. Важливим моментом для розуміння значення меблів є те, що всі вони знайдені у похованнях соціально відзначених, тобто у похованнях знаті.

Ложе тільки згодом стає справжнім ліжком, піднімаючись над підлогою та стаючи на ніжки. Підвищення самого ложа над підлогою забезпечувало кращий температурний режим відпочинку людини (загально відомо, що холодне повітря знаходиться внизу, а тепле – зверху). Процесу розвитку ложа сприяло протиставлення знаті простим общинникам. Призначення таких лож було, імовірно, поліфункціональним. На них не тільки спали, але й сиділи, працювали тощо. Не дарма у давніх греків, етрусків, римлян на ложах напівлежали під час бенкетів.

Імовірно, стіл веде свій родовід від таці для їжі. Принаймні у ранніх кочівників Євразії невеличкі таці на ніжках для м'яса є дуже поширеними. Можна припускати, що в основі такого столика лежать зооморфні посудини. Можна згадати трипільські та взагалі ранньохліборобські посудини. Семантика таких виробів, можливо, пов'язана з ритуалами обрядового поїдання м'яса. Стіл також з'являється як сакральна річ і згодом монополізується вищим прошарком суспільства¹⁶.

Ще однією деталлю першого гарнітуру виступає стілець або крісло.

Можна стверджувати, що стілець, крісло з'являються як атрибути володарів, спочатку, мабуть, сакральних, а потім і світських. Лише згодом стілець стає частиною інтер'єру широких кіл населення.

Меблі для зберігання теж є досить пізнім явищем. Першими меблями для зберігання були скрині. Ще на початку середньовіччя для зберігання одягу слугували тільки скрині. Імовірно, поява скрині є синхронною появі колісниць та ліжок (кінець IV – початок III тис. до н.е.). Принаймні поховальні скрині з дерева відомі для кемі-обинської культури у кургані Кемі-оба в Криму¹⁷. Невеликі скриньки знайдені вже на поселенні-протомісті Чатал-Гююк.

Розвиток меблів прямо пов'язаний з розвитком металообробки. Покращується якість металу. Це призводить до удосконалення інструментів деревообробки, а це, у свою чергу, до удосконалення обробки дерева та появи перших меблів. Виникнення сучасних типів ліжка, стола, стільця та скрині були одночасним процесом, пов'язаним з соціальним розшаруванням суспільства. Аристократія, що народжувалася, намагалася у такий спосіб підкреслити своє особливе становище у суспільстві, підняти рівень добробуту та відокремити себе від рядових простих общинників. Це не стосується меблів для праці: верстатів та робочих столів, які виникають ще в палеоліті. Меблі для праці, занять не залежать від виділення знаті та соціального розшарування суспільства, а обумовлюються потребами виробництва.

Можна гадати, що перші меблі для відпочинку та зберігання були поодинокі, несли значне ідеологічне навантаження та виготовлялися особливо ретельно та якісно. Тому знахідки меблів в археологічних розкопках мають слугувати індикатором того, що це суспільство вже стало на шлях державотворення.

Положення небіжчика відбивало головні світоглядні моменти життя давньої людини. Воно могло свідчити і про статевікові, і про етнічні, і про професійні, і про соціальні особливості померлого. У середині 70-х рр. XX століття Д. Я. Телегін досліджував еволюцію поз померлих в могильниках Східної та частково Центральної Європи¹⁸. Він виділив 10 основних поз небіжчиків за матеріалами археологічних культур, починаючи з верхнього палеоліту. Всі ці пози були стандартними та відповідали певним релігійним уявленням давніх етносів. Найдетальнішу класифікацію поз розробив Ю. О. Смирнов¹⁹.

Ще однією ознакою становлення державності може бути відхилення від норм поховального обряду. Поховальний обряд населення України з мезоліту характеризувався певними позами небіжчиків, характерними для кожної археологічної культури. Всі ці пози пов'язані з певними релігійними уявленнями давніх людей і є традиційними. Відхилення від названих стандартних поз до доби ранньої бронзи практично немає. Померлі розташовані в центрі могили, інвентар або супроводжує їх, або відсутній в залежності від культурних традицій чи соціального статусу.

Подібна одноманітність (стандартність) продовжувалася до початку доби ранньої бронзи. Повсякденна поведінка первісної людини суворо регламентувалася. Так само суворо регламентувалися норми поховального обряду. Проте з часом такі відхилення починають з'являтися.

Серед різновидів положень померлих є одна категорія, відмінна від інших. У позі таких померлих відбилися особисте до них ставлення їх родичів та близьких. Одне з таких поховань було виявлено на початку 70-х рр. на Одещині. В пізньоямному похованні 74, кургану № 9 біля с. Нерушай було поховано двоє людей. Вони лежали у похованні, обличчями впритул один до одного, міцно тримаючись за руки. Судячи з розмірів кістяків, один належав чоловікові, другий – жінці. В тому ж самому кургані подібна поза була зафіксована у парному ямному похованні № 84. В могилі були поховані чоловік та жінка. Тільки тут обоє померлих тримали один одного в обіймах²⁰.

Подібне за положенням небіжчиків поховання було виявлено біля с. Заможне²¹. Тут в інгульському катакомбному похованні 4 кургану № 7 чоловік та жінка обіймали одне одного. За численними ознаками це поховання належало до вищих верств інгульського суспільства²². Серед ознак знаті були присутні великі розміри камери, наявність досипки, моделювання черепів померлих та дерев'яне колесо у закладі входу до камери.

Аналогічна ситуація була зафіксована і в похованні 4-5, кургану 5 біля с. Заможне. У багатокамерному похованні дорослий чоловік тримав в обіймах дитину²³. Така ж саме картина зафіксована і у пізньоямному похованні біля с. Нерушай (п.9, к.9)²⁴. Тільки у цьому похованні

дитину обіймала, імовірно, жінка. З контексту видно, що головними небіжчиками в цих двох похованнях були діти!

Такі пози небіжчиків час від часу зустрічаються в ямних та катакомбних похованнях півдня України. Всіх їх відрізняють глибока емоційність.

Прояв певних емоцій у поховальному обряді є ознакою суспільств, що знаходяться вже на ранньодержавному рівні. Так в долині Царів під час розкопок гробниці фараона Тутанхамона Г. Картером було виявлено маленький віночок польових квітів, що їх поклав на гробовище, можливо, хтось з близьких померлого²⁵.

За Ригведою, у давньоіндійському суспільстві для вищих варн практикувалася одна форма шлюбу, а для нижчих варн - інша. Зокрема для кшатріїв дозволявся шлюб за коханням (гандхарва)²⁶. В нижніх варнах укладанням шлюбу займався рід, родина.

Перше оспівування кохання чоловіка до жінки чи батьків до дитини ми знаходимо в Європі в античній літературній традиції. Кохання оспівується в давньогрецькій міфології. Достатньо згадати історію Орфея та Евридики. Зевс, палаючи пристрастю, краде Європу. Цар Іксіон закохується в Геру, дружину Зевса. Титій закохується у Латону, матір Аполлона та Артеміді²⁷. З грецьких міфів ми знаємо про ревності, які постійно (і не безпідставно) виявляє дружина Зевса Гера²⁸. В міфологічному сюжеті про Данаїд протиставляється слухняність всіх доньок Даная, які виконують настанови батька і вбивають своїх наречених, неслухняній Гіпермнестрі, яка покохала власного нареченого і не стала його вбивати, бере з ним шлюб за допомогою Афродіти²⁹. Фактично Гіпермнестра іде всупереч волі тисячолітньої традиції, персоніфікованій в образі батька.

У період становлення держави більшість грецьких богів змінюють свій первісний дикий та жахливий вигляд на милий, привабливий. Жінками, наприклад, німфами починають тепер милуватися, оспівувати їх в поетичних творах³⁰. Можна сказати, що кохання є також однією з ознак (звичайно, не найважливіших, але яскравих) становлення державності.

Таким чином, поява престижних речей (прикрас, зброї тощо) за межами етнічних кордонів, наявність меблів для зберігання та складних меблів для відпочинку, поява поховань з проявами особистих почуттів до померлого у поховальному обряді ранньобронзового населення Північного Причорномор'я, можливо, є ще одним свідченням державотворчих процесів серед цього населення.

¹ Чайлд Г. Древний Восток в свете новейших раскопок. – М., 1956. – 256 с.

² Колганов М. Собственность в период перехода к коммунизму. – М., 1963.

³ Чайлд Г. Древний Восток в свете новейших раскопок. – М., 1956. – 256 с.

⁴ Павленко Ю. В. Становление раннеклассовых государств. К., 1989. – 288 с.

⁵ Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. М.-Л., 1976. – 191 с.

⁶ Павленко Ю. В. Становление раннеклассовых государств. К., 1989. – 288 с.; Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ. – М.Л., 1976. – 191 с.

⁷ Братченко С. Н., Санжаров С. Н. Рідкісні бронзові знаряддя з катакомб Сіверськодонецчини та Донщини (III). – Луганськ, 2001. – 108 с.

⁸ Нечитайло А. Л. Связи населения степной Украины и Северного Кавказа в эпоху бронзы. – К., 1991. – 115 с.

⁹ Пустовалов С. Ж. Багатокамерні поховання та деякі питання соціальної структури катакомбного суспільства // Археологія, 1993. – № 3. – С. 56–67; його ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005. – 412 с.

¹⁰ Кес. Д. Стили мебели. – М., 2005. – С. 7.

¹¹ Там само.

¹² Мелаарт. Д. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. – М., 1982; Массон В. М. Первые цивилизации. – Л., 1989. – 280 с.

¹³ Пустовалов С. Ж. Моделирование лица по черепу у населения ингульской катакомбной культуры // Stratum+. – Кишинев, Санкт-Петербург, Одесса, 1999. – С. 222–255.

¹⁴ Мозолевський Б. М., Пустовалов С. Ж. Довга могила біля Чортотлику // Культурологічні студії. Вип. 2. – Academia. – К., 1999. – С. 118–141.

- ¹⁵ Андросов А. В., Мельник А. А. Курганы раннего бронзового века Криворожья с зооморфными конструкциями // Проблемы археологии Поднепровья. – 1991. – С. 40.
- ¹⁶ Пустовалов С. Ж., Чухрай Л. О. Меблі як елемент субкультури знаті // Наукові записки НАУКМА, 2008. – Т. 75. – С. 43–50.
- ¹⁷ Щепинский А. А. Тоцев Г. Н. Курганы Кемі-оба. Старожитності Північного Причорномор'я та Криму. Вип. ІХ. – Запоріжжя, 1999. – С. 50–86.
- ¹⁸ Телегин Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР // Энеолит и бронзовый век Украины. – К., 1976. – С. 5–21.
- ¹⁹ Смирнов Ю. А. Лабиринт. Морфология преднамеренного погребения. – М., 1997. – 276 с.
- ²⁰ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1970. – С. 31.
- ²¹ Пустовалов С. Ж. Соціальний лад катакомбного суспільства Північного Причорномор'я. – К., 2005. – 412 с.
- ²² Там само. – С. 369.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Шмаглій Н. М., Черняков И. Т. Кургані степной части междуречья Дуная и Днестра (1964–1966) // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – Одесса, 1970. – С. 9.
- ²⁵ Картер Г. Гробница Тутанхамона. – М., 1959. – С. 140.
- ²⁶ Щарма Р. Ш. Древнеиндийское общество. – М., 1987. – С. 294.
- ²⁷ Лосев А. Ф. Античная мифология. – М., 1957. – С. 79.
- ²⁸ Там само. – С. 77.
- ²⁹ Там само. – С. 76.
- ³⁰ Там само. – С. 73.

Статья посвящена редким признакам становления государства по материалам эпохи бронзы. Появление моды на определенные престижные вещи, мебель для хранения и отдыха, отклонения от стандартных поз в погребальном обряде свидетельствуют о процессе формирования государства, который проходил в этих обществах. В статье использованы материалы курганных памятников Украины.

Ключевые слова: погребальный обряд, эпоха бронзы, раннее государство, мебель, мода.

The article deals with the rare signs of formation of the state on the materials of the Bronze Age. The emergence of certain prestigious fashion items, furniture for storage and relaxation, deviations from the standard poses in funeral ceremonies indicate the process of formation of the state, which took place in these societies. Materials from burial monuments of Ukraine were used in the article.

Keywords: funeral rites, the Bronze Age, the early state, furniture, fashion.

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ПОЛАБОСЛОВ'ЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У IX–XII ст.

У статті, на основі археологічних та писемних джерел, розглядається процес майнової і соціальної диференціації полабсько-прибалтійських слов'ян, а також соціальна структура їх суспільства у IX–XII ст.

Ключові слова: майнова і соціальна диференціація, соціальна структура, полабсько-прибалтійські слов'яни, раннє середньовіччя.

Важливе значення для характеристики полабослов'янського суспільства IX–XII ст. має аналіз його соціальної структури. Однак, до останнього часу дана проблема залишається недостатньо вивченою у славистиці. Причина цього полягає насамперед у стані джерельної бази дослідження. Писемні джерела, на жаль, не дають достатнього матеріалу з розглядуваної проблематики, а археологічні, хоча і не дозволяють чітко охарактеризувати форми земельної власності, все ж, явно свідчать про майнову і соціальну диференціацію у полабсько-прибалтійських слов'ян уже з IX ст. Вельми цінними у цьому плані є розкопки слов'янських бургів, які особливо активно проводилися у 50–80-х рр. XX ст. в області між Ельбою і Одером німецькими археологами П. Гріммом, Й. Геррманном, П. Донатом, К. Струве, В. Унферцагтом, Е. Шульдтом та ін.¹ Аналіз археологічного матеріалу і співставлення його з писемними джерелами дозволив історикам Німеччини виокремити три групи бургів на території Полаб'я: 1) укріплені поселення переважно сільськогосподарських виробників; 2) бурги виникаючої слов'янської верхівки; 3) укріплені поселення (Suburbien) несільськогосподарських виробників, челяді і т. і.² Бурги першого типу, котрі отримали в німецькій мідієвістиці назву Volksburgen або Fluchtburgen (бурги-сховища), переважали у VIII–IX ст. Їх, очевидно, використовувала з тією чи іншою метою вся група населення, що переселилася (рід або навіть маленьке плем'я). Знахідки сільськогосподарського інвентаря, а також той факт, що одночасно з заснуванням укріпленого поселення розкорчувались великі ділянки сусіднього лісу, дозволяє зробити припущення, що у цих бургах жили селяни. Відсутність даних про те, що виникаюча верхівка слов'янського суспільства мешкала поза бургами, свідчить, на думку німецьких учених, про відносно слабу соціальну диференціацію³. На той час головними протиріччями були ще зовнішні, а не внутрішні. Такі бурги формувалися двома шляхами: інколи мешканці просто зміцнювали своє поселення, надаючи йому характеру бургу; іноді ж створювали на добре захищених місцях укріплені сховища, де в момент небезпеки переховувалось населення, що проживало поблизу.

Хоча слов'янські бурги не вивчені ще у такій мірі, щоб можна було достеменно сказати про час їх заснування і тривалість існування, проте німецькі вчені дійшли висновку, що з IX ст. зникають велелюдні укріплені поселення, де не було істотної диференціації житлових споруд. З одного боку, з'являються практично неукріплені села, а, з іншого, маленькі, краще побудовані бурги. Поступово домінуючим стає бург знаті – місце проживання і одночасно інструмент влади і об'єкт предствництва⁴. У будівництві подібних бургів уже знаходить своє відображення соціальна диференціація, причому найбільшого розвитку цей процес досягнув у Верхній і Нижній Лужиці, менш інтенсивно проходив він у ободритів і лютичів, де більше розповсюдження отримали бурги вищої знаті.

Про ці князівські бурги полабсько-прибалтійських слов'ян у другій половині XX ст. накопичено великий археологічний матеріал. Зокрема, вивченню фортечних споруд Альт-Любека, резиденції ободритського князя Генріха, присвячені роботи В. Нейгебауера⁵. Особливу увагу

німецьких істориків привернув укріплений центр Берен-Любхін. За характером своїх конструкцій та способу спорудження він не має аналогів на Полаб'ї⁶. Очевидно, розміри князівських бургів залежали від величини підвладної території та від ступеню опору населення. Узагальнюючи археологічні дані, необхідно підкреслити декілька моментів. По-перше, князівські бурги часто виникали там, де раніше були старі племінні центри, культові місця і святилища. Не пізніше X ст. це відбулося у Мекленбурзі, а також у Ольденбурзі, Бранденбурзі та інших місцях. По-друге, виникаючі бурги вищої знаті відіграли важливу роль у військово-політичних зіткненнях. Як у ході боротьби полабських слов'ян з німецькими і датськими рицарями, так і в ході боротьби між слов'янською знаттю панування над тією чи іншою областю часто залежало від оволодіння цими бургами. По-третє, вони були важливим фактором у протиборстві правлячих кіл з власним населенням, про що, зокрема, свідчать події 1066 р. у ободритів (повстання проти Готшалка)⁷. Нарешті, досліджуючи бургове будівництво на території Полаб'я, важливо з'ясувати, як воно було організовано. Німецькі медієвісти дійшли висновку, що при спорудженні бургів знаті (особливо - князівських) широко використовувалась праця залежного населення⁸. Очевидно, участь у побудові бургів, мостів, доріг і т. і. відігравала суттєву роль серед повинностей залежного полабослов'янського населення.

Археологічні дані, починаючи з X ст. суттєво доповнюються свідченням писемних джерел, що дозволяють більш предметно охарактеризувати соціальну структуру полабсько-прибалтійських слов'ян. Згідно даним писемних джерел, у соціальній структурі слов'янських племен між Ельбою і Одером у X–XII ст. чітко виділяються наступні основні категорії: знатні, вільні і залежні люди. Основу першої з них становили князі, їх наближені і радники, а також жрецтво. Про племінних князів лютичів і сербів-лужичан, починаючи з X ст. джерела майже не повідомляють, адже тут на передній план виступають народні збори. Зате неодноразово хроніками X–XII ст. згадуються імена ободритських князів. Так, Відукінд Корвейський повідомляє, що у 955 році на чолі ободритського війська стояв їх князь Стойгнев з дружиною⁹. Його брата Накона Ібрагім ібн Якуб характеризує як сильного полабослов'янського князя¹⁰. З 983 р. князівський спадок ободритів у основному знаходився в руках двох родів – Наконідів і Крутидів, що по чергову змінювали один одного біля керма влади.

Очевидно, вже починаючи з Біллуга (983–985 рр.) у руках ободритських князів концентрується не лише військова і політична, але також і економічна влада, заснована на великій земельній власності. Підтвердженням цього служить повідомлення Гельмольда про те, що князь ободритів Біллуг запропонував єпископу Ваго взяти у володіння ободритські села і єпископ «вибрав собі найбільші села... розділив землю між колонами, щоб вони її обробляли»¹¹. З подальшого тексту випливає, що не тільки німецькі єпископи, але і ободритський князь володів подібними маєтностями, оскільки він бідкається Ваго, що розбійники спустошують не лише володіння єпископа, але й не щадять і його володіння¹². До XI–XII ст. відносяться повідомлення джерел про земельну власність і інших ободритських князів. Так, близько 1035 р. Готшалк, онук Мстівоє, володів маєтностями і владою¹³.

Ратібор, убитий датчанами у 1049 р., охарактеризований Адамом Бременським як такий, що «вважався серед варварів мужем великої сили»¹⁴. На земельну власність ободритського князя Прібіслава, співправителя Ніклота у 1130–1160 рр., вказують його дарування церкві в Альт-Любеку¹⁵.

Поряд з князями джерела повідомляють про велику групу знатних людей, що оточувала їх і відігравала важливу роль у житті полабослов'янського суспільства. Ними були наближені князя, його радники, керівники війська і окремих його підрозділів, начальники гродських районів. У основному це були нащадки старої родоплемінної знаті, що феодалізувалася в XI і особливо у XII ст. Влада цих верхніх прошарків базувалась на володінні земельною власністю і малими укріпленими гровами, велика кількість яких виявлена під час археологічних розкопок на території Полаб'я¹⁶. Сидячи у своїх гродових округах, полабослов'янська знать спиралася на безліч своїх близьких і далеких родичів, оточуючих її і готових підтримати її прагнення.

Описуючи одного з представників поморської знаті Домослава, хроніст Еббон вказує якраз на масу родичів, його оточуючих. «Якийсь Домослав, – пише хроніст, – що першенствував між жителями Щеціна... великою кількістю багатства, а також знатністю роду, користувався у всіх такими почестями і повагою, що сам князь поморський Вратіслав без його поради і згоди

нічого не робив, і від його слова залежали як суспільні, так і приватні справи. Тому що Щецін ...був наповнений його родичами, рабами і друзями. Також і в інших місцевостях була у нього така велика кількість родичів, що нелегко було б кому-небудь чинити опір...»¹⁷. Можна собі уявити багатство Домослава, якщо його будинок наповнювало понад 500 чоловік (серед котрих було, очевидно, чимало рідні) і силу впливу, якщо весь Щецін та його околиці були наповнені його родичами і друзями. Звичайно, Домослав не тільки землевласник, але й купець, підприємець, однак він не пориває зв'язків з ріднею, спирається на неї, використовує пережитки родо-племінних відносин собі на користь.

У повідомленнях хроністів чітко виступає диференціація всередині самої знаті, виділення з її середовища найбільш знатних глав родів, а також знатних і багатих одночасно.

Поморські грамоти дуже добре відрізняють знатного від його рідні, коли указують, наприклад: «Держко, каштелян Диміна і Будовой – родич його», або «...свідки, сини Доброгостя Микола, Вікентій, Томіслав і Доброгость – родич їх»¹⁸.

Спаяні спільністю інтересів, знатні і їх рідня становили групу, що стояла осібно від народу, котра використовувала свою єдність, багатство і вплив для нав'язування йому рішень, однак ще не порвала остаточно з народною масою і в силу обставин, змушена з нею рахуватись.

Знатні люди утримували дружину, як правило кінну, і їх багатство і знатність визначалися чисельністю дружини. Так, Герборд розповідаючи про знатну вдову з м. Камінь, зокрема, зазначає: «Чоловік її за життя мав свою власну сторожу і тридцять коней з вершниками, і це вважалося в їх країні вельми значущим. Силу і майно знатних людей і воєначальників там визначають кількістю коней. «Цей чоловік сильний, могутній і багатий, говорять вони, він може тримати стільки-то коней.» А під кількістю коней розуміють кількість вершників»¹⁹.

Наявність постійної дружини у руках знатних і князів давала їм додаткову перевагу над народною масою. Складена з родичів і друзів, дружина була відданим і надійним знаряддям панування.

Особливу групу, що змикалась з родовою знаттю, але розходилася з нею по питанню ставлення до християнської релігії, становили на території Полаб'я жерці. У кожному з відомих нам храмів полабсько-прибалтійських слов'ян ми бачимо одного або декількох жерців, очевидно, у залежності від кількості ідолів. У найбільш знаменитих, що мали загальнополабське значення, храмах утворилася вже ієрархія жерців, і в усякому випадку безумовно є наявність верховного жерця.

За свідченням, котрі повідомляє датський історик XII ст. Саксон Граматик, жерці заельбських слов'ян мали виняткове право доторкатись до святинь (тобто проникати в особливо священні частини храмів і «обслуговувати» ідолів), їм були доручені ворожіння і пророцтва, без чого не розпочинався жоден важливий захід, особливо військовий похід, вони здійснювали моління і обряди, призначали релігійні свята і керували ними.

Саксон Граматик повідомляє також, що жерці користувалися великою повагою і володіли величезними багатствами, котрі складалися з пожертв віруючих, певної частини здобичі, отриманої під час походів, і прибутків, що приносили маєтки, котрі належали храмам²⁰.

Вплив жерців на народні маси був величезним і успішно конкурував з впливом знаті, особливо у тих випадках, коли інтереси тих і інших розходились. Жерці були неодмінними учасниками на нарадах знаті і відігравали важливу роль у народних зборах.

З усіх соціальних прошарків полабсько-прибалтійських слов'ян часу їх політичної незалежності, мабуть найменше повідомляють писемні джерела про сільське населення, основу котрого становили у X ст., а у лютичів і в XI ст. – вільні селяни-общинники. Вони не тільки були головними виробниками матеріальних благ, але й становили ядро слов'янського війська, будували дороги і фортеці, брали участь у народних зборах. Перші свідчення про їх закабалення відносяться до X ст. Війни, що проходили на Полаб'ї у той період, приводили до численних руйнувань і масової загибелі жителів²¹. Нерідко траплялось, що після якоїсь переможної навали цілі округи протягом багатьох років пустували, або їх жителі не мали можливості здобувати собі тут їжу²². Вони прямували в міста, поступали на службу до знаті і князів, потрапляли у боргову кабалу.

Але не тільки війна була причиною появи у полабослов'янському суспільстві залежного селянського населення. Наочним прикладом цього служить поява у писемних джерелах XI–XII ст. двох категорій залежного полабослов'янського селянства, що займали особливе становище

проміжного прошарку між селянством і феодалами. Це були сільські старости (жупани), а також кінні воїни (витязі). На думку Я. Бранкачка, вони ще за часів військової демократії виокремились з маси вільних общинників, хоча і не порвали повністю зв'язки з селянством²³. Жупани і витязі володіли значною земельною власністю, слідували за збором і надходженням інших повинностей на користь феодалів і використовувались останніми у якості кінних воїнів. Як справедливо вважає Б. І. Риськін, котрий детально дослідив їх правове і господарське становище на основі Поморських грамот XII ст., жупани і витязі становили своєрідну знать серед сільського населення, оскільки вони могли з'являтися на окружні судові збори, решта ж залежних селян, що називаються в джерелах літами, повинні були залишатися удома²⁴. Маючи багато спільного, ці дві групи сільського населення разом з тим суттєво відрізнялися одна від одної за своїм соціальним становищем. Якщо повинності жупанів обмежувались несенням кінної служби на користь феодала і наглядом за збором податків, то витязі, крім цього, повинні були ще і сплачувати щорічний чинш з усього зібраного ними урожаю, а отже стояли нижче жупанів за своїм правовим становищем²⁵.

Таким чином, тут чітко проявляється один з факторів диференціації сільського населення у полабсько-прибалтійських слов'ян у раннє середньовіччя, коли з маси общинників виокремилась частина селян, що зближується за своїм соціальним становищем зі знаттю. Інша частина вільних общинників з посиленням позицій знаті все більше потрапляє у залежність, перетворюючись у напіввільних і залежних. На основі грамоти 1181 р. Я. Бранкачк чітко виокремив три основні категорії залежного селянства: смердів, чиншевиків і дворових людей²⁶. Їх господарське і правове становище істотно відрізнялося. Смерди повинні були виконувати натуральні повинності на користь землевласників і грошові на користь фогта, чиншевики платили за користування землею чинш, а дворові селяни, що не мали ні наділів, ні знарядь виробництва, були зайняті переважно на обробці полів землевласника і на інших роботах, пов'язаних з обслуговуванням вотчини²⁷. Очевидно, до останньої з цих категорій відносились описані Гербордом селяни, котрим знатна вдова з-під Каменя наказала жати у неділю свої поля²⁸. Недивлячись на деякі відмінності у правовому і господарському відношенні, усі три прошарки залежного селянства в області між Ельбою і Одером мали дві спільні ознаки: вони визискувались і не були власниками землі, незалежно від того чи витрачали вони свою робочу силу у своєму господарстві чи у господарстві феодала, тобто належали до однієї соціальної групи. Збільшення їх чисельності у землях полабсько-прибалтійських слов'ян протягом XI–XII ст. не викликає сумніву.

Писемні джерела X–XII ст. містять свідчення про наявність у полабсько-прибалтійських слов'ян ще однієї категорії підневільного населення, рабів. Так, Відукінд Корвейський повідомляє, що після капітуляції у 929 р. лютицького бургу Ленцен усі вільні слов'яни відступили, у той час як раби, разом з дружинами і дітьми, а також гроші були надані саксам у якості здобичі²⁹. На взяття полонених у рабство вказують також Тітмар Мерзебурзький і Адам Бременський³⁰. Згідно свідчень Гельмольда, у ободритському Мекленбурзі в один день було виставлено для продажу на ринку 700 полонених датчан³¹. З вищенаведених фактів випливає, що раби, безумовно, існували у полабських слов'ян протягом усього раннього середньовіччя. Однак, рабство ніколи не виходило тут за рамки своїх патріархальних форм. Писемні джерела нічого не говорять про використання рабів у земельних володіннях феодалного характеру. Очевидно, раби продавались тут як товар, а також використовувались на важких роботах, про що свідчать, зокрема, знахідки кайданів на фортечному валу Берен-Любхіна³², а також згадки Герборда про бурлаків на р. Пене на початку XII ст.³³. З. М. Черніловський вказує, що розповсюдженню рабства на Полаб'ї заважали сильні позиції сусідської общини. На раба не виділявся жоден додатковий наділ землі, адже це означало б скорочення наділів вільних общинників і одночасно з цим порушення одного з найважливіших принципів общинного землеволодіння взагалі³⁴.

Таким чином, аналіз писемних і археологічних джерел дозволяє зробити висновок, що у полабослов'янському суспільстві IX–XII ст. проходить глибокий процес майнового і соціального розшарування, пов'язаний зі становленням ранньофеодальних відносин. Формуються основні соціальні верстви феодального суспільства – феодали і залежне селянство, усередині котрих також відбувається процес диференціації.

- ¹ Grimm P. Die vor-und frühgeschichtlichen Burgwälle der Bezirke Halle und Magdeburg. – Berlin, 1958; Herrmann J. Die Vor – und Frühgeschichtlichen Burgwälle Gross-Berlins und des Bezirkes Potsdam. – Berlin, 1962; Idem. Tornow und Vorberg. Ein Beitrag zur Frühgeschichte der Lausitz. – Berlin, 1966; Donat P. Die Mecklenburg – eine Hauptburg der Obodriten. – Berlin, 1984; Struwe K. Die slawische Burgen in Wagrien. – Offa, 1959–1961. – Bd. 17–18. Unverzagt W., Schuldt E. Teterow. Ein slavischer Burgwall in Mecklenburg. – Berlin, 1963. Schuldt E. Behren-Lübchin. Ein spätslawische Burganlage in Mecklenburg. – Berlin, 1965. Idem. Burg und Siedlung von Groß Raden. – Schwerin, 1978.
- ² Die Slawen in Deutschland: Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neisse vom 6. bis 12. Jahrhundert: Ein Handbuch / Herausgegeben von J. Herrmann. – Berlin, 1974. – S. 149.
- ³ Ibid. – S. 159.
- ⁴ Ibidem.
- ⁵ Neugebauer W. Übersicht über Ergebnisse der Ausgrabungen in Alt-Lübeck // Zeitschrift für Archäologie. – 1968. – Bd. 2. – H. 1. – S. 75 – 97.
- ⁶ Schuldt E. Behren-Lübchin... – S. 157.
- ⁷ Корольюк В. Д. Государство бодричей в правление князя Готшалка // Корольюк В. Д. Славяне и восточные романцы в эпоху раннего средневековья. – М., 1985. – С. 103.
- ⁸ Die Slawen in Deutschland... – S. 181–186.
- ⁹ Видукинд Корвейский. Деяния саксов / Вступит. статья, перевод и коммент. Г. Э. Санчука. – М., 1975. – Кн. III. – § 55.
- ¹⁰ Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах. – СПб., 1878. – Ч. I. – С. 47.
- ¹¹ Гельмольд. Славянская хроника / Предисл., перевод и коммент. Л. В. Разумовской. – М., 1963. – Кн. I. – § 14.
- ¹² Там само.
- ¹³ Там само. – Кн. I. – § 20.
- ¹⁴ Адам Бременский. Деяния архиепископов Гамбургской церкви // Адам Бременский, Гельмольд из Боссау, Арнольд Любекский, Славянские хроники [пер. с лат. И. В. Дьяконова, Л. В. Разумовской]. – М., 2011. – Кн. I. – § 79.
- ¹⁵ Гельмольд. Вказ. праця. – Кн. I. – § 53.
- ¹⁶ Herrmann J. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder / Neiße und Elbe. – Berlin, 1968. – S. 264 – 247.
- ¹⁷ Ebbo. Żywot św. Ottona // Pomniki dziejowe Polski. – Ser. II. – T. 7. – Cz. 2. – Warszawa, 1969. – L. II. – C. 9.
- ¹⁸ Codex Pomeraniae diplomaticus / Hrsg. K. F. W. Hasselbach und J. G. L. Kosegarten. – Greifswald, 1862. – 26, 75.
- ¹⁹ Herbord. Dialog o życiu św. Ottona biskupa Bamberskiego // Monumenta Poloniae Historica. – Ser. II. – T. 7. – Cz. 3. – Warszawa, 1974. – L. II. – C. 23.
- ²⁰ Saxonis Grammatiki. Gesta Danorum / Herausgegeben von Alfred Holder. – Strasburg, 1886. – P. 566
- ²¹ Widukind, L. I, C. 35, C. 36; L. II, C. 20; L. III, C. 55.
- ²² Widukind, L. I, C.20; L. III, C. 55.
- ²³ Brankač J. Studien zur Wirtschaft und Sozialstruktur der Westslawen zwischen Elbe, Saale und Oder aus der Zeit vom 9. bis zum. 12 Jahrhundert. – Bautzen, 1964. – S. 173.
- ²⁴ Рыськин Б. И. Смерды в области немецкой колонизации XI–XIII веков // Вопросы истории. – 1948. – № 3. – С. 79.
- ²⁵ Там само.
- ²⁶ Brankač J. Studien zur Wirtschaft... S. 197.
- ²⁷ Рыськин Б. И. Вказ. праця. – С. 79–80.
- ²⁸ Herbord, L. II, C. 18.
- ²⁹ Widukind, L. I, C. 36.
- ³⁰ Титмар Мерзебургский. Хроника [пер. с лат. И. В. Дьяконова]. – М., 2005. – Кн. VI. – § 54; Кн. VIII. – § 22; Адам. – Кн. I. – § 4; Кн. II. – § 29.
- ³¹ Гельмольд. Вказ. праця. – Кн. II. – § 13.

³² Schuldt E. Altslawisches Handwerk. – Schwerin, 1960. – S. 16.

³³ Herbord, L. III, С. 24.

³⁴ Черниловский З. М. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. – М., 1959. – С. 57.

В статье, на основании археологических и письменных источников, рассматривается процесс имущественной и социальной дифференциации полабско-прибалтийских славян, а также социальная структура их общества в IX–XII вв.

Ключевые слова: имущественная и социальная дифференциация, социальная структура, полабско-прибалтийские славяне, раннее средневековье.

In the article the processes of property and social differentiation among Polabian-Baltic Slavs is studied on the basis of archaeological and written sources, as well as the social structure of their society in the IX–XII centuries.

Keywords: property and social differentiation, social structure, Polabian-Baltic Slavs, the early Middle Ages.

ДВА ДОСЛІДЖЕННЯ КАЛЕНДАРНИХ ЗВИЧАЇВ УКРАЇНЦІВ: ЕТНОГРАФІЧНИЙ РЕАЛІЗМ ЧИ НІ?

На основі теорії американського етнографа Джона ван Маанена про існування в етнографії трьох описових стилів – реалістичного, сповідального та імпресіоністичного, у статті здійснена спроба дослідити, чи Степан Килимник та Олекса Воропай дотримувались реалістичного підходу у дослідженні українських календарних звичаїв. Також у статті пояснюється, чим відрізняються етнографічні дослідження цих науковців. С. Килимник та О. Воропай, на відміну від Джона ван Маанена, у своїх працях зосереджували увагу на об'єкті дослідження, а не значенні досвіду людей. Окрім того, Джон ван Маанен чітко описував методи, які він застосовував у своїх етнографічних дослідженнях, чого не робили С. Килимник та О. Воропай.

Ключові слова: етнографія, календар, звичаї, Джон ван Маанен, С. Килимник, О. Воропай.

У праці «Казки поля» Джон ван Маанен фокусував увагу на стилістичних умовностях, які притаманні етнографічним творам¹. На його думку, описи явищ культури чи культурних практик є не лише результатом ретельних спостережень при проведенні польових спостережень, оскільки ці описи зазнають впливу особи записувача.

У своїй монографії Джон ван Маанен здійснив спробу представити різні стилі викладу етнографічних матеріалів – реалістичний, сповідальний, імпресіоністичний, які використовуються етнографами-польовиками задля того, щоб передати свій досвід колегам-професіоналам.

За словами Джона ван Маанена, реалістичні оповіді – це точні, безпристрасні документальні описи, іноді з поясненнями, культурних практик, які розповідаються від третьої особи. Сучасні реалістичні описи це ретельно відібрані цитати, призначені для демонстрації того, що вони достовірно відбивають думки людей, яких опитували, а не етнографа, який проводив польові дослідження.

«Сповідальні історії», на думку Джона ван Маанена мають на меті встановлення близькості з читачами, викликаючи у них особисті почуття при ознайомленні з тими, чи іншими явищами культури. При цьому, у читачів має виникати думка, що соціальний світ складається з «нейтральних, об'єктивних, спостережуваних фактів»². Автобіографічні деталі у творах цього стилю переконують, що точку зору можна зрозуміти тільки тоді, коли автор приходить до бачення світу відповідно новим деталям.

«Імпресіоністські» оповіді є драматичними спогадами про події, розказані від першої особи. В них події описуються такими, якими вони були, без коментарів або тлумачень. За жанром вони нагадують драму, мистецтво творення характерів, а за формою викладу – роман. «Імпресіоністські» оповіді дозволяють етнографам вдаватися до перебільшень, нехтувати точною інформацією, вдаватися до розважальних прийомів й навіть богохульствувати³.

Джон ван Маанен вважав, що ці літературні форми не конкурують, що співіснують в контексті більш складного розуміння природи та етнографії, методологічних й філософських питань.

Взаємодія цих трьох форм являє собою мінливу концепцію самої культури яка «оспорюється, змінюється і є неоднозначною». Неоднозначність у сповідальних та імпресіоністичних оповідях є не наслідком неточності літературних висловлювань, але неоднозначності культури як такої.

На основі ідей Джона ван Маанена, в першу чергу, розглянемо твори Степана Килимника і Олекси Воропая про календарні звичаї українців і спробуємо з'ясувати, чи належать вони до «реалістичних описів».

На думку Джона ван Маанена, існує принаймні чотири умови, які визначають реалістичність оповіді: авторитетність джерела, типові форми, оригінальна точка зору і особлива інтерпретація.

У цій статті спробуємо віднайти ці чотири умови в текстах етнографічних творів О. Воропая та С. Килимника.

За словами Джона ван Маанена, найбільш вражаюча особливість етнографічного реалізму полягає у майже повному невтручанні автора в оригінальний текст, який містить лише записи слів та описи дій респондентів⁴.

С. Килимник і О. Воропай не описували власний досвід польових досліджень. В їхніх книжках відсутня особа спостерігача. Натомість вони зосереджувались виключно на словах та діях респондентів, яких досліджували. Основу текстів їхніх праць складають розповіді людей, а не особисті враження та оцінки того, що вони почули чи побачили.

Наступні приклади доводять, що тексти цих двох авторів характеризує саме етнографічний реалізм.

28 серпня відзначається свято Успіння Пресвятої Богородиці, або Перша Пречиста. Селяни на цей час вже посіяли озимину, отже народне прислів'я говорить: «Перша Пречиста жито засіває, друга – дощем поливає, а третя снігом покриває»⁵. В період Першої Пречисти в садах України завершується збір врожаю. Збираючи садовину, дівчата співають:

Пречиста по груші ходила,
Пречиста мішок загубила,
А Спас ішов, мішок знайшов.
«Спасику батьку,
Віддай мій мішочок
Не буду ходити у твій садочок»⁶.

Обидва приклади показують, що тексти не дають ніякої інформації про досвід польової етнографічної роботи дослідників. Тексти містять лише інформацію третіх осіб – респондентів, які розповідали прислів'я та співали пісні. Таким чином, тексти говорять лише те, що люди роблять і про що співають, а не про те, що спостерігачі бачили і чули.

Джон ван Маанен пояснював, що існує декілька типових форм, які характерні реалістичним оповідям.

а) Документальний стиль викладу інформації, орієнтований на сьогодення, яка містить іноді цінні, але суто мирські деталі повсякденного життя респондентів⁷.

б) Реалістичні оповіді також відкидають абстрактність і позначені конкретними посиленнями⁸. Так, собака не просто собака, а «великий, коричнево-білий пес, який стрибає на людей і відповісти на ім'я Блу»⁹. Деталі викликають почуття близькості і особистої присутності (хто б ще знав про такі речі?). Ці деталі використовуються також і для того, аби залучити аудиторію у світ респондента.

Обидва автори в документальному стилі детально досліджують календарні обряди, звичаї, практики, вірування тощо. Наприклад, С. Килимник у другому томі своєї праці надає детальну інформацію про українські звичаї, народні пісні, обряди, міфи, танці, магічних формули, що відносяться до весняної циклу. Він наводить різноманітні тексти українських весняних пісень веснянок та гаївок з докладним поясненням звичаїв та обрядів¹⁰. Автор детально пояснює навіть ігри, у які грали, під час співу веснянок, отже читачі можуть уявити собі, що відбувається на селі під час весняного сезону. О. Воропай також зображував весь цикл святкувань, пов'язаних з привітання весни, у другому розділі своєї праці. Починаючи зі Стрітіння автор пояснює, як люди святкують у день, коли «зима зустрічається з літом». Докладні пояснення обох авторів дозволяють читачам відчувати, що вони знаходяться поруч із людьми, які святкують.

Подробиці не випадкові в реалістичних оповідях. Вони наводяться навмисно, аби продемонструвати, які саме моменти дослідник вважає важливими¹¹.

Зосередившись на повсякденні людей досліджуваної культури, етнограф таким чином структурує матеріали, що типовий шлюб, типове розлучення, типовий представник досліджуваної культури тощо виглядають логічними і переконливими¹². Обидва автори подавали детальну інформацію про календарні звичаї не випадково, але у певному порядку. О. Воропай пояснював календарні звичаї у порядку зміни сезонів – від зими до осені. У кожній главі звичаї та обряди описані ним у відповідності з послідовністю свят. Наприклад, у третьому розділі «Літо» так описані звичаї поминання померлих під час весняного та літнього часу – День Святого Георгія, Трійця, свято Івана Хрестителя та інші народні свята.

С. Килимник також організовував календарні звичаї в сезонній послідовності. Перші два томи його праці присвячені зимовим та весняним, третій том – Великоднім, четвертий та п'ятий – літнім та осіннім звичаям та обрядам. Кожен том його праці має свій власний стиль komponування. Наприклад, у другому томі показані традиції в їх історичному розвитку від давніх часів до наших днів. Автор пояснював українські весняні обряди на прикладах різноманіття форм і народної художньої творчості. Нарешті, він поділяв обряди на дві групи – дохристиянські та християнські веснянки і нарахував дванадцять лейтмотивів у кожній групі. Таким чином, у його дослідженні календарні звичаї розташовані не випадково, але спеціально організовані в певній послідовності.

Таким чином, обидва автори дотримувались певної структури у подачі матеріалів, так що типові народні обряди та звичаї можна розглядати як логічні та послідовні.

За ван Мааненом реалістичні описи характеризують розлогі, часто взяті в лапки цитування, що мають передати читачам думку, що ця інформація записана дослівно зі слів респондентів¹³. С. Килимник і О. Воропай частково відтворюють точку зору респондентів на народні обряди, звичаї, вірування, пісні тощо.

Чимало дослідників наполягають на тому, що фольклор містить світогляд носіїв народної культури. С. Килимник наводив у своїй книзі фольклорні матеріали, на основі яких, намагався довести, що український народ зберіг у фольклорі дохристиянські елементи. Однак він нічого не писав про людей, яких опитував. Він не зосереджувався на тому, що люди думають про існування і значення дохристиянських вірувань в їх нинішньому житті. Таким чином, у своєму дослідженні С. Килимник не пояснював динаміку народного фольклору.

Джон ван Маанен зазначав, що принцип «особливої інтерпретації» працює в декількох напрямках. Перш за все, «дидактична безпристрасність» – стиль, який переважає в працях етнографів, які інтерпретують явища народної культури за допомогою ряду абстрактних визначень, аксіом, теорем і які працюють задля забезпечення логічного їх пояснення¹⁴. Кожен елемент своєї теорії вони ретельно ілюструють даними емпіричних польових досліджень. Форма подачі матеріалу є безпристрасною і безособовою, спрямованою на переконання аудиторії у вірності теорії¹⁵.

Мета дослідження С. Килимника полягала не лише у поданні розлогіх описів народних звичаїв, але й в поясненні впливу на них дохристиянських вірувань. Хоча автор не висвітлював теоретичні засади свого дослідження, однак структура його книги була розроблена таким чином, щоб довести свою гіпотезу. С. Килимник часто використовував історичну й антропологічний термінологію, зокрема, «анімізм», «тотем», «символізм», «культ предків», «матріархат» тощо. На підтримку своїх ідей він часто посилався на праці інших дослідників, використовуючи наукову термінологію. Крім того, він вдавався до крос-культурних порівнянь, щоб показати спільність культури українців та інших народів. Наприклад, С. Килимник зазначав, що «... дерево – верба мало велике значення серед українського народу з предковичних часів. Верба, певно, була в давнину тотемом українського, а може й всеслов'янського народу, тобто священним деревом, і має до цього часу численну символіку»¹⁶. С. Килимник зазначав, що звичаї, пов'язані з вербою походять від дохристиянської культури і знаходив підтримку цієї ідеї в працях М. Грушевського. Він також припускав, що верба з її багатою символікою в стародавній системі вірувань була тотемом. С. Килимник згадував інші народні звичаї, в яких рослина відіграє особливу роль, і показував її значення, як важливого символу в християнській традиції. Зокрема, він писав про подібний литовський народний звичай, який свідчив про цікаві крос-культурні паралелі. С. Килимник наводив багато цитат респондентів, отриманих під час власних польових досліджень, а також інших етнографів, щоб довести зв'язок між сучасними ритуалами і дохристиянськими віруваннями.

У порівнянні з працями С. Килимника, монографії О. Воропая «Звичаї нашого народу» бракує аналітичного характеру. Останній ставив на меті показати, що українці мають різноманітні звичаї. На відміну від С. Килимника, О. Воропай намагався подати якнайобширніші описи календарних звичаїв та обрядів, але без аналітичних пояснень.

Як ми розглянули вище, працям обох авторів багато в чому характерний етнографічний реалізм, про який писав Джон ван Маанен. По-перше, оповіді, які вони наводять, подані від третьої особи. По-друге, вони написані в документальному стилі і містять детальні описи календарних звичаїв українців. По-третє, деталі розташовані за певним логічним шаблоном. Нарешті, робота С. Килимника написана на основі певної теорії або гіпотези, на основі емпіричних даних, отриманих під час польових досліджень. Отже, на підставі вищевикладеного, вважаємо, що твори обох авторів належать до реалістичного напрямку в етнографії.

Джон ван Маанен вважав, що «реалістичні етнографічні записи є ніщо інше, як простий безпроблемний опис на основі прийнятої «доктрини чистого сприйняття»¹⁷. Як американський етнограф, Джон ван Маанен, мав інший погляд, ніж С. Килимник та О. Воропай, на суть етнографічного дослідження. На нашу думку, якщо виходити з теорії Джона ван Маанена, С. Килимник та О. Воропай розглядали народну культуру як доіндустріальну і їхній дослідницький метод полягав у вивченні її сучасного стану з оглядом на залишки «справжньої» традиційної культури минулого. Натомість Джон ван Маанен зосереджувався на дослідженні індивідуальності в умовах індустріалізації та урбанізації. У той час як роботи С. Килимника і О. Воропая ставили на меті дослідження об'єкту, Джон ван Маанен звертався до контексту й досвіду людей, як важливих елементів своїх досліджень. Ще одна відмінність полягає у тому, що Джон ван Маанен чітко описував методи своїх етнографічних досліджень, чого не робили С. Килимник та О. Воропай.

¹ John Van Maanen. *Tales of the Field: One Writing Ethnography*. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1988.

² Там само. – С. 93.

³ Там само. – С. 108.

⁴ Там само. – С. 48.

⁵ Воропай О. *Звичаї нашого народу*. – Мюнхен, 1958. – С. 158.

⁶ Там само.

⁷ John Van Maanen. Вказ. праця. – С. 48.

⁸ Там само.

⁹ Там само. – С. 49.

¹⁰ Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*: у 3 кн., 6 т. – К., 1994. – Т. 2.

¹¹ Van Maanen. Вказ. праця. – С. 48.

¹² Там само. – С. 49.

¹³ Там само.

¹⁴ Там само. – С. 51.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Килимник С. *Український рік у народних звичаях в історичному освітленні*: у 3 кн., 6 т. – К., 1997. – Т. 3. – С. 27

¹⁷ Там само. – С. 73.

На основе теории американского этнографа Джона ван Маанена о существовании в этнографии трех описательных стилей – реалистического, конфессионального и импрессионистического, в статье предпринята попытка исследовать, придерживались ли Степан Килимник и Олекса Воропай реалистического подхода в исследовании украинских календарных обычаев. Также в статье объясняется разница в этнографических иссле-

дованнях цих учених. С. Килимник і О. Воропай, в отличие от ван Маанена, в своїх трудах концентрували увагу на об'єкті дослідження, а не на значенні досвіду людей. Також ван Маанен чітко описував методи своїх етнографічних досліджень, чого не робили С. Килимник і О. Воропай.

Ключевые слова: етнографія, календарь, обычаи, Джон ван Маанен, С. Килимник, А. Воропай.

On the basis of an American ethnographer, John van Maanen's idea that there are three different writing styles – realist, confessional and impressionistic «tales» – in ethnography, this study attempts to examine whether or not Stepan Kylymnyk's and Oleksa Voropai's study on Ukrainian calendar customs belong to realist tales. And then this study also explain how John van Maanen might see this body of literature in conclusion. This study finally explains the difference of their ethnographic researches: while Kylymnyk's and Voropai's work pursued the object focusing study, which does not deal with people, van Maanen regards the contexts and people's experience as important elements of his study. Another difference is that van Maanen clearly describes the method of his ethnographic research, which was not found in Kylymnyk's and Voropai's work.

Keywords: ethnography, calendar, customs, John van Maanen, Stepan Kylymnyk, Oleksa Voropai.

РІЗНОВИДИ ГОРІЛЧАНИХ НАПОЇВ У XVIII СТОЛІТТІ (НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННИКІВ ЯКОВА МАРКОВИЧА)

У статті на основі щоденників Якова Марковича відображено місце та роль горілчаних напоїв у житті козацької старшини XVIII століття. Розглянуто види та сорти горілчаних напоїв, здійснена спроба їх класифікації за різноманітними ознаками та реконструйовано технологію виготовлення. Окремо виділені імпортовані міцні алкогольні напої. З'ясовано, що певні напої, які подаються автором щоденників як «водки», насправді були настоянками або лікерами.

Ключові слова: Я. Маркович, козацька старшина, алкоголь, горілка, водка, настоянка, лікер, технологія.

У будь-якого народу є свої символи: як політичні, так і культурні. В українців одним із них є національна кухня, частиною якої є горілка. Це не просто напій, а в певному сенсі національний бренд, який, на жаль, не став досі таким у світі. Горілка є водночас економічним чинником і одним з суттєвих складових матеріальної культури українців загалом та культури повсякдення зокрема. У цьому контексті великий інтерес становлять дослідження історії цього напою саме XVIII ст., коли проходили активні процеси формування національної кухні у її класичному розумінні, коли вона активно вбирала у себе і трансформувала західноєвропейські й східні тенденції.

Не можна сказати, що історія українського алкоголю не досліджувалася науковцями. Але все ж таки найбільше уваги приділялось або економічному, або політичному сегментам цієї проблеми¹. Дещо осторонь уваги дослідників залишилось горілчане повсякдення українських владних еліт у XVIII ст. Це було обумовлено розпорошеністю та епізодичністю документальних джерел.

При цьому щоденники Я. Марковича, що були давно відомі історичній науці, мало залучались до цих студій. Епізодичними дослідженнями цього твору займалися здебільшого історики, зокрема О. Лазаревський, В. Модзалевський, І. Каганов, О. Апанович, О. Струкевич. В. Горобець. Їх частково використовували у філологічних та етнографічних розвідках.

Однак гастрономічне життя козацької старшини, широко відображене на сторінках щоденників, досі залишається поза увагою дослідників, хоча певні зрушення і відбуваються². Щоправда, для його опрацювання, особливо що стосується мір і об'ємів, необхідно зважати на лексичну специфіку цього джерела і при роботі послуговуватись додатковими спеціальними дослідженнями³.

Тексти щоденників дають усі підстави стверджувати, що горілка знаходилося у центрі уваги Я. Марковича протягом тривалого часу. Це було, в першу чергу, пов'язано з його підприємницькою діяльністю. Скориставшись преференціями, наданими козацькому стану щодо горілчаних промислів, він постійно нарощував виробництво горілки та її продаж.

Окрім власних маєтностей та їх околиць географія торговельних операцій Я. Марковича була надзвичайно широкою і на території Гетьманщини простягалась від Ромен до Києва⁴. Він неодноразово відправляв горілку на продаж і на Південь українських земель⁵ та у Крим⁶, при цьому добре розбирався які з кримських міст є найбільш перспективними. Це, перш за все, були місця дислокації російських військ, такі як Судак, куди в 1726 р. він одноразово «отправил 19 куф водки – 8 простой, ... оковитой домашней 5, а купленной 6...»⁷. Такі ж обставини спонукали його звернути погляди й на Астрахань⁸, куди поставки горілки мали надзвичайно масштабний характер: «... горелки оковитой 2 кухвы, горелки простой кухв 20» було відправлено одноразово у 1725 р.⁹. Під час свого перебування у Москві Я. Маркович і там налагодив збут¹⁰.

Я. Маркович пильно слідкував як за змінами щодо горілчаного законодавства¹¹, так і за поточними цінами у місцях продажу¹². Будучи вправним підприємцем, він швидко реагував на зміни кон'юнктури, як у випадку отримання указу «О свободной безпошлинной торговле водки и табаку в крепости Креста и других новозавоеванных провинциях»¹³.

Головну увагу Я. Маркович приділяв торгівлі горілчаними виробами на території Лівобережної України. Місцевий продаж контролювався ним надзвичайно ретельно. Управляючі маєтностей щонайменше раз у квартал звітували про наявність горілки, ціни на неї та кошти отримані з продажу, які були чималими. Наявні в управителів суми іноді перевищували 100 руб.¹⁴. Звіти заносились «... в господарскую книжку все... по ревизии...»¹⁵, та й самі управителі мали вести реєстри: «столовой», прийомний та щоденний журнал горілчаних витрат¹⁶.

Завдяки ретельній фіксації на сторінках щоденників горілчаного бізнесу ми маємо відомості про інгредієнти, необхідні для виготовлення горілки та про певний стандарт. Так «... в Тулиг. виннице дается на кадку жита четвериков 7, а овса 2, а солоду житного 1, и горелки больш половины вигорует»¹⁷.

Так звана «полувигарная» горілка була певним еталоном якості¹⁸. Разом з тим, в залежності від багатьох технологічних обставин горілка виходила не однакова. На сторінках щоденників автор згадував про реалізацію «оковитой пенной»¹⁹, «водки простой, ... оковитой»²⁰, «простой, оковитой заправленной»²¹, «двойной»²², «горелки доброй»²³. За якістю він поділяв горілку виготовлену взимку, так звану «зимнюю», та «летнюю» – виготовлену влітку²⁴. При чому перша вважалась ліпшою. Але можна впевнено стверджувати, що вся вона була досить високої якості, оскільки сам хазяїн піклувався про це, особисто знімаючи пробу²⁵. Він навіть створив свій стандарт якості за дегустаційними характеристиками і зберігав закорковані еталонні пляшки горілки²⁶.

За смаковими якість Я. Маркович розділяв горілку на «лучшую» та «подлейшую»²⁷, але постійно наголошував щоб старалися робити «лучшую»²⁸. У разі виходу не достатньо якісної горілки рекомендував її поліпшувати купажуванням, тобто розмішувати з горілкою вищої якості 1х1, або хоча б 2х1²⁹.

Зі збільшенням попиту Я. Маркович вдавався до реалізації чужої горілки, чітко розділяючи її з «домашньою». Така горілка могла бути як просто закупленою³⁰, так і взятою на реалізацію у осіб, в яких Я. Маркович був особисто зацікавлений³¹. Він закуповував горілку на продаж, а у разі фінансової потреби залучав до цього компаньйонів³².

Для власних потреб горілка також активно використовувалась і у цьому випадку першість належала «оковитій», яку виготовляли спеціально³³. Однак перевага надавалась більш витонченим напоям, які виготовлялись на основі горілки. Серед найпоширеніших, частина яких також йшла на продаж, були: «горелка вишневая», «дулевая» (сорт груш – О. П.), «сливяная», «яблочная», «терновая»³⁴. З огляду на технологію виготовлення, ці напої не були а ні горілкою, а ні водкою, а настоянками, причому надзвичайно популярними, оскільки виготовляли їх великими об'ємами.

До цього ж різновиду алкогольних напоїв можна віднести настоянки з «орехов же волоских проливаных»³⁵. Вірогідно, що до подібних напоїв належить і персикова горілка, вочевидь рідкісна і вартісна, оскільки у щоденниках про неї є лише одна згадка про одну пляшку³⁶.

Для виготовлення таких горілок фрукти та плоди, зазвичай, заливали хорошою горілкою і давали настоятися. Самими популярними були вишнева, грушева, сливова, вишнева. Остання була беззаперечним лідером.

Фрукти брали як свіжі, так і після того як з них було виготовлено наливки «вишнівку», або «слив'янку»³⁷. Тільки груші, переважно сушені, заливались один раз³⁸. Відціджені з наливки вишні та сливи іноді вдруге настоювали на горілці³⁹. Задля виготовлення подібних настоянок використовувались переважно фрукти власного врожаю. У разі недороду їх спеціально закуповували на ринку для того, щоб пролити горілкою⁴⁰. Настояні на горілці вишні і самі по собі були цінністю і навіть продавались по гривні за відро⁴¹.

Використовувалась у господарстві Я. Марковича також технологія повторної дистиляції (або подвійної – О. П.) горілки, вже настояної на вишнях⁴². За такою ж технологією виготовлялись й більш витончені напої, як горілка «на мяту перегнана»⁴³.

Особливе місце у горілчаній палітрі обіймав імпортований алкоголь. Його отримували з Європи. Точні дані про місця закупок на сторінках щоденників відсутні, окрім хіба що Гданська, хоча

лише за назвами згадуваних напоїв можна стверджувати про широку географію їх походження. Ці напої були досить дорогими. Так, найчастіше згадувані гданські «водки» транспортувались в «особливому пуздерку», у якому поміщалося лише від п'яти до шести скляних «фляшок»⁴⁴. Лише одного разу у грудні 1730 р. Я. Маркович зазначив, що коштувало таке «пуздерко» 41 золотий⁴⁵.

Імпортні міцні алкогольні напої перевозились у скляних пляшках. Звичайно, що іноді траплявся бій⁴⁶, але загалом задля запобігання цьому пляшки були оплетені. Зокрема, згадуються вони у зв'язку з «водкою французкою», якої доставили шість пляшок⁴⁷. Є всі підстави вважати, що у даному випадку мова йде про французький коньяк.

Зрозуміла за походженням «водка гунгарская» (венгерская – О. П.)⁴⁸. У Гданську купували «водки алкermессовой, цитроновой и ганишковой, по 2 штофа»⁴⁹. Такі ж об'єми купувались для відправлення до Глухова з Москви карбункулової і алкermесової горілки⁵⁰. І, навпаки, до Москви відправляли «барилце мастихини водки»⁵¹. У щоденниках також згадуються такі міцні напої, як водка «ветереп», пляшка «крепительной», які важко ідентифікувати⁵².

Рідкісний алкоголь, зокрема у Гданську, за купувався в аптеці. Так, у грудні 1730 р. ціни, за свідченнями підданих Я. Марковича, там були такі: «...карбункуловая 4 фляш., зол. 18, еликсер цитри фляш 3, зол. 11, амбри... зол. 10, алкermесовой пол 2 штоф., 8 зол. 12 грош. персиковой пол 4 штоф., 4 зол. 6 гр., цинамоновой пол 4 шт., 3 зол., 6 гр., анишковой пол 4 шт., 3 зол. 6 гр.»⁵³.

Є підстави стверджувати, що за загальною назвою «водки» деякі з вищезгаданих напоїв могли бути лікерами. Так, виписаний у Івана Гамалії 1739 р. рецепт виготовлення «алкорлі-єсовой водки» за технологією є рецептом лікеру: «...кориці 12 золотников, гвоздиків 6 золот., мушкатних орехів 6, галгану 6, цитвару 6, мастиксу 6, цвету мушкатного 6, кубебы 6, кардамону 3, корки помаранцевої 18, лилеум канфали четверт фунта, цвету левендового четверт фунта, рожи червоної четверт фунта, розмарину золот. 12, кропу волоского золот. 6. Вышеписанное коренье истолочь, цветы посуша, руками измять и все то смешать и налит водкою доброю без ганишу в скланое судно или ценовое и завязать накрепко и поставит в тепле или на слонце на неделю. И когда переганять, взять кубик, тоест алембик в два ведра и влит в кубик, все вышеписанное коренье и налить тою же водкою, и для корення прилит воды чистой четвертную и переганят; потом взят конценегии золотников 6, сал тартари весом против червоного и москусу столко-ж и когда станеш толочь, прибавит воды маленко, амбри в пол червоного весом, истерти особно, виготи с водкою, только порозвести и все то собрат и положить в скляницу и налить водкою и завязат и поставит в тепле или на слонце; а делать сие за три дня, как водку гнат и когда станеш переганят и вся выйдет, то налить судно и вышеписанную скляницу со всем влить водку, також сахару, зварив в воде и простудя лит в водку, сколько изволиш, и смешат тую водку, а потом дат устояться и чистую водку перецедит, а густую перепустит через бумагу»⁵⁴. Записаний Я. Марковичем, взятий з того ж джерела, рецепт «дубль ганиш водки», хоча й значно простіший, також є лікером⁵⁵.

На позначення солодких міцних напоїв термін «лікер» автором не використовувався. При цьому, з оригінальними напоями такого типу та їх латинською назвою автор, вочевидь, був добре знайомий, оскільки давав доручення купити у Європі «есенцеи liquor»⁵⁶. Натомість, один з різновидів міцного алкоголю з додаванням спецій і цукру був означений як «росолес водка». Для її виготовлення необхідні були спеції: «цвету гуляфного фунт 1» та «фун дерева lign Rhodi за 96 копеек, да 5 золотников ol. Ling Rhodi за 5 р., да москусу золотник за 1 р. 40 к.», які для нього закупили у лубенській аптеці⁵⁷.

Отже, грілка і горілчані вироби займали значне місце у житті не тільки Я. Марковича, а й у тодішньому суспільстві взагалі. Автор щоденників, як людина з непересічними підприємницькими талантами, не міг залишати поза увагою горілчаний бізнес. Водночас, як людина освічена він всіляко сприяв його технологічному розвитку. На імперативному рівні Я. Маркович навіть створив певну класифікацію горілок за різними ознаками. Разом з тим, його особистісна зацікавленість відчувається у виготовленні й удосконаленні більш витончених напоїв – настоянок і лікерів. Завдяки закордонним контактам він привносив та популяризував в Україні нові імпортовані горілчані напої, що збагачувало тогочасну гастрономічну культуру.

- ¹ А. А. Казённые кабаки в Киеве (1721–1734 гг.) // Киевская Старина. – 1893. – № 2. – С. 376–378; Грушевська О. О. Київські суперечки з приводу шинкування // Записки наукового товариства у Києві. – К., 1928. – Т. 27. – С. 61–66.; Мордвинцев В. М. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. – К., 1988. – 50 с.; Пономарьов О. М. Розвиток капіталістичних відносин у промисловості України XVIII ст. – Львів, 1971. – 183 с.; Похлѣбкин В. В. История водки. – М., 2000. – 404 с.; Прыжов И. Г. История кабаков в России в связи с историей русского народа. – М., 2009. – 320 с.; Тищенко М. Гуральне право та право шинкувати горілкою в Лівобережній Україні до кінця XVIII в. – К., 1927. – 51 с.; Шамрай С. Боротьба козаків Київської сотні з київськими монастирями та магістратом в XVII–XVIII в. // Україна. – 1930. – Січень – лютий. – С. 32–63.
- ² Червінська Т. Культура вживання алкоголю козацькою старшиною XVIII ст. (на матеріалах щоденників Я. Марковича та М. Ханенка) / Українознавство. – 2013. – № 2. – С. 117–120.
- ³ Сидоренко Е. Ф. Историческая метрология Левобережной Украины XVIII в. – К., 1975. – 160 с.; Горобець Б. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. – К., 1977. – 128 с.; Тимченко Є. Історичний словник українського языка. Т. 1: А–Ж / Сост. и ред. Є. Тимченко. – Х.; К., 1930. – 528 с.
- ⁴ Дневник Якова Марковича. (1735–1740). Т. 4. // Джерела до історії України-Русі / Видав В. Модзалевський / . – Київ-Львів, 1913. – С. 17.
- ⁵ Дневные записки малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича. – М., 1859. – Ч. 1. – С. 22, 76.
- ⁶ Там само. – С. 39; Дневник... – Т. 4. – С. 78.
- ⁷ Дневные записки... – С. 192.
- ⁸ Там само. – С. 120, 142, 147; Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734). Т. 3. Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1897. – С. 203.
- ⁹ Дневные записки... – С. 228.
- ¹⁰ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1726–1729). Т. 2 / Издание «Киевской Старины» под ред. Ал. Лазаревского. – К., 1895. – С. 35; Дневник... Т. 3. – С. 10, 95.
- ¹¹ Дневные записки... – С. 47; Дневник... Т. 2. – С. 241, 297–298; там само. Т. 4. – С. 140, 193.
- ¹² Дневные записки... – С. 120; Дневник... Т. 2. – С. 84, 86–87, 130–131; там само. Т. 3. – С. 233.
- ¹³ Дневные записки... – С. 111.
- ¹⁴ Дневник... Т. 3. – С. 18.
- ¹⁵ Дневник... Т. 3. – С. 245; там само. Т. 4. – С. 41
- ¹⁶ Там само. – Т. 4. – С. 66, 297.
- ¹⁷ Там само. – Т. 3. – С. 271.
- ¹⁸ Там само. – Т. 4. – С. 5.
- ¹⁹ Дневные записки... – С. 22; Дневник... Т. 2. – С. 139.
- ²⁰ Дневные записки... – С. 192, 228; Дневник... Т. 2. – С. 218.
- ²¹ Дневник... Т. 4. – С. 260.
- ²² Там само. – Т. 3. – С. 2.
- ²³ Там само. – Т. 4. – С. 53.
- ²⁴ Там само. – С. 298–299.
- ²⁵ Там само. – С. 303–346.
- ²⁶ Там само. – С. 318.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – С. 341
- ²⁹ Там само. – С. 365.
- ³⁰ Дневные записки... – С. 192.
- ³¹ Там само. – С. 212.
- ³² Там само. – С. 116.
- ³³ Дневник... Т. 2. – С. 223.
- ³⁴ Дневные записки... – С. 228; Дневник... Т. 2. – С. 315; Т. 3. – С. 71; Т. 4. – С. 8–9, 292.

- ³⁵ Дневник... Т. 3. – С. 402; там само. Т. 4. – С. 290.
³⁶ Дневные записки... – С. 185.
³⁷ Там само. – С. 228.
³⁸ Дневник... Т. 2. – С. 188.
³⁹ Там само. – Т. 4. – С. 366.
⁴⁰ Там само. – С. 370.
⁴¹ Там само. Т. 2. – С. 140.
⁴² Дневные записки... – С. 228
⁴³ Дневник... Т. 4. – С. 257.
⁴⁴ Дневные записки... – С. 259; Дневник... Т. 2. – С. 197; там само. Т. 3. – С. 33.
⁴⁵ Там само. – С. 70.
⁴⁶ Дневные записки... – С. 259.
⁴⁷ Там само. – С. 104.
⁴⁸ Дневник... Т. 2. – С. 161.
⁴⁹ Там само. – Т. 3. – С. 205.
⁵⁰ Там само. – Т. 2. – С. 226.
⁵¹ Там само. – С. 327.
⁵² Дневные записки... – С. 185.
⁵³ Дневник... Т. 3. – С. 70
⁵⁴ Там само. – Т. 4. – С. 251–252.
⁵⁵ Там само.
⁵⁶ Там само. – Т. 3. – С. 205.
⁵⁷ Там само. – Т. 4. – С. 128.

В статтє на основє днєвникєв Яковє Марковичє показанє мєстє и ролє алкогєльнєх напїткєв в жїзнї казаккєй старшини XVIII вєка. Рєссмєтрєнє вїдє и сортє ликєрє-водєчнєх напїткєв, прєдпрїнятє поплїткє их клєссїфїкацїї по рєзлїчнєм прїзнакам, рєкєнструїрованє тєхнологїя изготєвлєнїя. Отдєльнє вїдєлєнє импортнєх крєпкїх алкогєльнєх напїткї. Показанє, чтє опрєдєлєннєх напїткї, которє автор днєвникєв называєт «водкєй», на самєм дєлє бїлї настєйкамї или ликєрамї.

Ключєвє слєва: Я. Маркович, казаккєя старшина, алкогєль, водкє, горїлкє, настєйкє, ликєр, тєхнологїя.

In the article place and role of horilka beverages in life of Cossack officers in the 18th century is studied on the materials of diaries of Yakiv Markovych. Types and sorts of horilka beverages are analyzed. Technology of the production is reconstructed. Imported spirits of this period are also studied. It was discovered that some beverages, which Yakiv Markovych called «vodka» in fact were liqueurs.

Keywords: Yakiv Markovych, Cossack officers, alcohol, horilka, vodka, liqueur, technology.

ПОВСЯКДЕННЕ ШКІРЯНЕ ВЗУТТЯ НИЗЬКИХ ФОРМ ТЮРКСЬКОГО ТА ТЮРКОМОВНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

У статті здійснено аналіз повсякденного шкіряного взуття низьких форм (без халяв) як частини традиційного костюма кримських татар, циган, кримських караїмів та кримчаків, що використовувалося на території Кримського півострова протягом кінця XVIII – початку XX ст. Розглянуто основні типи, підтипи та варіанти цього компонента костюма, що формувалися з урахуванням конструктивних особливостей і функціонального значення. Сформульовані висновки, що відображають головні аспекти його використання в традиційно-побутовій культурі зазначених вище народів.

Ключові слова: традиційний костюм, шкіряне взуття, постолі, капці, туфлі, черевики, кримські татари, кримські цигани, кримські караїми, кримчаки.

Як відомо, у вивченні матеріальної культури тюркського та тюркомовного населення Криму (далі – ТТНК) вчені приділяють особливу увагу різним аспектам традиційного костюма кримських татар і кримських циган, а також кримських караїмів та кримчаків. Компоненти традиційного костюма вищезазначених народів вивчені ще доволі нерівномірно, наприклад, у письмових джерелах збереглося недостатньо відомостей про традиційне взуття ТТНК кінця XVIII – початку XX ст. У працях дослідників цього періоду воно розглядалося лише у зв'язку з описом костюма і не було предметом окремого вивчення. Описи, що зустрічаються в науковій літературі того часу, часто мали лише формальний характер, без детальної характеристики конструктивних особливостей, способів носіння або функціонального призначення взуття. За таких обставин вельми необхідним є заповнення прогалин в історії костюма кримських народів, де окремим предметом дослідження буде виступати традиційне шкіряне взуття. Тому мета дослідження даної статті полягає у здійсненні системного і комплексного порівняльно-типологічного аналізу використання повсякденного шкіряного взуття низьких форм у традиційно-побутовій культурі ТТНК кінця XVIII – першої третини XX ст., де основну увагу буде приділено вивченню конструктивних особливостей, сфери побутування та функціонального призначення зазначених шкіряних виробів. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких завдань: 1) проаналізувати конструктивні особливості традиційного взуття низьких форм (взуття без високої халяви – постолі «чарик», капці «папуч», туфлі «терлік», черевики «к'атир»); 2) розглянути деякі аспекти ремісничого виробництва, пов'язаного з предметом дослідження; 3) дослідити функціональне призначення взуття; 4) описати систему традиційних уявлень і звичаїв, пов'язаних із взуттям у традиційній культурі ТТНК.

Описуючи зовнішній вигляд традиційного взуття, мандрівники та сучасні дослідники, наприклад, О. П. Шишкіна, Ф. В. Ліванов, Гермоген, Г. Радде, П. Дудоров, П. С. Паллас, П. І. Сумароков, а також У. А. Боданінський, Б. О. Куфтин, Л. І. Рославцева, І. В. Ачкіназі, Н. М. Акчуріна-Муфтієва та інші відзначали широке розмаїття представлених типів, в яких практично на всіх типах взуття вказували особливу деталь – загострений носок, передня частина якого загиналася догори у вигляді пташиного дзьоба. Вуличні туфлі, за свідченнями очевидців, відрізнялися м'якістю, гнучкістю і яскравістю, були вельми зручними у використанні. Також відзначали, що взуття для жителів півострова мало велике значення, бо виступало яскравим показником соціального розподілу.

Проте письмові джерела не дають можливості вивчення повного опису крою та створення взуття, на яких базується поділ на типи і варіанти. Тому в якості джерел для вивчення цієї

проблеми у статті будуть використані фондіві колекції та виставкові експонати кримських республіканських установ «Бахчисарайський історико-культурний заповідник» (далі – КРУ БІКЗ), «Євпаторійський краєзнавчий музей» (далі – КРУ СКМ), «Кримськотатарський музей мистецтв» (далі – КРУ КММ), «Центральний музей Тавриди» (далі – КРУ ЦМТ), «Етнографічний музей» (далі – КРУ ЕМ) у Сімферополі. Експонати, які зберігаються у фондах кримських музеїв, надали можливість виділити особливості крою та декорування чоловічого і жіночого взуття, визначити специфіку повсякденного використання основних типів.

Різноманітні зображальні джерела були представлені, насамперед, чорно-білими літографіями французького художника О.-Д.-М. Раффе та картинами німецького живописця В. Кізеветтера. На жаль, іконографічні джерела не можуть повністю передати конструкцію взуття, тим не менш, на основі цих зображень можна зробити висновки про найбільш розповсюджені типи, форми та кольорову гаму взуття. Окрім того, навіть через стилізоване зображення взуття художник або фотограф міг передати інформацію про соціальний статус носія. Під час дослідження зображень стає зрозумілим, що представники заможних верств населення, особливо містяни, мали поліхромне зручне взуття і носили по декілька пар взуття одночасно (туфлі і черевики). Селяни найчастіше носили темні шкіряні постоли, позначені на зображеннях переплетенням ремінців та верхом із грубої невичиненої волової або овечої шкіри.

Таким чином, на базі дослідження письмових, зображальних та речових джерел і спеціальної літератури з'явилася можливість для подальшої систематизації та порівняльного аналізу різноманітних типів і варіантів традиційного шкіряного взуття низьких форм. Під час дослідження даної проблематики у статті використана загальновідома термінологія та визначення понять, що характеризують типи, форми, основні технологічні операції та матеріал виготовлення, конструктивні особливості деталей, декорування і колір традиційних шкіряних виробів.

Необхідно зауважити, що часто представники ТТНК ходили босоніж вдома, а на вулиці можна було зустріти без взуття малозабезпечених містян, а також жінок з дітьми у межах свого двору або села¹. У досліджуваних народів існувало декілька типів взуття низьких форм, де основним матеріалом виготовлення була шкіра волів «огюз терісі», кіз «ечкі терісі» та овець «к'ой терісі». Важливу роль у процесі створення взуття відігравали економічні чинники, насамперед, особливості ремісничого цехового та кустарного виробництва і наявність декількох власних великих центрів з виробництва сировини (шкіра «терісі» і сап'ян «сахтіян») та створення взуття, що забезпечували своєю продукцією населення практично всього півострова. Сап'ян – основний матеріал виробництва більшості варіантів взуття – це вичинена фарбована козяча або овеча тонка та м'яка шкіра, оброблена шляхом дублення рослинними екстрактами. Як зазначають дослідники та мандрівники кінця XVIII – початку XX ст., головними дубильними рослинами із тонідоносними та фарбувальними властивостями, які використовували для вичинки та дублення цих шкір на півострові, були сумах дубильний (*Rhus coriaria* L., шкіряне дерево, використовували відвар з листя), дуб «емен» / «меше» (*Quercus*, використовували кору і жолуді) та кизил «кизилчик» (*Cornus mas* L., використовували листя). У Криму ремісничими центрами виробництва сап'яну були міста передгір'я та степу півострова, насамперед, це Бахчисарай, Карасубазар (сучасний Білогірськ), Сімферополь та Євпаторія². Шевці та чинбарі зазначених вище міст – представники ТТНК – майже повністю забезпечували потреби кримських мешканців як червоним, жовтим, рідше чорним та коричневим якісним сап'яном власного виробництва, так і готовими виробами різного сап'янового взуття³.

Для обладнання лавки шевця необхідно було виготовити стіл і стілець для роботи та підготувати різноманітні ручні інструменти: дерев'яний прес «мушта», металеві лежата «джильде», шевські дерев'яні та металеві молотки «чьокюч» (для стискання і вирівнювання поверхонь та оформлення перфорацій (отворів)) і розкрійні ножі односторонньої та двосторонньої заточки «пичак'» (для нарізування шкіри та шерфування), шила «біз», нитки «йип» та голки «іне» / «йине» (для поєднання деталей), шліфувальні та лощильні інструменти (дерев'яні поліровані палиці «ачкан-агач»), дерев'яні колодки різних розмірів, шкіряні устілки «табанлик'» для взуття, картонні шаблони для створення підшви «табан» тощо. Взуттєва колодка була базовим інструментом виробництва зшитого взуття, від її розмірів і форми залежали розміри взуття відповідно до антропометричних даних стопи. Відповідно до певного типу взуття (черевики,

туфлі) кримські ремісники використовували суцільні з'яжні або з випиляним клином колодки⁴. Таким чином, форми і матеріал виготовлення традиційного взуття в Криму залежали від природних умов, економічного становища місцевих мешканців та від характеру їх господарської діяльності. Матеріали виготовлення обумовлювали також техніку виробництва взуття, воно було стягнутим та зшитим.

Аналіз досліджуваного матеріалу дає змогу розглядати взуття низьких форм загалом (чоловіче, жіноче та дитяче) та розробити єдину типологію взуття. У її основу було покладено принцип крою, який є базовим технологічним вирішенням задачі пристосування матеріалу до форм людського тіла. Згідно з цим принципом та технологією виготовлення традиційне повсякденне шкіряне взуття низьких форм (без халяви) було розділено на групи, що мають стійке поєднання ознак: стягнене одношарове взуття (формувалося за допомогою деформації матеріалу, шляхом згинання і стягування суцільної заготовки навколо стопи, без пришивної підошви і каблука) (постоли, Група 1) та зшите багатошарове взуття (має чітко окреслену по ступні тверду підошву і пришиті до неї окремо викроєні деталі верху) (капці, туфлі, черевики, Група 2). У процесі порівняльного аналізу матеріалу були виділені також типи, підтипи та варіанти досліджуваного взуття, які відрізнялися наявністю різних конструктивних елементів та особливостями декору.

У повсякденному костюмі тюркських і тюркомовних народів Криму зазначеного періоду поширеними були постоли «чарик» / «чарих» (кримські татари, караїми, кримчаки, кримські цигани) (Тип I)⁵. Їх шили з волової або овечої сиром'ятної шкіри, яку попередньо просолювали і очищували від вовни і залишків жиру ножом, вимочуючи у воді. Завдяки цьому «чарик» були легким, зручним та водночас міцним взуттям.

Постоли складалися з основи (низ і верх) та ремінців-зав'язок (кріплення). Підошву «чарик» (низ) за розмірами робили значно більшою за контур ступні, вона закривала пальці, підйом та п'яту. Разом із союзкою, задником і боковинами (верхом) підошва була складовою однієї деталі крою, яка формувала модель взуття за рахунок деформації шкіри під різними кутами за допомогою стягування її країв⁶. Судячи з образотворчих джерел кінця XVIII – першої половини XIX ст., спочатку для виготовлення постолів використовували суцільний шматок шкіри овальної форми шириною 20–22 см, де при формоутворенні виробу не використовували з'єднувальних швів (Підтип 1). Проте така заготівка під час зморщування утворювала великі складки, які в процесі тривалого використання стискували верхню частину стопи, натирали пальці, утворюючи потертості та мозолі. Зауважимо, що тильна сторона стопи людини є дуже чутливою до стискування через те, що розгалужена мережа кровоносних судин і нервів стопи добре захищена м'язовою тканиною і шаром жиру підошви і слабо – з верхньої частини. Тому з середини XIX ст. змінюється форма заготовки для «чарик» та її спосіб з'єднання з іншими конструктивними елементами. Майстри почали використовувати для пошиття цього типу взуття прямокутний шматок шкіри, де з одного боку зрізали кути для утворення закругленої форми задника, а з протилежного боку залишали гострі кути, з'єднуючи їх в передній частині виробу, і міцно зшивали їхні краї з зовнішнього боку стачним швом, щоб передня частина була щільно закріплена і не пропускала вологу (Підтип 2). По краях всього периметру деталі (Підтип 1) або частини (без носової зшитої ділянки виробу) (Підтип 2) для її подальшого прикріплення на нозі рівномірно пробивали невеликі наскрізні отвори і пропускали крізь них ремінну обору. Вона була у вигляді вузьких шкіряних ремінців довжиною від 1 до 3 м, які кріпилися таким чином, щоб їхні кінці виходили з передньої і задньої частини виробу паралельно. Нogu ставили на заготівку і обтягували стопу, збираючи шкіру за допомогою довгих ремінців. Зауважимо, що під час зморщення ногу разом із виробом опускали у воду, щоб розтягнути та розім'яти шкіру заготовки, надаючи їй можливість створити певну модель необхідної форми ступні, яку вона набувала після висихання. Довгі ремінці обмотували ногу спіралеподібно або хрестоподібно, закріплюючи їх вузлом під коліном⁷.

Таким чином, завдяки простому способу виготовлення основи та її регулюванню шкіряними зав'язками, постоли могли використовувати для створення взуття будь-якого розміру ноги. Зазвичай такі постоли були гостроносими, а висота їхньої п'яти була від 1 до 4 см. Висота задника могла залежати від того, до чого саме взували постоли, наприклад, низький варіант взували до в'язаних шкарпеток «чорап» / «к'алчин» (кримські татари, цигани, караїми та крим-

чаки), трохи вищий (торкався щиколоток) – до суконних онучів «булгар-сарди» (степові кримські татари). Найчастіше за все «чарик» були різних відтінків коричневого кольору. Відзначимо, що постолі в поєднанні з кріпленням (ремінцями) у ТТНК мали також загальну назву «кюс». Це взуття було поширене серед дітей та чоловіків (чабанів, садівників і хліборобів)⁸. «Чарик» могли шити на замовлення у кустарів. Проте через нескладний крій та наявність необхідного шматка шкіри для виготовлення чоловіки, наприклад, чабани в горах або в степу також могли зшити їх самостійно.

Декорування такого повсякденного (робочого) взуття майже не передбачалося, тому що будь-які зайві отвори та проколи могли призвести до швидкого зношування елементів. Постолі могли лише відрізнитися різними швами на носках та способами кріплення ремінців до основи⁹. Використовували лише декілька способів прикріплення ремінців до основи, які виконували як утилітарну, так і естетичну функцію. Так, за допомогою спеціальних способів скріплювання та декорування (обплетення або протягування) створювалися візерунки і переплетення одинарним стібком по краю виробу. Під час обплетення (Підтип 1, 2; Варіант 1) після перфорації краю виробу шкіряний ремінець за допомогою шила або пінцета пропускали через перший отвір, обертали навколо краю деталі і пропускали через другий отвір, знов підтягуючи. Зауважимо, що через кутовий отвір ремінець пропускали не менше двох разів. Під час горизонтального протягування (Підтип 1, 2; Варіант 2) наскрізні отвори робили по краю виробу, де вони розташовувалися на однаковій відстані один від одного. Шкіряні ремінці пропускали через ці отвори пінцетом в один ряд, вони утворювали орнамент з рівномірно повторюваних мініатюрних прямокутників. Після протягування для вирівнювання і згладжування країв виробу необхідно було їх зволожити і простукати дерев'яним молотком. До того ж, іноді шов, розташований у передній частині виробу, також могли додатково декорувати фігурним плетінням з тонкого шкіряного ремінця-обори (Підтип 2, Варіант 3)¹⁰.

Проаналізуємо ряд переваг, завдяки чому цей тип взуття широко використовували протягом усього досліджуваного періоду: по-перше, зручність та швидкість техніки виготовлення; по-друге, можливість носити постолі у різні пори року, навіть узимку (всесезонність); по-третє, їх можна було зробити для ноги будь-якого розміру, що відіграло важливу роль в дитячому костюмі, оскільки «чарик» були одним з перших видів взуття, який починали носити малюки; по-четверте, постолі стягували (зморщували) однаково на лівий і правий бік, вони підходили на будь-яку ногу, через те у разі найменшого дискомфорту, пов'язаного з натиранням, постолі можна було поміняти місцями та взагалі швидко замінювати зіпсовані деталі. Головним недоліком було те, що вони швидко протиралися, особливо під час використання їх у гірській кам'янистій місцевості, тому майстри робили для замовника на сезон по декілька пар такого взуття.

Слід зазначити, що традиційне взуття ТТНК відрізнялося між собою ступенем відкритості верху і способом закріплення верху на нозі. Зшите взуття (Група 2) у порівнянні зі стягнутим (Група 1) характеризувалося більшою складністю крою та різноманітністю конструктивних елементів і типів загалом, наявністю вшитої підошви, а також декоруванням деталей верху, різнобарвною гамою кольорів, було більш міцним та зручним у повсякденному використанні. Виготовлялося зшите шкіряне взуття, як правило, на праву та ліву колодку. У процесі виробництва для такого взуття застосовувалися оздоблювальні операції механічного (шерфування, шліфування, чистка, полірування) та фізико-хімічного (вошіння, фарбування та дублення органічними речовинами) характеру. Ці процеси сприяли ефективному захисту ніг від промокання під час опадів, покращували властивості матеріалу виготовлення, дозволяли зменшити кількість недоліків поверхні виробу тощо.

Домашнім і вуличним взуттям для зазначених вище мешканців Криму служили м'які сап'янові капці «папуч» (без задників, лише шкіряна союзка і тонка тверда підошва без підборів) (Тип II)¹¹, вони були відомі ще з кінця XVIII ст. і були доволі поширеним взуттям на теренах півострову. Капці часто викроювалися з язичком у підйому стопи, мали в міру тупий або загострений носок і тонку рівну підошву¹². На ранніх зразках жіночих «папуч» кінця XVIII – початку XIX ст. зустрічалася підошва з каблуком у вигляді танкетки (суцільної клиноподібної підошви, більш високої в районі п'яти, були зручними під час ходьби). «Папуч» були найчастіше червоного та жовтого кольору, але на ранніх варіантах зустрічалися також капці коричневого та чорного кольору (найчастіше у чоловічому взутті)¹³. Декорувалися, як правило, лише повсякденні жіночі

капці, але дуже рідко, через те, що будь-які отвори, нанесені на носок та союзку у процесі вишивки чи аплікації, призводили до швидкого зношування і псування взуття. Тому повсякденні капці прикрашали лише заможні мешканці півострова, які могли дозволити собі часту зміну взуття, або менш забезпечені представниці ТТНК декорували святкові варіанти «папуч».

У своїх щоденниках мандрівники часто вказували на те, що «папуч» відрізнялися м'якістю, гнучкістю, легкістю матеріалу і яскравістю кольорової гами. Часто демісезонні капці жінки та чоловіки носили влітку на босу ногу. У прохолодну пору року чоловіки вдягали «папуч» на вовняні шкарпетки (виріб, що покриває щиколотку і частину ікри) або напівпанчохи (виріб, що покриває щиколотку і доходить до колін) «чорап» (кримські татари Південного узбережжя Криму і передгір'я, кримські цигани, кримчаки, караїми). Жінки також носили високі, майже до коліна, вовняні напівпанчохи, але з кольоровим візерунком, які називалися «сирли чорап» / «чорап» (південнобережні і передгірські кримські татари, кримчаки) або «к'алчин» (кримські караїми) (Варіант 2)¹⁴.

Вуличними і домашніми були традиційні сап'янові туфлі «терлік» / «папуч» (кримські татари, цигани, караїми та кримчаки) (Тип III, Підтип I)¹⁵. Це напівзакриті туфлі на низькому ході з язичком на підйомі стопи, м'які і комфортні. Верх такого взуття складався з передньої частини із суцільно кроєного носка та союзки (носок загострений і злегка піднятий), що поєднувалася боковими нитковими швами із задником, висота якого зазвичай була трохи нижче щиколотки (Варіант 1). Зустрічаються також «терлік» без задника (Варіант 2). Низ складався з пласкої товстої рівної підошви, де задля більшої стійкості жіночої моделі взуття іноді до підошви додавали низький широкий каблук висотою до 1,5 см, та шкіряної тонкої устілки. Жіночі варіанти прикрашалися золотним шиттям (техніки «букме» і «мик'лама», рослинний орнамент, який наносили шовковими, золотними або срібними нитками та шнурками на союзку), накладною аплікацією («ног'ай тікіш», рослинні мотиви) та вставками шматочків шкіри іншого кольору (червоні смужки). У Криму «терлік» використовували у побуті протягом усього періоду¹⁶. Зазвичай туфлі в процесі виготовлення фарбували в жовтий, червоний, коричневий, чорний та інші кольори¹⁷. У деяких зразках задник мав невеликий, випущений вгору язичок. Як відзначають очевидці, ці туфлі також були вельми зручними у використанні і були широко розповсюдженим взуттям серед ТТНК¹⁸.

Туфлі «ємені» (єменські) (Тип III, Підтип II) з Османської імперії почали зустрічатися у побуті ТТНК з початку XIX ст. Вони також мали товсту підошву, шилися з низькими підборами або без них, мали гострий, загнутий вгору носок – «пташиний дзьоб», союзка часто викроювалася з язичком. Фарбували такі туфлі у темні кольори, насамперед, у коричневий та чорний¹⁹.

Як і капці, жінки та чоловіки носили часто туфлі влітку на босу ногу, а в холодну пору року вдягали на «чорап» та «к'алчин». Вони також відрізнялися зручністю та були універсальним взуттям²⁰.

Вуличні черевики, висота задника яких була трохи вище щиколотки (Тип IV), взували поверх іншого зшитого взуття, наприклад, «папуч» або «терлік», широко використовували взимку. На Південному узбережжі Криму у кримських татар такі чоловічі черевики мали назву «чизма» і «коревле», в передгір'ї у кримських татар і кримчаків – «к'атир», у караїмів – «каревле», в степовому Криму у кримських татар носили назву «аягкап» (Підтип I)²¹. А жіночі домашні та вуличні мали назву «мечет» / «аягкап» (Підтип 2)²². Це було глибоке взуття частіше за все з жовтої шкіри на вшитій твердій та щільній підошві. Верхня частина «к'атир» виготовлялася з більш м'якої та еластичної шкіри, повністю закривала тильну частину ступні та мала невисокий підйом стопи. Черевики виготовляли із високим задником (Варіант 1) або без нього (Варіант 2). Їх могли також робити з невисоким квадратним каблуком на підківці, вірогідно, саме тому воно отримало назву «катир» (тур. – «тріскучі»). Як згадують мандрівники у своїх нотатках, черевики мали масивний вигляд і здавалися зовні дуже важкими, нагадували калоші²³. Пізніше, на початку XX ст., для допоміжного кріплення на нозі простих робочих чоловічих черевиків використовували пришивні додаткові ремінці «джорме» з пряжкою або шнурками, і за формою таке взуття нагадувало сандалети (закрите взуття, мало передню частину і закритий задник)²⁴.

Варто відзначити, що приєднання півострова до Російської імперії у 1783 р. призвело до різних змін у костюмі ТТНК, які відобразилися і на особливостях їхнього взуття. Проте саме за короткий період, з останньої чверті XIX до перших десятиліть XX ст., взуття зазнало найбільш

глибоких модифікацій, ніж протягом кількох попередніх століть. На території Криму разом із традиційним взуттям стали використовуватися нові типи (варіанти) шкіряного взуття. Так, серед представників ТТНК, особливо у містян та заможних селян, поширилося уніфіковане стандартизоване взуття фабричного виробництва (чоловічі черевики та жіночі туфлі): 1) штиблети – шкіряні чоловічі черевики висотою до щиколотки або трохи вище, шили їх із завуженим носом. Характерною рисою такого взуття були еластичні бокові вставки (резинки) у низьких халявах, завдяки яким їх могли дуже легко знімати і одягати; 2) шкіряні черевики нового зразка з відкритою шнурівкою, в яких боковини (берци) нашивали поверх союзки; 3) жіночі туфлі на невисоких підборах²⁵.

Серед особливостей, пов'язаних з використанням традиційного взуття, можна визначити наступні:

1. Аналіз наведеного фактологічного матеріалу дає можливість стверджувати, що згідно із системою традиційних уявлень ТТНК, взуття, торкаючись землі та контактуючи скрізь неї з потойбічною нечистою силою, сприймалося у досліджуваних народів як сакральна нечистий елемент костюма. Ці уявлення, ймовірно, і послужили причиною виникнення ряду звичаїв і заборон, пов'язаних з цим компонентом вбрання. По-перше, взуття не носили всередині архітектурних споруд, призначених для здійснення богослужінь і релігійних обрядів (мечеть, кенаса (друга частина для чоловіків «шулхан»), к'аал), школах (мідраш, мектебе), а також часто і всередині власних будинків, залишаючи його біля порога споруд. По-друге, для людини вважалося найсильнішою образою, якщо в неї кидали черевик. По-третє, не можна було повертати туфлі підшвами догори, бо за народними повір'ями вважалося, що на такій підшві є нечиста сила, яка може наврочити носію. Взуття також не клали до могили покійного (кримчаки), не зустрічається воно і в переліку шлюбних договорів «шетар» у караїмів²⁶.

2. Разом з тим, взуття використовували і як оберіг від наврочення та хвороб. По-перше, господарки (кримські татари) прив'язували старий башмак «катир» на шию худобі, особливо коровам, які давали багато молока, щоб зберегти їх від заздрісного ока сусідів та чужинців. По-друге, якщо маленька дитина у кримчаків довго плакала, тоді, щоб її заспокоїти, необхідно було злегка побити по губах домашнім капцем «папуч»²⁷.

3. Повір'я та звичаї, пов'язані із любовною магією та обрядами на сімейних святах (весільний цикл). По-перше, під час проведення кримськотатарського обряду сватання «сьоз кесим» (від кр. тат. – «відрізати слово») у XIX ст. якщо дівчина не хотіла виходити заміж за хлопця і родина відмовлялася від весілля, то щоб не образити своєю відмовою сватів, їхнє взуття спрямовували у зворотному напрямку від дверей будинку. Це було знаком відмови і того, що більше цих сватів не будуть чекати у цій родині. По-друге, у процесі весільного обряду кримчаків та караїмів наречена повинна була непомітно наступити молодому на «папуч», це означало, що дівчина буде панувати у новій молодій родині після весілля²⁸.

4. Повір'я та звичаї, пов'язані із обрядами на святах, присвячених ремісничому виробництву. Так, під час проведення свята «кефериш» (Бахчисарай) / «реван» (Карасубазар), коли посвячували нових торговців та ремісників у майстри і бажали їм успішної роботи та добробуту (проводився у червні, у міському саду на спеціально підготовленому майданчику, один раз на 25 років), мулла при проведенні церемонії обряду посвяти знімав зі своїх ніг туфлі «терлік» і босоніж проводив чоловіків до нагіба (титул людини, яка за походженням вважалася прямим нащадком Пророка Мухаммеда), якому вони цілували руку і отримували благословіння на початок своєї справи²⁹.

Таким чином, повсякденне шкіряне взуття низьких форм було невід'ємною частиною традиційного костюма тюркського та тюркомовного населення Криму кінця XVIII – початку XX ст. Власне виробництво якісного взуття різноманітних типів та варіантів мало велике значення для мешканців півострова, тому що разом з утилітарною функцією відображало етичні та естетичні вподобання, статево-вікову диференціацію, визначало соціальний статус людей. Відмінностей у крої чоловічого та жіночого взуття практично не спостерігалось. Жіноче взуття відрізнялося від чоловічого лише розміром і наявністю декору переважно рослинного орнаменту на верхній частині взуття як оберегу від хвороб і наврочення. Ця особливість була пов'язана з уявленнями про те, що представниці досліджуваних народів, особливо дівчата і молоді жінки, потребували додаткового магічного захисту, який забезпечувався великою кількістю знаків-оберегів. Малень-

кі діти часто ходили босоніж, першим їх взуттям були шкіряні постоли «чарик». Діти до шлюбного віку мали вже декілька типів необхідного зшитого взуття. Хлопці та дівчата шлюбного віку і одружені молоді жінки та чоловіки мали усі типи і варіанти шкіряного взуття, яке відрізнялося якістю, яскравістю різноманітних кольорів та вишуканим оздобленням (особливо жіноче взуття). Мешканці середнього віку та літні люди віддавали перевагу стягнутому взуттю або м'яким туфлям темних кольорів з невеликою кількістю орнаментальних деталей (жіноче взуття) або зовсім без декору. Головну роль у визначенні соціального статусу відігравав матеріал, що використовувався для виготовлення та оздоблення взуття, а також колір виробу. Найдорожчі варіанти повсякденного взуття для заможних мешканців (капці та туфлі) шили із якісного червоного сап'яну, які декорували золотними і шовковими нитками (техніка «букме» і «мик'лама»), окрім того, багаті люди мали декілька пар взуття, які носили одночасно. Шкіряне взуття представляло також чітку систему традиційного світогляду досліджуваних народів, де виступало важливим елементом вбрання, було виразом певної частини світового простору, репрезентуючи собою сакральний низ світобудови.

¹ Осипов Д. О. Обувь московской земли XII–XVIII вв.: Материалы охранных археологических исследований. Т. 7. – М., 2006. – С. 17; Тимковский Д. Наша страна: картины природы и быта народов России. – М., 1910. – С. 232; Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 году. – СПб., 1848. – Ч. II. – С. 104, 220, 231; Раффе О.-Д.-М. Литография. 21 октября 1837 года. Интерьер жилища крымских татар. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-027.jpg>

² Ракицкий Н. П. Материалы по экономике Крыма: Экспортные возможности края. – М., 1926. – С. 35, 37, 44; Паллас П. С. Краткое физическое и топографическое описание Таврической области. – СПб., 1795. – С. 55, 59.

³ Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер (1811–1865) в Крыму / под. ред. Б. Каульбах, Э. Титмайер. – К., 2005. – С. 119; Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251; Пурим М. Легенда о расстрелянном народе // Брега Тавриды. – 2007. – С. 259; Ачкинази И. В. Крымчаки: Историко-этнографический очерк. – Симферополь, 2000. – С. 147; Кокизов Ю. Д. Караимы. Краткий исторический очерк / Ю. Д. Кокизов. – СПб., 1898. – С. 23; Ливанов Ф. В. Чуфут-Кале // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М., 1875. – С. 23; Домбровский Ф. Историко-статистический очерк г. Бахчисарая // Новороссийский календарь на 1849 год. – Одесса, 1848. – С. 394.

⁴ Желтухина О. А. Крымские татары в 19 – начале 20 вв.: Путеводитель по этнографическому отделу музея истории и культуры крымских татар БИКЗ. – Симферополь, 2003. – С. 22–23; Фонды КРУ БИКЗ, Бахчисарай. – КП 6677/Д 253; КП 6686/Д 262; КП 6687/Д 263; КП 3187/М 277; КП 3189/М 279; КП 3190/М 280; КП 6672/Д 248; КП 6690/Д 266; КП 6692/Д 268.

⁵ Боданинский А. А. Пословицы, поговорки и приметы крымских татар / А. А. Боданинский, Мартино, О. Мурасов // ИТУАК. – 1915. – Вып. 52. – С. 53; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – М., 1911. – С. 39; Гермоген. Таврическая епархия: Записки. – Псков, 1887. – С. 101; Пейсах Е. И. К вопросу о старинной национальной одежде крымчаков // МАИЭТ. – Симферополь, 2002. – Вып. IX. – С. 592.

⁶ Осипов Д. О. Вказ. праця. – С. 24.

⁷ Лыганова Л. А. Чарухи – традиционная обувь греков Приазовья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.azovgreeks.com/library.cfm?articleId=159>; Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Рославцева Л. И. Одежда крымских татар конца XVIII – начала XX вв.: Историко-этнографическое исследование. – М., 2000. – С. 25; Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 55, 127.

⁸ Бухтоярова В. А. Детский костюм крымских татар по изобразительным источникам первой половины XIX в. // Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии [Сб. ст.] / ред.-сост. А. И. Айбабин, В. Н. Зинько. – Симферополь. – Вып. XVII. – 2011. – С. 722; Радде Г. Крымские татары // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 398–399; Боданинский А. А. Вказ. праця. – С. 53; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 25; Зеленин Д. К. Терминология лапотного дела // СМАЭ. – 1982. – С. 136; Народы России. Живописный альбом. – СПб., 1877. – С. 281.

⁹ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 28; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Українська минувщина: Ілюстрований етнографічний довідник / А. П. Пономарьов, Л. Ф. Артюх, Т. В. Косміна. – К., 1993. – С. 129.

¹⁰ Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 55.

¹¹ Фонды КРУ БИКЗ, Н/В 10321, Инвентарная книга Бахчисарайского Дворца-музея. Записи 1920–30-х гг.,

№ 163–164, Арк. 22; Фонди Центрального музею Тавриди, Сімферополь. – КП 14034 / Етн 32; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 593; Раффе О.-Д.-М. Литография. Караимская семья. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-011.jpg>

¹² Крым и крымские татары: Очерк / П. Дудоров. – М., 1911. – С. 10; Раффе О.-Д.-М. Литография. 26 августа 1837 года. Крымские татарки из Байдара. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.crimea-album.com/catalogue/100/ora-016.jpg>

¹³ Сумароков П. И. Досуги крымского судьи или второе путешествие в Тавриду // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен: в 2 ч. – Симферополь, 2004. – Ч. 1. – С. 199; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24, 26; Куфтин Б. А. Южнобережные татары Крыма // Крым. – М., 1925. – № 1. – С. 26; Боданинский У. А. Археологическое и этнографическое изучение татар в Крыму // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 63; Филоненко В. И. Крымские цыгане // Сквозь века / сост. Н. В. Николаенко. – Вып. 2. – Симферополь, 1996. – № 2. – С. 83. – (Народы Крыма).

¹⁴ Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 40; Полканова А. Ю. Караимская красавица XIX – начала XX века // Культура народов Причерноморья. – 2012. – № 228. – С. 143; Крымчаки // Тюркские народы Крыма: Караимы, крымские татары, крымчаки / Рос. акад. наук, Ин-т этнологии и антропологии им. Н. Н. Миклухо-Маклая, Нац. акад. наук Украины, Ин-т востоковедения им. А. Е. Крымского, Крым. отд.-ние; отв. ред.: С. Я. Козлов, Л. В. Чижова. – М., 2003. – С. 395; ГОСТ 17037–85. – Изделия швейные и трикотажные. Термины и определения. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://vseghost.com/Catalog/12/12594.shtml>

¹⁵ Реби Д. И. Устное наследие крымчаков / Д. И. Реби, Б. М. Ачкинази, В. И. Багинская-Гурджи. – Симферополь, 2011. – С. 45; Фонди КРУ БІКЗ, Н/В 10321. – Арк. 21–22.

¹⁶ Фонди КРУ БІКЗ, Бахчисарай. – КП 304/КД 5; Фонди КРУ БІКЗ, Бахчисарай. – КП 1294/КД 115; Акчурина-Муфтиева Н. М. Декоративно-прикладное искусство крымских татар XV – первой половины XX вв. – Симферополь, 2008. – С. 351; Чепурина П. Я. Орнаментальное шитье Крыма // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен: в 2 ч. – Симферополь, 2004. – Ч. 1. – С. 697–698; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 154; Фонди КРУ БІКЗ, Н/В 10321. – Арк. 14–15; Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24; Домбровский Ф. Вказ. праця. – С. 394.

¹⁷ Ливанов Ф. В. Бахчисарай // Ливанов Ф. В. Путеводитель по Крыму. – М., 1875. – С. 40; Паллас П. С. Наблюдения, сделанные во время путешествия по южным наместничествам Русского государства в 1793–1794 годах / Пер. с нем. // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. Симферополь, 2004. – С. 176; Паули Г.-Т. Х. Этнографическое описание народов России. – СПб., 1862. – С. 77; Кондараки В. Х. Универсальное описание Крыма // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 266–267; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 593; Фонди КРУ БІКЗ. – КП 3244/КД 216.

¹⁸ Паллас П. С. Вказ. праця. – С. 176; Зуев В. Ф. Выписка из путешественных записок Василья Зуева, касающихся до полуострова Крыма 1782 года // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма / ред.-сост. М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 170; Бейм С. Память о Чуфут-Кале. – Одесса, 1862. – С. 72.

¹⁹ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 24; Паули Г.-Т. Х. Вказ. праця. – С. 77.

²⁰ Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251.

²¹ Гермоген. Вказ. праця. – С. 101; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 153.

²² Акчурина-Муфтиева Н. М. Терминологический словарь крымскотатарского декоративно-прикладного искусства. – Симферополь, 2007. – С. 119; Обзорение Южного берега Тавриды. В 1815 году. – Тула, 1822. – С. 40.

²³ Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Шишкина О. П. Вказ. праця. – С. 251. Паллас П.С. Вказ. праця. – С. 176; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – С. 165; Два слова о караимах по поводу караимской комнаты г-жи Р. И. Исаакович / С.И. [Исакович] (авт.); Выставка Крымского горного клуба. – Одесса, 1893. – С. 9; Тимковский Д. Наша страна...Вказ. праця. – С. 235.

²⁴ Рославцева Л. И. Вказ. праця. – С. 27; Художник и этнограф Вильгельм Кизеветтер. – С. 63; Боданинский А. А. Вказ. праця. – С. 7, 49; Домбровский Ф. М. Очерк хозяйственного быта татар степной полосы Крыма // Крымские татары: Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре / авт.-сост.

М. А. Араджиони, А. Г. Герцен. – Симферополь, 2005. – С. 167; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 592; Фонди КРУ БІКЗ. – КП 6685/КД 261.

²⁵ Сухарева О. А. История Среднеазиатского костюма. Самарканд 2-ая половина XIX – начало XX в. – М., 1982. – С. 11; Крым / сост. Е. Н. Орловская. – С. 165; Пейсах Е. И. Вказ. праця. – С. 597; Боданинский У. А. Вказ. праця. – С. 62.

²⁶ Гимбатова М. Б. Магические представления в поведенческой культуре ногайцев (XIX – начало XX вв.) // Лавровский сборник: Материалы Среднеазиатско-Кавказских исследований. Этнология, история, археология, культурология. 2006–2007 / отв. ред. Ю. Ю. Карпов, И. В. Стасевич. – СПб., 2007. – С. 149; Радде Г. Вказ. праця. – С. 398–399; Куфтин Б. А. Вказ. праця. – С. 26; Дубровский М. Н. Жилища крымских горных татар // Хрестоматия по этнической истории и традиционной культуре старожильческого населения Крыма. Ч. 1. Мусульмане: крымские татары, крымские цыгане. – Симферополь, 2004. – С. 425; Попов А. Н. Вторая учебная экскурсия Симферопольской мужской гимназии. Бахчисарай и его окрестности / сост. А. Н. Попов. – Симферополь, 1888. – С. 60; Пурим М. Вказ. праця. – С. 261; Бесчинский, А. Я. Путеводитель по Крыму. 4-е изд., испр. и доп. – М, 1904. – С. 131; Дубинский А. Основы караимской религии / Крымские караимы: происхождение, этнокультура, история: Сб. – Симферополь, 2005. – С. 38; Березкин Ф. Еврей-караимы в Крыму // Северная пчела. – 29 июля. – 1852. – № 169. – С. 673; Филоненко В. И. «Аталар созы». Караимские пословицы и поговорки // ИТОИАЭ. – Т. 3 (60). – 1929. – С. 150; Ачкинази И. В. Знаковые элементы традиционной одежды крымчаков XIX – XX вв. // МАИЭТ. – Вып. IX. – С. 602; Полканова А. Ю. Вказ. праця. – С. 143.

²⁷ Качиони С. А. В дебрях Крыма. – Петроград, 1917. – С. 124; Ачкинази И. В. Вказ. праця. – С. 603.

²⁸ Лякуб П. Крымчаки // Крымчаки / сост. Д. И. Реби, В. М. Ломброзо. – Симферополь, 2001. – С. 23; Ачкинази И. В. Знаковые элементы ... – С. 603; Соболева О. Динаміка змін передвесільних звичаїв кримських татар у другій половині XX – на початку XXI століття // Етнічна історія народів Європи: Збірник наукових праць. Випуск 24. – К., 2008. – С. 115.

²⁹ Ливанов Ф. В. Бахчисарай. – С. 53; Крым и крымские татары ... – С. 23, 50; Гермоген. Вказ. праця. – С. 103.

В статье осуществлен анализ повседневной кожаной обуви низких форм (без голенищ) как части традиционного костюма крымских татар, цыган, крымских караимов и крымчаков, которая широко использовалась на территории Крымского полуострова в конце XVIII – начале XX вв. Рассмотрены основные типы, подтипы и варианты данного компонента костюма, формирующиеся с учетом конструктивных особенностей и функционального значения. Сформулированы выводы, отражающие главные аспекты использования данной обуви в традиционно-бытовой культуре указанных выше народов.

Ключевые слова: традиционный костюм, кожаная обувь, постолы, тапочки, туфли, башмаки, крымские татары, крымские цыгане, крымские караимы, крымчаки.

Casual leather footwear of low forms as a part of the traditional costume of the Crimean Tatars, Crimean Gypsies, Crimean Karaites and Krymchaks in the Crimean peninsula in the late XVIIIth – early XXth centuries was analyzed in the article. The main types, subtypes and variations of it's the components of costume were studied. The main stages of its development, design features and functional significance were analyzed. The aspects of its using were formulated in the conclusions.

Keywords: traditional costume, leather footwear, postols, slippers, shoes, boots, Crimean Tatars, Crimean Gypsies, Crimean Karaites, Krymchaks.

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАСЛАННЯ НОВОСЕРБЬСЬКОГО ГЕНЕРАЛА ІВАНА ХОРВАТА ДО ВОЛОГДИ ТА СЛОБОЖАНСЬКИЙ ПЕРІОД ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ (1764–1786 рр.)

У статті розглядаються питання винесення вироку колишньому керівникові Нової Сербії Івану Хорвату, його арешту та подальшого заслання до Вологди. Висвітлюються ключові сторони життя та діяльності генерала після його повернення у свої маєтки на Слобожанщину. Здійснено спробу встановити час та місце смерті Хорвата на підставі опрацьованих архівних джерел.

Ключові слова: Іван Хорват, Нова Сербія, Вологда, Слобожанщина, генерал-поручик, заслання.

Лідер сербських переселенців на територію сучасної Кіровоградщини у 1750-х роках, а по прибутті сюди – очільник Нової Сербії, генерал-поручик Іван Хорват запам'ятався сучасникам як людина, яка у своїй діяльності використовувала не завжди легальні засоби досягнення мети і стала уособленням тиранії та корупції на окремо взятій території. Неминучим стало його постання перед законом, засудження та подальші поневірвання, які під час дослідження цієї особи й зумовили нас звернутись до даної теми. Її актуальність випливає з логічного зв'язку, з одного боку, управління Хорвата різними сферами життя Нової Сербії та, з іншого, його життєвих перипетій після усунення від посади. Поряд з тим, що цілеспрямованому дослідженню постаті Івана Хорвата приділялось небагато уваги, останні роки його життя у відображенні істориками є найбільш заплутаними та сповненими білих плям і протиріч. Звертаючись до історіографії даної теми, слід згадати роботи О. Посунько, С. Шевченка, Н. Попова та Ю. Костяшова¹, у яких автори так чи інакше торкалися питань перебування генерала поза межами Нової Сербії. Діяльність Івана Хорвата, зокрема, його повернення на Слобожанщину з заслання, входить до сфери наукових інтересів фахівця з новосербської проблематики А. Пивовара². Окремо варто зауважити розвідку вологодської дослідниці О. Шигаревської³, яка спонукала розкрити досліджуваний період діяльності Хорвата глибше у джерельному та ширше у географічному вимірі. На допомогу нам прийшли документи, що зберігаються в Центральному державному історичному архіві України в м. Києві (ЦДІАК) та Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (ІР НБУВ), а також описи фондів Російського державного архіву давніх актів (РГАДА).

Остаточні висновки слідства над Іваном Хорватом за його злочини у Новій Сербії були викладені сенатором Микитою Паніним та генералом Олексієм Мельгуновим 1 травня 1764 року. Незаконні дії генерала були оформлені у 16 пунктів звинувачень, головними з яких стали використання казенних коштів на видатки, що суперечили указам, присвоєння жалування офіцерів та солдат, незаконні побори та подача Сенату неправдивих рапортів про чисельність людей у полках. Згідно з цими пунктами, лише доведені суми розкрадених коштів склали майже 125 тис. крб. У доповіді Панін і Мельгунов пропонували взяти маєтки Хорвата в казенне утримання, рухоме майно – описати і продати з публічного торгу, а дітей звільнити зі служби⁴. Протягом перебування на посаді Хорват використав «в противные указам расходы» 65 тис. крб⁵; загалом же слідство встановило, що на Нову Сербію з самого початку її існування було витрачено до 700 тис. крб з державної казни. Ці витрати було визнано надмірними і цілком неефективними. 22 березня 1764 року Катерина II затвердила доповідь братів Микити та Петра Паніних «Про йменування Новосербського поселення Новоросійською губернією»⁶, поклавши тим самим кінець історії цього військово-поселенського утворення.

Для винесення вироку Івану Хорвату Катерина створила спеціальний військовий суд, який під керівництвом генерала Петра Оліца засідав у фортеці Святої Єлисавети, де слідство і відбувалось⁷. По сентенції суду генерал був засуджений до смертної кари через повішення, а його села мали бути переписані на імператрицю. Суд також постановив повернути з заслання у балтійській фортеці Роґервік двох засуджених рядових новомиргородського гарнізону, які зазнали від Хорвата надміру тяжкого й несправедливого покарання внаслідок придушення солдатського бунту в Новомиргороді у 1760 році. З огляду на те, що через каліцтво вони більше не були здатні перебувати на військовій службі, суд ухвалив відправити їх на поселення, надавши кошти на прожиття з описаного Хорватового майна. Пізніше Катерина розпорядилась виділити їм землю в Новоросійській губернії, а грошову допомогу надати з доходів від маєтків генерала у кількості, однаковій з іншими поселенцями⁸. Сам же Хорват повинен був утримуватись у фортеці в Белгороді⁹. Досить цікавий момент з його арешту описує О. Пишчевич. Коли полковник, який після суду прибув на квартиру генерала з метою закувати того в кайдани, проводив затримання дещо несміливо, Хорват нібито промовив: «делай, что тебе велено, меня ничто не удивит от москалей»¹⁰.

Всупереч засудженню Івана Хорвата до страти, іменним указом Катерини від 1 грудня 1764 року його було звільнено від смертної кари, а покарання замінено довічним засланням до Вологди під воєводський нагляд. Імператриця наказала йому жити сумирно та утримуватись від зухвалої поведінки, побоюючись у протилежному разі її «найтяжчого гніву». Описану нерухомість Хорвата вже після того, коли всі його казенні та партикулярні борги будуть задоволені, наказано було повернути або йому, або його спадкоємцям. У грудні 1764 року Військова колегія наказала розіслати імператорський указ в Архангельську губернську та Вологодську провінційну канцелярії, до генерал-поручика Олексія Мельгунова. Крім того, відповідний указ був надісланий белгородському генерал-губернатору, генерал-поручику Василю Наришкіну, аби той оголосив про милість імператриці Хорвату, який на той час перебував під вартою у Белгородській фортеці¹¹.

Після того, як у Хорвата було відібрано патенти на усі чини і надіслано їх до Військової колегії, його було звільнено з-під варті і разом з родиною під конвоєм відправлено до Вологди. Колегія подбала про те, щоб конвой очолив обер-офіцер Белгородського гарнізону з пристойною командою, і звеліла надати конвойним та родині генерала потрібну кількість підвод, а також видати прогонні кошти з наявної канцелярської суми і записати їх на рахунок Хорвата. Гарнізонний офіцер повинен був супроводжувати родину генерала аж до місця заслання, а конвойних наказано було постійно змінювати військовими командами, розташованими по дорозі. У Вологді на Хорватів мав чекати тамтешній воєвода з розпискою, згідно з якою він і мусив утримувати Хорвата під своїм наглядом¹².

Заслання Івана Хорвата у замітці з «Вологодських єпархіальних відомостей» (1884) назване «политическим заточением»¹³. О. Шигаревська, опрацювавши сповідальні розписи церков з Державного архіву Вологодської області, прийшла до висновку, що Іван Самійлович Хорват разом з синами і дворовими людьми проживав у Вологді, в приході Петропавлівської церкви. Вперше його ім'я зафіксоване тут у 1766 році. Церква розташовувалась неподалік міської лікарні, і на думку дослідниці це може вказувати на те, що Хорват дійсно мав певне захворювання¹⁴: генерал посилався на хворобу ніг ще під час відсутності на засіданнях суду по своїй справі у фортеці Святої Єлисавети¹⁵. У історію вологодського краю, як не дивно, він увійшов завдяки своїм корисним діям. Так, згідно з публікаціями в періодиці, ще в 1765 році Хорват став фактичним першовідкривачем лікувального джерела на узбережжі річки Нурми, у володіннях Корнилієво-Комельського монастиря неподалік міста Грязовець. Іван Хорват розчистив джерельний ключ для використання з метою лікування від своєї хвороби, тим самим зробивши поштовх для подальшого дослідження тамтешніх мінеральних джерел¹⁶. Хорват відкрив північно-східне джерело; ще одне, на річці Талиця, було знайдено поблизу монастиря пізніше¹⁷. Тут варто процитувати уривок зі статті Ніла Попова 1870 року зі згадкою про хворобу Хорвата, який на додачу промовисто свідчить про замовчування автором генералових злодіянь: «в 1764 году Новая Сербия переименована была в Новороссийскую губернию, а Хорват уволен от службы по слабости здоровья, и вскоре умер»¹⁸. Не заперечуючи можливість хвороби генерала, позиція Н. Попова залишається далекою від об'єктивності, адже про причини відсторонення Хорвата і його заслання автор взагалі не згадує.

Як впливає з описів справ Сенатського архіву, що зберігається в РГАДА, Іван Хорват проживав на території монастирського подвір'я у Вологді до липня 1771 року¹⁹. Тоді Вологодська провінційна канцелярія звеліла йому наймати для проживання у Вологді інший будинок, або ж обійстя Корнилієво-Комельського монастиря²⁰. На початку XVIII століття ця обитель мала аж два двори на території міста. Розміри першого становили 25 на 17 сажнів (53х36 м); тут були три келії, комора, погріб, сім стаєнь та город площею близько 0,16 га. Друге обійстя було скромнішим, займало 13 на 10 сажнів (28х21 м) і складалося з дерев'яного будинку, сінника, комори та лазні²¹. Ці дані дають змогу зробити приблизне уявлення про умови проживання Івана Хорвата, адже принаймні в одному з двох міських монастирських володінь він мешкав напевне.

Після арешту та заслання генерала його майно в адміністративному центрі Нової Сербії досить швидко занепало. Вже станом на 1774 рік, за свідченнями Йоганна-Антоні Гільденштедта, дерев'яні будинки Хорвата, що розташовувались на п'ятикутній площі у центрі Новомиргорода поряд з кам'яною та дерев'яною церквою, повністю занепали, а поряд зберігались лише залишки фруктових садів та липової алеї, закладених генералом²². Секвестровані села колишнього генерал-поручика, відстороненого від управління новосербським поселенням та позбавленого маєтків, в Белгородській губернії (пізніше – територія Харківського намісництва) станом на січень 1767 року доглядав підпоручик Вискребенцев зі Старооскільського піхотного полку²³. Намісником секвестрованих вотчин Хорвата на Смоленщині (село Городище Дорогобузького повіту) було призначено поручика Прокопа Щурова з третього батальйону гарнізону фортеці Святої Єлисавети, якого місцеві мешканці у 1769 році звинувачували у розореннях та грабунках, поборах грішми та хлібом, а також роздачі лісових угідь і пустих земельних наділів «окаяним помещикам»²⁴. Як бачимо, за час відсутності генерала в нього з'явилися послідовники у гнобленні підлеглих селян.

Доля колишнього керманіча Нової Сербії після заслання лишалась в історіографії дискусійною проблемою. Ю. Костяшов посилається на матеріали Архіву зовнішньої політики Російської імперії і вказує, що 5 серпня 1773 року імператорським указом маєтності Хорвата передавались в управління його дружині Магдалині Іванівні та дітям²⁵. 31 серпня того ж року вийшов указ Військової колегії про сплату боргів Хорвата його дружиною та дітьми в розстрочку²⁶. Дійсно, у вологодських сповідальних розписах Хорвати востаннє зустрічаються в 1773 році, однак дружина генерала за весь період заслання там не зафіксована. З наступного року відомості по родині Хорватів у Вологді відсутні, що підтверджує їх повернення на територію України і неможливість смерті Івана Хорвата на засланні²⁷. Сповідальні розписи Успенської церкви Салтова – основного володіння генерала на Слобожанщині, свідчать, що станом на 1775 рік ця слобода вже була вотчиною генеральші Магдалини Хорват та її синів-підполковників Антона, Йосипа та Івана²⁸.

Попри те, що спочатку генерала відправили на довічне заслання, через деякий час його було помилувано. О. Пишчевич у спогадах писав, що після ліквідації Запорізької Січі 1775 року генерал-аншеф Петро Текелій виклопотав у імператриці прощення для Івана Хорвата, якому була повернута нерухомість і дозвіл на проживання у своїх селах²⁹. Незважаючи на поєднання автором цих двох подій, говорити про точне датування звільнення Хорвата 1775 роком не можна; скоріше за все, це трапилось пізніше. Так, Ю. Костяшов повідомляє, що Катерина 3 грудня того ж року видала указ, за яким Хорвату повертались всі його чини і дозволялось мешкати у своїх маєтках, куди він нібито і повернувся 1776 року³⁰. Згідно з даними відомості про склад та населення Харківського намісництва на 1779 рік, у слободі Салтів однойменного повіту Чугуївського округу, що знову перебувала у власності генерал-поручика Івана Самійловича Хорвата, проживало 1644 «власницьких підданих», 42 однодвірці, 175 селян та 10 циган, усього 1871. У його ж хуторах Березівському, Федорівському, Писарівці та Стрітенському – 913 підданих та один однодворець, усього 914. У Хорватівій слободі Лютівці Золочівського округу мешкало 750 «власницьких підданих»³¹. Станом на 1780 рік, у Салтові та Писарівці разом з хуторами Березівкою та Федорівкою проживало загалом 2732 особи³². За даними 1783 року, Хорват мав тут 15 378 десятин відведеної за межуванням 1762 року землі; чисельність підданих тільки чоловічої статі становила 3329 осіб³³.

Після повернення на Слобожанщину Іван Хорват не брав участі у політичному житті, займаючись лише судовою тяганиною зі своїми сусідами³⁴. Так, у 1781 році його люди через

суд сперечались з поміщиком Петром Пассеком з приводу незаконних порубок селянами лісу в дачах слободи Молодової³⁵. У 1782 році Харківське намісницьке правління повідомляло про захоплення Хорватом землі у однодворців його ж слободи Старого Салтова³⁶. Того ж року генерал скаржився у намісницьке правління на незаконне розмежування його земель³⁷. Наступного 1783 року на захоплення Хорватом землі нарікав вже поміщик Донець-Захаржевський³⁸.

Не пізніше весни 1787 року Іван Хорват помер, що впливає зі справи про втечу селян Шишових слободи Спаської Салтівського повіту. Факт смерті раніше цієї дати не викликає сумніву, адже Хорват фігурує як «умерший» в ордері губернського прокурора Харківського намісництва Матвія Чайковського від 10 березня 1787 року, в якому той вимагав від стряпчого Чугуєвського округу, прапорщика Матвія Коренєва надіслати постанову про біглих ще в 1756 році підданих селян генерала. Відповідно, Іван Хорват також названий «умершим» і в рапорті Коренєва Чайковському від 19 березня 1787 року³⁹. Особа Хорвата зафіксована у списку дворян Чугуївського повіту від 13 грудня 1786 року. На той час у всіх слобожанських володіннях відставного генерал-поручика та його синів, 34-літнього Йосипа і 30-літнього Дмитра, сукупно проживало 9091 осіб. Мешкали Хорвати у слободі Старий Салтів⁴⁰. Попри вищезазначене, у метричних книгах Вознесенської та Успенської церков слободи за перші місяці 1787 року дані про смерть Хорвата відсутні⁴¹, що теоретично дає підстави вважати датою його кончини грудень 1786 року. Насправді ж треба брати до уваги, що поміщицькі списки, які складались наприкінці року, спирались на попередньо зібрані дані, а тому і помер Іван Хорват, вочевидь, дещо раніше. Маємо надію, що подальша евристична робота у цьому напрямку дасть нам змогу знайти точно датовану фіксацію факту смерті Хорвата, а також встановити його точний вік.

У історіографії та довідковій літературі щодо цього питання згоди, як і істини, до цього часу не було. Так, в 62-му томі «Збірника імператорського російського історичного товариства» (1888) як дата смерті Хорвата зазначений 1789 рік, однак скоріше за все це помилка, допущена через схожість написання цифр. Згадується тут також дата 28 червня 1783 року, під якою Іван Самійлович Хорват зафіксований чомусь як генерал-майор, але факт події біля датування відсутній; цілком очевидно, що на цей час Хорват був ще живим⁴². Що ж стосується тиражованої в історіографії думки про смерть Хорвата у 1780 році, то найімовірніше у 21-му томі «Російського біографічного словника» (1901) була допущена помилка⁴³, яка згодом поширювалась і далі.

Завдяки клопотанню найвищих осіб держави – Григорія Потьомкіна, Петра Румянцева та Петра Голіцина, діти Івана Хорвата були відновлені на військовій службі у колишніх званнях⁴⁴. Його нащадки продовжували службу в Російській імперії у знатних чинах, отримуючи від монарших осіб різноманітні почесті⁴⁵. Після смерті Івана Самійловича маєтками в Чугуївському повіті завідував його син, бригадир Дмитро Хорват. Вже 1 червня 1787 року він клопотав про призначення дяконом Вознесенської церкви у своїй слободі Салтові дячка Якова Рогальського зі слободи Писарівки⁴⁶. Дані метричних книг підтверджують, що наприкінці 1787 року Старий Салтів вже перебував у власності Дмитра⁴⁷. Аналогічну інформацію по Нижньому Салтову (інша назва тієї ж слободи) маємо і зі сповідальних розписів 1788 року. Разом з Дмитром у маєтку проживала його мати, 59-літня вдова генерала Хорвата Магдаліна (у тексті джерела названа Марією), а також родина управителя маєтку Деспотовича. Хорвати мали 50 дворових селян, з яких 20 чоловічої і 30 жіночої статі⁴⁸. Що ж стосується іншого сина Івана Хорвата, Йосипа, то з 28 липня 1794 по 15 грудня 1796 року він був правителем Катеринославського намісництва⁴⁹. Родичі генерала продовжували мешкати на території України, робили військову кар'єру, ставали поміщиками, імперськими високопосадовцями та керівниками органів місцевого самоврядування. Ліквідація Нової Сербії негативно відбилась лише на долі безпосередньо Івана Хорвата⁵⁰.

Насамкінець варто підсумувати, що з огляду на законодавчі традиції доби російського абсолютизму заслання Івана Хорвата стало більш ніж м'яким покаранням за значний обсяг злочинів у Новій Сербії, доведених слідчою комісією. З милості імператриці через своїх покровителів він уникнув смертної кари, до якої був засуджений судом, відсидівши тільки нетривалий час у Белгороді. Десять подальших років Хорват провів на Вологодщині, в оточенні своєї родини, у сприятливих житлово-господарських умовах та можливістю ледве не санаторного лікування при монастирі. Близько 1775 року генерала було помилувано і він повернувся у

власні маєтки, які за його відсутності доглядали спочатку намісники з російських офіцерів, а під кінець заслання – дружина, яка разом з синами і виплачувала Хорватові борги. Перебуваючи на Слобожанщині, відставний генерал відійшов від політичної діяльності і проявив себе у якості звичайного поміщика з типовими проблемами земельної власності, про що свідчать архівні документи. Нарешті, ми встановили, що Хорват помер у 1786 році в Старому Салтові – одному зі своїх володінь на території сучасної Харківщини, передавши його разом з околицями у спадок сину Дмитру. Таким чином, більш ніж через два десятиліття після ліквідації Нової Сербії завершилась і доля її керівника.

- ¹ Посулько О. М. Історія Нової Сербії та Слов'яносербії. – Запоріжжя, 1998. – 80 с.; Шевченко С. Доли балканців та їх нащадків після ліквідації Нової Сербії // Сеоба срба у Руско Царство половином 18 века. – Нови Сад, 2005. – С. 333–345.; Попов Н. Военные поселения сербов в Австрии и России // Вестник Европы. – Кн. 6. – СПб., 1870. – С. 584–614.; Костяшов Ю. В. Генерал Иван Хорват – сербский авантюрист на русской службе (вторая половина XVIII века) // Славяноведение. – М., 2012. – № 2. – С. 34–41.
- ² Пивовар А. В. Поселення задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К., 2003. – 336 с.
- ³ Шигаревская О. Сербский генерал в Вологде // Вологодский лад. – Вологда, 2013. – № 2. – С. 190–199.
- ⁴ Костяшов Ю. В. Вказ. праця. – С. 39.
- ⁵ Институт рукопису Національної бібліотеки України імені Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. VIII. – Од. зб. 1324. – Арк. 1.
- ⁶ Костяшов Ю. В. Вказ. праця. – С. 39.
- ⁷ Там само. – С. 40.
- ⁸ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Од. зб. 1324. – Арк. 2–3зв.
- ⁹ Посулько О. М. Вказ. праця. – С. 34.
- ¹⁰ Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край // Киевская старина. – Т. 8. – К., 1884. – № 1. – С. 115.
- ¹¹ ІР НБУВ. – Ф. VIII. – Спр. 1324. – Арк. 3–4.
- ¹² Там само. – Арк. 4.
- ¹³ Заметка о сербском генерале Иване Хорвате // Прибавления к Вологодским епархиальным ведомостям. – Вологда, 1884. – 15 июня (№ 12). – С. 259–260.
- ¹⁴ Шигаревская О. Вказ. праця. – С. 195–197.
- ¹⁵ Кирпиченко А. И. Сербские поселения на Украине в середине XVIII века. – СПб., 2007. – С. 200.
- ¹⁶ Шюц П. О корнильевских минеральных источниках // Вологодские губернские ведомости. – Вологда, 1856. – 19 мая (№ 20) – С. 155–157.
- ¹⁷ Токмаков И. Описание Корнилиево-Комельского Введенского мужского монастыря с приложением краткого историко-медико-топографического очерка Корнилиево-Комельских минеральных лечебных источников. – М., 1897. – С. 33–34.
- ¹⁸ Попов Н. Вказ. праця. – С. 611.
- ¹⁹ Российский государственный архив древних актов. – Ф. 248. – Оп. 44. – Кн. 3914. – П. 19. – Арк. 89.
- ²⁰ Там само. – Кн. 3907. – Спр. 29. – Арк. 316–321.
- ²¹ Суворов Н. Вологда в начале XVIII столетия. Топографический и статистический очерк // Памятная книжка для Вологодской губернии на 1861 год. – Вологда, 1861. – С. 38–41.
- ²² Гильденштедт Й.-А. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року / Упоряд. А.В. Пивовар. – К., 2005. – С. 25.
- ²³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 992. – Арк. 6 і зв.
- ²⁴ ІР НБУВ. – Ф. IX. – Спр. 2251. – Арк. 1–3.
- ²⁵ Костяшов Ю. В. Вказ. праця. – С. 40.
- ²⁶ ЦДІАК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 7281. – Арк. 1–2.
- ²⁷ Шигаревская О. Вказ. праця. – С. 195–197.
- ²⁸ ЦДІАК. – Ф. 2003. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 88–113зв.

- ²⁹ Примечания Александра Пищевича на Новороссийский край. – С. 115–117.
- ³⁰ Костяшов Ю.В. Вказ. праця. – С. 40.
- ³¹ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст: Описово-статистичні джерела / Упоряд. В. О. Пірко, О. І. Гуржій; редкол. П. С. Сохань (відп. ред.) та ін. – К., 1991. – С. 141–145.
- ³² ЦДІАК. – Ф. 1710. – Оп. 2. – Спр. 2281. – Арк. 32зв.
- ³³ Там само. – Ф. 1892. – Оп. 1. – Спр. 297. – Арк. 89зв.
- ³⁴ Костяшов Ю.В. Вказ. праця. – С. 40.
- ³⁵ ЦДІАК. – Ф. 1631. – Оп. 1. – Спр. 3401. – Арк. 1 і зв.
- ³⁶ Там само. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк. 1–3.
- ³⁷ Там само. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 3022. – Арк. 1–2.
- ³⁸ Там само. – Ф. 1959. – Оп. 1. – Спр. 27. – Арк. 1–9.
- ³⁹ Там само. – Ф. 1709. – Оп. 2. – Спр. 992. – Арк. 1–2.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 912. – Арк. 172–173.
- ⁴¹ Там само. – Ф. 2008. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 139–160.
- ⁴² Азбучный указатель имен русских деятелей, имеющих быть помещенными в Биографический словарь, издаваемый Императорским русским историческим обществом. – Ч. II // Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 62. – СПб., 1888. – С. 406–407.
- ⁴³ Русский Биографический словарь. – С. 411.
- ⁴⁴ Костяшов Ю. В. Вказ. праця. – С. 40.
- ⁴⁵ Общий гербовник дворянских родов Всероссийской империи, начатый в 1797 году. – Ч. 6. – СПб., 1801. – С. 150.
- ⁴⁶ ЦДІАК. – Ф. 2009. – Оп. 1. – Спр. 1205. – Арк. 1–2.
- ⁴⁷ Там само. – Ф. 2008. – Оп. 1. – Спр. 43. – Арк. 139–154.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 48. – Арк. 23–24.
- ⁴⁹ Макидонов А. В. К светской и церковной истории Новороссии (XVII–XIX вв.). – Запорожье, 2008. – С. 23.
- ⁵⁰ Шевченко С. Вказ. праця. – С. 333.

В статье рассматриваются вопросы вынесения приговора бывшему руководителю Новой Сербии Ивану Хорвату, его ареста и последующей ссылки в Вологду. Освещаются ключевые стороны жизни и деятельности генерала после его возвращения в свои поместья на Слобожанщине. Осуществлена попытка установить время и место смерти Хорвата на основании обработанных архивных источников.

Ключевые слова: Иван Хорват, Новая Сербия, Вологда, Слобожанщина, генерал-поручик, ссылка.

The article deals with issues related to the sentencing of the former leader of New Serbia Ivan Horvat, his arrest and followed exile in Vologda. Key aspects of life and activities of the General after his return to his estates in Slobozhanshchyna are examined. An attempt to set the time and place of death of Horvath based on processed archival sources is made.

Keywords: Ivan Horvat, New Serbia, Vologda, Sloboda Ukraine, general-lieutenant, exile.

НАУКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ ІВАНА ЛУЧИЦЬКОГО В ІСТОРИЧНОМУ ТОВАРИСТВІ НЕСТОРА ЛІТОПИСЦЯ

У статті висвітлена наукова діяльність видатного історика-медієвіста Івана Васильовича Лучицького в Історичному Товаристві Нестора Літописця.

Ключові слова: історичне джерело, документ, землеволодіння, І. В. Лучицький.

Доля видатного українського історика-медієвіста Івана Васильовича Лучицького (1845–1918) тісно пов'язана з Київським університетом. Саме у роки навчання на історико-філологічному факультеті Київського університету Святого Володимира (1862–1866) сформувався науковий світогляд майбутнього вченого. Його потяг до знань, самоосвіта, володіння іноземними мовами та наполеглива праця допомогли молодому історик розпочати свою наукову діяльність. Згодом І. В. Лучицький стає професор Київського університету (1877–1907) та членом-кореспондентом Петербурзької АН (1908).

У перший період своєї наукової діяльності (1860–1870) І. В. Лучицький досліджував переважно історію Франції XVI ст., релігійні та соціально-політичні рухи.

Другий період наукової діяльності вченого почався з кінця 1870-х років. Основну увагу в цей час І. В. Лучицький приділив економічній історії нового часу, зокрема історії українського землеволодіння. Цій проблемі вчений присвятив цілу низку своїх наукових праць та довів існування общини в Україні в минулому і наявність її пережитків у XIX ст.

І. В. Лучицький був потужним дослідником, прекрасно знав архіви, ввів до наукового обігу нові документальні джерела з історії України. Під час своєї науково-пошукової роботи він постійно працював у приватних архівах, у архівах волосних управлінь, в архіві Київського університету Святого Володимира, у Полтавській і Чернігівській казенних палатах. Вчений ретельно досліджував різноманітні судові справи, генеральний опис Лівобережної України – Румянцевський опис, який вважав своїм головним джерелом, а також використовував оповідні джерела. Інформацію про географічне положення близько 3,5 тис. населених пунктів Лівобережної України, про кількість дворів і чисельність населення, про майнове становище сімей, а також опис оброблюваної землі, городів, лісів і промислових підприємств І. В. Лучицький черпав саме з Румянцевського опису.

Протягом 1882–1901 рр. вчений активно друкувався в різних наукових виданнях і зробив кілька археографічних публікацій з історії України, в основному з її аграрної історії та історії української общини.

І. В. Лучицький був дійсним членом наукового Історичного Товариства Нестора Літописця (далі ІТНЛ), на засіданнях якого виступав з науковими доповідями та повідомленнями, які згодом побачили світ на сторінках друкованого органу Товариства – часопису «Читання в Історичному Товаристві Нестора Літописця» (далі ЧІТНЛ).

На засіданні ІТНЛ 20 грудня 1881 р. І. В. Лучицький зробив доповідь про значення, характер та зміст опису малоросійський полків, складеного за наказом генерал-губернатора Малоросії графа Румянцева у 1767 р.¹ В цій доповіді вчений висвітлив передумови та причини, що призвели до складання опису, а також вказав на те з якою метою складався опис. І. В. Лучицький зазначив, що згідно пануючих тоді правил, слід було визначити станові права кожного та затвердити їх права на земельні володіння. Тому спосіб складання опису та його характер значною мірою відрізняється від інших відомих на той час описів. До опису слід було додавати копії всіх документів на право володіння. Вчений розповів детально про те у який спосіб збиралась інформація для опису, як скликалася комісія для перевірки наданих матеріалів

для опису тощо. В кінці доповіді І. В. Лучицький дійшов висновків, що величезна кількість цінної інформації, яку містить опис, стане невичерпним матеріалом для дослідження соціально-економічної історії України кінця XVII та всього XVIII ст., особливо для виявлення нових явищ в житті України, які раніше заперечувались, а саме – общинних форм володіння. І. В. Лучицький заявив, що цей опис – один із самих цікавих та оригінальних описів поземельної власності в Україні, з яким не може зрівнятися жоден збережений закордонний опис.

25 квітня 1882 р. на засіданні ІТНЛ І. В. Лучицький виступив з доповіддю на тему «Сліди общинного землеволодіння в Лівобережній Україні XVIII ст.»². В цій доповіді вчений представив висновки, зроблені ним у результаті дослідження Румянцевського опису малоросійських полків та польських актових джерел. Спочатку вчений розповів про існуючі в його час форми общинного землеволодіння в Лівобережній Україні.

Дослідивши польські акти початку XVII ст., вчений дав загальну характеристику населення тої місцевості, що входила вже за його часів до складу Полтавської губернії, потім вказав на зміни в соціально-економічному житті, які там відбулися після війни під проводом Богдана Хмельницького. Порівнюючи дані Румянцевського опису та досліджених ним польських джерел, І. В. Лучицький довів, що існували общинні форми володіння в українських землях. Вчений обґрунтував, що ця форма володіння була формою общини в її ранній фазі існування, тобто общиною без переділу землі, а з правом кожного члена общини брати під обробку стільки землі, скільки він міг обробити.

До обговорення доповіді І. В. Лучицького долучився О. Ф. Кістяківський, вказавши на актуальність та малодослідженість даної теми.

На засіданні ІТНЛ, яке відбулося 23 січні 1883 р., І. В. Лучицький виголосив доповідь про умови договорів прихожан зі священниками у XVIII ст. в Полтавській губернії³. Джерелами цього дослідження стали знайдені вченим документи, які додавались до Румянцевського опису, а саме: чотири договори сіл Козлово, Келеберов, Самовиця і Каневець зі священниками. Вказавши на роль, яку у XVIII ст. відігравала громада в адміністративних питаннях та поземельних справах (продажу, уступки, найму, розділу між членами общини та ін.), І. В. Лучицький з'ясував, що права громади простирались і на сферу духовних і церковних справ. Як вільна, самоврядна община громада користувалась правом вибору своїх власних священників, яких вона обирала серед духовних та світських осіб. Єпископ лише благословляв обраного. Саме від громади залежало відношення людей до новообраної особи. Громада укладала з обраним обов'язкову для останнього угоду про розмір нагороди за треби, а з іншого боку визначала розмір земельних угідь, які обраному священнику для користування надавались з частини общинних земель. На цих двох пунктах відношення громади до духовенства була зосереджена доповідь І. В. Лучицького. До обговорення доповіді долучилися С. Т. Голубев, Ф. Г. Лебединцев та Д. І. Багалій.

27 лютого 1883 р. на засіданні ІТНЛ І. В. Лучицький виступив з критичними зауваженнями на доповідь Д. І. Багалія «Про займанщину в Лівобережній Україні у XVII і XVIII ст.», яку останній виголосив на попередньому засіданні 13 лютого того ж року⁴. У загальних висновках до доповіді Д. І. Багалій стверджував, що в теперішній час не має можливості фактично довести існування в Україні у XVIII ст. загального общинного землеволодіння, а якщо й існувало таке общинне землеволодіння десь, то воно було вже другою сходинкою, а першою сходинкою було все ж таки приватне землеволодіння. І. В. Лучицький з такими висновками не погодився, зауваживши, що дослідники можуть зробити протилежні висновки, користуючись різними методами дослідження історичних джерел. Оперуючи документами, І. В. Лучицький зміг довести, що общинні землі існували на всій території південної частини Лівобережної України. Він знайшов у документах беззаперечні докази та вказівку на те, що такі землі існували повсюдно, вони не належали нікому особисто, ними користувалися всі члени общини. Протилежні висновки у доповідача з опонентом могли з'явитися ще й від того, що саме розуміння терміну общинне землеволодіння не однакове.

І. В. Лучицький переконливо довів, спираючись на документи з історії користування общинними землями, що общинне землеволодіння в Україні могло бути і без переділів. Вчений звернув увагу на значення терміна «займанщина», і визначив, що приватна займанщина, про яку говорив Д. І. Багалій у своїй доповіді, свідчить про те, що в Україні у XVII–XVIII ст. існувало общинне землеволодіння. Приватні ж особи просили у общини дозволу на те, щоб зайняти землю. І. В. Лучицький для точності навів кілька історичних доказів цього явища.

На річному засіданні ІТНЛ 20 березня 1883 р. І. В. Лучицький зробив повідомлення «Про общинне землеволодіння в Малоросії у XIX та XVIII ст.»⁵. Оперуючи новими фактами, роздобутими вченим з архівних документів та Румянцевського опису, а також із власних спостережень за сучасними залишками общинних порядків, які застосовували в Полтавській губернії, І. В. Лучицький доповнив і розширив своє попереднє дослідження, про яке доповідав у квітні 1882 р. Вчений дав детальну характеристику сучасним порядкам общинного користування землею в селах Мухиха, Пищика та ін. Золотоніського повіту. На підставі опублікованих ним актів, охарактеризував роль общини – громади у XVIII ст. у поземельних справах, її права стосовно общинних земель, виділення з них земельних часток, їх поділу та ін.; повідомив про способи користування общинною орною землею, сінокосами, лісами в общинах Переяславського полку у XVIII ст., а також навів низку прикладів про кількість общинних земель в різних общинах того ж полку в тому ж XVIII ст.

9 жовтня 1883 р. на засіданні ІТНЛ І. В. Лучицький розповів про нові матеріали до Румянцевського опису⁶. Вчений доповів про результати своїх досліджень в архівах Полтави, а саме про те, що описи Лубенського, Миргородського, Гадяцького, Полтавського полків зберігалися в Полтавській казенній палаті. У 1878 р. більша частина документів загинула під час пожежі. Залишилася лише зв'язка документів міста Пирятина, одного містечка Лубенського й одного містечка Пирятинського полків та кількох сіл Гадяцького полку. Охарактеризувавши ці джерела, І. В. Лучицький вказав на низку інших документів, знайдених ним в Полтаві, які доводили права власності на землю різних монастирів. На одному з документів, який належав Київському Пустинно-Микільському монастирю, вчений зосередив свою увагу, так як в ньому містилися деякі вказівки про способи користування общинними землями в містечку Єрмеєвка.

На засіданні ІТНЛ 29 квітня 1884 р. І. В. Лучицький виступив з доповіддю відносно смуту на лівому березі Дніпра у 1687 р.⁷. При дослідженні та упорядкуванні додатків до Румянцевського опису, вчений знайшов серед матеріалів по Переяславському полку три нові документи. Серед них: витяг із засідання Переяславського суду 1688 р. по справі про бунт; купча за 1698–1697 або 1699 рр.; купча 1689 р., видана жителями Золотоніського повіту. Як наголосив І. В. Лучицький, особливе значення мають перші два документи. Як видно з матеріалів судової справи, вся Воронковська громада взяла участь у козацькому повстанні. Старшина та крамар були у беззахисному положенні. Очолив козаків Петро Романенко. Потерпілими стали Іван Сулима, сотник Максимович і крамар Константинович. У який спосіб було придушено цей козацький рух з матеріалів справи невідомо. Можливо козацька старшина сама вжила відповідних заходів по придушенню повстання. Згодом з'явився Думитрашко, який знався на цих справах. За його ініціативи з громади було стягнуто величезний штраф на користь потерпілих, який лишився в кишенях самого Думитрашка. У 1688 р. за наказом гетьмана Івана Мазепи розпочався суд, який постановив стягнути з Романенка та Думитрашка штрафи. З джерела не видно чи сплатив штраф Думитрашко, проте вказано, що Романенко був позбавлений своєї худоби.

Другий документ свідчить про те, які наслідки мав козацький рух. Цей документ – купча, яка була видана сотнику Стефану Домонтовському сином одного з учасників бунту 1687 р.

До того часу, коли І. В. Лучицький знайшов і дослідив вказані вище документи, основними джерелами з яких можна було дізнатися про цей бунт були літописи Величка та Самовидця. В них міститься дуже коротка інформації про те що, коли був скинутий гетьман Самойлович козаки учинили бунт і крамолу. З цих джерел можна було дізнатися про характер бунту, а про те де саме він відбувся інформації не було. Тому знайдені і досліджені І. В. Лучицьким документи стали цінним джерелом інформації для дослідників козацького руху.

13 травня 1884 р. на засіданні ІТНЛ І. В. Лучицький взяв участь у обговоренні доповіді В.Б. Антоновича про «Прилуцького полкового осавула Михайла Мовчана та його записну книгу»⁸. Стосовно згаданого в цій доповіді контракту І. В. Лучицький зауважив, що з даному документі не міститься жодна інформація про існування в Україні права вибору прихожанами священика, хоча виборне начало існувало вже тоді повсюдно. Прихожани самі обирали собі священика, з яким вони укладали угоду, а потім пропонували свого кандидата на затвердження архієреям. Іноді священик зобов'язувався користуватися виділеним йому громадою наділом землі та не брав плати з прихожан за треби; а коли священик з віком залишав свою посаду,

він укладав угоду з громадою та рекомендував замість себе свого приятеля або родича. Про такі правила общини вже доповідав І. В. Лучицький минулого 1883 р. на одному з засідань ІТНЛ.

На засіданні ІТНЛ від 3 травня 1885 р. І. В. Лучицький виступив з повідомленням про приватні архіви. Зокрема мова йшла про документи архівів Стаховичів та Велецького, які торкаються питань поземельного володіння та фінансової організації наприкінці XVII – на початку XVIII ст. в Україні⁹. Вчений дав коротку характеристику документальних джерел цих двох приватних архівів і підкреслив їх значення та важливість для дослідження економічної й фінансової історії України, історії питної справи, побуту та звичаїв українців у XVII ст. І. В. Лучицький зазначив, що низка документів цих архівів має відношення до сярбинного землеволодіння.

На засіданні ІТНЛ, яке відбулося 3 квітня 1888 р., І. В. Лучицький знову виступив з доповіддю про сярбинне землеволодіння як особливу та оригінальну форму володіння землею відмінну від общинної та подвірної форми землеволодіння в Україні¹⁰. Особливу увагу в доповіді вчений приділив назвам сіл та сімейній організації українців. Детально розповів про джерела, які дали можливість вченому зробити такі висновки, зокрема, про матеріали Румянцевського опису (про Любецьку сотню, роди Константиновичів і Стаховичів та ін.).

29 січня 1889 р. на засіданні ІТНЛ І. В. Лучицький повідомив про нові матеріали з історії землеволодіння в Україні у XVII – XVIII ст., знайдені ним в Київському центральному архіві у справах, що надійшли туди з Київського губерньського правління. Значну увагу вчений приділив детальному аналізу вироблених норм звичаєвого права у сфері землеволодіння в Лівобережній Україні XVII–XVIII ст., особливо тим, які безпосередньо торкалися питання конкретної форми та порядку заїмки земель¹¹.

Про хуторне землеволодіння в Україні вказаного періоду своїми думками поділився Голова Товариства М. Ф. Владимирський-Буданов, що стало цінним доповненням до доповіді І. В. Лучицького.

Іван Васильович Лучицький також плідно займався археографічною діяльністю. Завдяки його науково-пошуковій роботі в архівних установах та бібліотеках на сторінках ЧІТНЛ з'явилась ціла низка цінних писемних джерел. Частина з опублікованих ним документів безпосередньо торкалася соціально-економічної історії України.

«Матеріали з історії землеволодіння в Чернігівщині та Сіверщині (1603–1645 рр.)», підготовані до друку І. В. Лучицьким, складаються з семи грамот польських королів XVII ст. Сигізмунда III та Владислава IV на право володіння землею дворянам та боярам¹². Це документи про відносини польської шляхти з українською козацькою старшиною, яка отримувала від короля земельні наділи та права на них, про умови утримання земель за виконання деяких повинностей (служба при замках, земська воїнська повинність), характеристика форм володіння землею.

У передмові до виданих на сторінках ЧІТНЛ матеріалів І. В. Лучицький повідомляє, що документи ці взяті ним з Румянцевського опису, що знаходився у Чернігові й переданий до Академії Наук, а також з паперів колишнього голови Чернігівської губерньської земської управи Н. Константиновича. Всі вони датуються першою половиною XVII ст., тобто тим часом, що безпосередньо передував національно-визвольній війні в Україні 1648–1657 рр., менш відомому та дослідженому на момент їх публікації, ніж наступні роки. На думку І. В. Лучицького, з цих документів не можна ще було робити тоді будь-яких певних висновків, тому що кількість їх надто обмежена. Проте, друкуючи їх, автор мав за мету поповнити деякими новими фактами історію людських взаємовідносин, які сформувалися в цій місцевості під час польського господарювання та історію землеволодіння в ті часи. Більша їх частина – це жалувані грамоти, або підтверджувальні грамоти на володіння землями у межах Чернігівщини та Сіверщини різними боярськими родинами, які жили там здавна¹³. Ці родини, або точніше складні сімейні союзи, збереглися на Чернігівщині та Сіверщині й після війни. Майже всі вони перетворилися на козаків, які пред'явили колись дані їм грамоти польських королів для затвердження їх прав на землю, якою вони володіли й до війни й після неї. Таким чином, завдяки цим грамотам була надана можливість з більшою або меншою точністю занести до карти розподілу поземельної власності та поземельних володінь інформацію, яка надала можливість зберегти своє положення й після вигнання поляків, тобто після війни¹⁴. З іншого боку, в грамотах

визначались й умови, за якими утримували землі вказані в цих документах колишні боярські сім'ї, тобто повинності різного характеру та різних градацій, які покладались на бояр (у вигляді служби при замках, чи у несенні земської військової служби тощо)¹⁵. Повинності ці детально викладені у грамотах, і в цьому відношенні грамоти польських королів дають можливість встановити факт збереження та спадкоємності цих форм утримання земель і при гетьманах, які наслідували при роздачі земель ті самі традиції: віддачі земель з зобов'язанням несення тих чи інших повинностей, головним чином військової, у вигляді «служби на добром коню з риштункою воєнною» (універсал 1670 р.)¹⁶. Нарешті, дещо додають ці документи і до характеристики форм володіння землею – володіння групового, цілими великими сім'ями, сьбрами, на що чітко вказує опублікована І. В. Лучицьким на сторінках ЧІТНЛ грамота польського короля Сигізмунда III від 20 грудня 1609 р.¹⁷.

Всі матеріали видані автором мовою оригіналу (одна з грамот опублікована польською мовою). Упорядник зберігав мову оригіналу навіть у тих випадках, коли різні частини одного документа були написані різними мовами. Пропуски позначені в тексті крапками, скорочення залишені нерозкритими.

На нашу думку, використовуючи опублікований на сторінках ЧІТНЛ І. В. Лучицьким матеріал, можна скласти чітке уявлення про соціально – економічні відносини в Україні XVII–XVIII ст., про роль соціальних груп, станів (шляхти, духовництва, міщан, козаків) до і після Хмельниччини.

Безпосереднє відношення до історії фінансів та фінансового управління в Україні XVII та XVIII ст. має опублікований на сторінках ЧІТНЛ І. В. Лучицьким універсал гетьмана Івана Мазепи про введення тютюнової та горілчаної оренди від 8 травня 1690 р.¹⁸. Документ свідчить, що тютюнова та горілчана оренда в лівобережних полках була введена для поповнення казни. Як відомо, на час публікації цього джерела історія фінансів та організація фінансового управління в Україні XVII–XVIII ст. представляла собою «*terram incognitam*» у широкому сенсі цього слова.

В історичній літературі кінця XIX ст., як стверджував І. В. Лучицький, не лише не існувало детального дослідження з цієї проблеми, але навіть не був зібраний у достатній кількості матеріал для такого дослідження. Лише порівняно незначна частина його, яка належала переважно до XVII ст., була видана; значний масив матеріалу зберігався і в офіційних, і в приватних архівах, очікуючи на дослідника та видавця. У зв'язку з тим величезним значенням, яке має фінансова справа для вивчення долі та розвитку народного життя, І. В. Лучицькому здалася важливою публікація цього документу, який знаходився в той час в архіві ІТНЛ. Це джерело було видане Товариством з метою поповнити матеріал, що вже був у розпорядженні істориків, та з надією спонукати тих, у кого зберігаються документи XVII та XVIII ст. до їх публікації. Для початку й був виданий універсал гетьмана Мазепи, що знову встановлював в Україні тютюнову та горілчану оренди, як засіб поповнення казни. Згідно цього універсалу, свобода винокуріння зберігалась цілком, заборонялося лише утримання шинків та продаж у роздріб горілки. Мінімум кількості горілки, яка продавалась оптом, був встановлений у розмірі ста кварт. Універсал особливо цікавий у тій своїй частині, де викладається історія введення оренди. Він проливає світло на той порядок обговорень та затверджень різних фінансових проектів, який існував тоді в Україні¹⁹.

Таким чином, значну увагу І. В. Лучицький приділив вивченню українських аграрних відносин, історії землеволодіння в Україні. Основу праць вченого з історії української общини складають досліджені ним матеріали Румянцевського опису. Більшу частину своїх робіт І. В. Лучицький опублікував у 1883–1884 рр.

Аналізуючи наукову спадщину І. В. Лучицького, зібрані, досліджені й збережені ним документальні матеріали з історії України, слід зазначити, що і сьогодні вони мають велику науково-пізнавальну цінність.

Отже, наукова діяльність І. В. Лучицького в Історичному Товаристві Нестора Літописця дала свої плоди у вигляді наукових публікацій на сторінках часопису ЧІТНЛ та інших виданнях. Його праці з соціально-економічної історії України перекладали французькою та німецькою мовами. Наукова спадщина вченого стала вагомим складовим української та зарубіжної історіографії.

- ¹ Лучицкий И. В. О значении, характере и содержании описи малороссийских полков, составленной по приказанию г. губ. Мал. гр. Румянцева в 1767 г. // Чтения в Историческом Обществе Нестора-летописца (далі – ЧИОНЛ). – Кн. 2. – Отд. I. – С. 165–166.
- ² Лучицкий И. В. О следах общинного землевладения в Левобережной Украине XVIII в. // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 178–179.
- ³ Лучицкий И. В. Об условиях договоров прихожан со священниками в XVIII в. в Полтавской губ. // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 191.
- ⁴ Лучицкий И. В. Критические замечания на сообщение Д. И. Багалея «О займанщине в Левобережной Украине в XVII и XVIII вв.» // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 196–198.
- ⁵ Лучицкий И. В. Об общинном землевладении в Малороссии в XIX и XVIII вв. // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 200–201.
- ⁶ Лучицкий И. В. О Румянцевской описи и о материалах, могущих по известной степени заменить ее // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 211–212.
- ⁷ Лучицкий И. В. Несколько данных о возмущении в 1687 г. на левой стороне Днепра // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 233–234.
- ⁸ Сведения о заседаниях Исторического Общества летописца Нестора в 1878–1887 гг. Заседание 13 мая 1884 г. // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 238–239.
- ⁹ Лучицкий И. В. О некоторых документах архивов Стаховичей и Велецкого // ЧИОНЛ. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 249.
- ¹⁰ Лучицкий И. В. О сярбинном землевладении // ЧИОНЛ. – Кн. 3. – Отд. I. – С. 16–18.
- ¹¹ Лучицкий И. В. Новые данные для истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – Кн. 4. – Отд. I. – С. 3.
- ¹² Лучицкий И. В. Материалы для истории землевладения в Черниговщине и Северщине (1603–1645 гг.) // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 3–15.
- ¹³ Грамота короля Владислава IV, подтверждающая грамоту короля Сигизмунда III землянам Кондрату и друг. Даничам на землю Перовщину и другие. 20 августа 1634 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 7–10.
- ¹⁴ Охранная грамота польского короля Владислава IV дворянину Борису Грязному... 15 февраля 1640 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 10–11.
- ¹⁵ Грамота польского короля Владислава IV, подтверждающая Стародубским дворянам Михаилу, Осипу и Илье Рубцам право владения их родовыми именами // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 14–15.
- ¹⁶ Грамота польского короля Сигизмунда III Остерским боярам Михаилу и Титу Гладким на право владения землей под условием исполнения некоторых повинностей. 10 февраля 1603 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 4–5.
- ¹⁷ Грамота польского Короля Владислава IV, подтверждающая дворянам Даничам и Масловичам право владения Шуковщинской землей под условием отбывания военной конной повинности. 22 ноября 1642 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 11–12.
- ¹⁸ Грамота польского короля Сигизмунда III, которую он утверждает продажу дв. Пероцкими их земли Пероцковщины со всеми угодьями дв. Бакуринскому. 20 декабря 1609 г. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 5–6.
- ¹⁹ Лучицкий И. В. К истории финансов и финансового управления в Малороссии XVII–XVIII вв. // ЧИОНЛ. – К., 1901. – Кн. 15. – Вып. I. – Отд. III. – С. 20–23.

В статье освещена научная деятельность выдающегося историка-медиевиста Ивана Васильевича Лучицкого в Историческом Обществе Нестора Летописца.

Ключевые слова: исторический источник, документ, землевладение, И. В. Лучицкий.

The article tells about the scientific activities of the prominent historian Ivan Luchytskyi in the Historical Society of Nestor the Chronicler.

Keywords: historical source, document, land ownership, I. V. Luchytskyi.

РЕЛІГІЙНО-ПРОСВІТИТЕЛЬСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ПЕТРА ЛЕБЕДИНЦЕВА

У статті розглядається релігійно-просвітницький напрямок діяльності протоієрея П. Лебединцева; розкриваються релігійні та культурні аспекти, якими визначається посилення ролі Православної церкви в процесі національного відродження в Україні.

Ключові слова: Петро Лебединцев, протоієрей, Київ.

Кінець XIX століття в історії України позначився початком перебудови суспільного життя, зокрема церковного ладу, а також зміцненням позицій православ'я на українських землях. Усі події, пов'язані з цим процесом, відбувалися завдяки активізації населення та громадських організацій в контексті українського національного відродження. Петро Лебединцев, як видатний релігійний та культурний діяч, а також патріот своєї землі, не міг залишатися осторонь цих подій. Його діяльність була спрямована на підтримку та розвиток Православної церкви в Україні та на національне відродження, про що також свідчили сучасники. Зокрема В. Науменко у статті, присвяченій П. Лебединцеву, писав, що священник Ф. Титов так казав про нього: «Як уродженець Малоросії він із юних літ був українофілом за поглядами та переконаннями»¹.

Аналіз історіографії дає підстави визначити головні концептуальні підходи щодо ролі П. Лебединцева в розвитку просвітительської діяльності Православної церкви з українофільським напрямком в Україні. Частково цю проблему вивчали В. Денисенко², О. Папков³, А. Лінденмейєр⁴, М. Казаков⁵ В.Перерва⁶.

Уся релігійно-просвітительська діяльність П. Лебединцева була спрямована на популяризацію історії Православної церкви в Україні, про що свідчать його дослідження про головні православні святині Києва. Переважно твори П. Лебединцева, як історика, хоч і численні, але невеликі за обсягом. Проте в його літературній спадщині є кілька ґрунтовних монографій. Це, насамперед, «Описание Киево-Софийского собора» та «Киево-Печерская Лавра в ее прошедшем и нынешнем состоянии».

Серед науково-дослідницьких інтересів П. Лебединцева чільне місце належало Києво-Софійському кафедральному собору. Він збирався повністю перелаштувати цей храм у давньоруському стилі, але тяжка хвороба завадила реалізації його задумів.

Крім того, що П. Лебединцев провадив наукові дослідження в сфері популяризації головних християнських святинь у Київській єпархії, протоієрей також взаємодіяв із православними братствами та церковнопарафіяльними школами, уставним завданням яких була релігійно-просвітительська діяльність. Провідним вважається Київське Свято-Володимирське братство при Софійському соборі. Взаємодію з ним митрополит розглядав як важливий засіб оздоровлення міжконфесійних відносин. 8 травня 1864 року вищим наказом були затверджені головні правила для православних церковних братств, що суттєво сприяло відновленню ролі цих братств у культурних осередках по всій Україні. Під православними братствами закон 1864 року визначав товариства, завданням яких було служити Православній церкві: будувати православні храми, чинити справи милосердя, здійснювати духовну просвіту.

П. Лебединцев був активним членом та натхненником діяльності братства, брав участь у рецензуванні літературних творів, надто протиштундистського спрямування, які можна було рекомендувати до видання й розповсюдження в Київській єпархії, про що свідчать звіти братства⁷.

За сприянням П. Лебединцева, митрополит київський Платон (Городецький) 1889 року дав дозвіл заснувати у Свято-Володимирському братстві Центральний єпархіальний книжковий

склад⁸. Типографія цього братства друкувала для місіонерської справи православну літературу за зниженими цінами. Ці видання розповсюджували безкоштовно або за малу плату⁹. Помітна роль П. Лебединцева в житті братства полягала в тому, що він клопотав про грошову допомогу протиштундистським місіонерам та штундистам, які поверталися в лоно православ'я¹⁰.

У червні 1862 року побачив світ «Статут для сільських братств у Київській єпархії»¹¹, опублікований П. Лебединцевим у «Киевских Епархиальных ведомостях». У цьому статуті були закріплені положення про обов'язкове головування місцевого священика, втручання та контроль мирян фінансових та господарських справ церкви. У документі наголошувалось на необхідності дотримання поваги до братських традицій (щорічні вибори, молодші братства, братський суд, штрафи), використання українських термінів (річні ставці, найстарший братчик, нотата, скринька, упис, ставники). Також встановлювалися напрямки діяльності відновлених братств: підтримка парафіяльної церкви, відкриття та підтримка сільської школи, шпиталів, підтримка бідних субсидіями та кредитами, пильнування християнського благочестя в парафії¹².

У жовтні 1862 року було створено перший проект статуту для братства в Києві, який обговорювався в колах вищого місцевого духовенства. Згодом з'явилася інформація, що думка про заснування в Києві православного братства виникла 1863 року «під впливом скорбних подій останнього польського бунту»¹³.

Слід зазначити, що діяльність П. Лебединцева у взаєминах з братствами не обмежувалася Києвом. Великої уваги протоієрей надавав підтримці Острозького братства, відкритого 1865 року графінею Антоніною Блудовою. П. Лебединцев значився в ньому як один із засновників, а також старшим братчиком. Діяльними членами та старшими братчиками були також Микола Аркадійович Ригельман та Григорій Павлович Галаган. У листі від 24 лютого 1882 року до Ригельмана, переданому ним Петру Гавриловичу, графиня пише: «Ви один із Лебединцева вірний братчик серед сплячого сонму київського: постарайтеся розбудити інших»¹⁴. 8 жовтня 1867 року в Острозі було освячено братську церкву на честь свв. Кирила та Мефодія (перше освячення в Російській імперії). У справах братства графиня часто відвідувала П. Лебединцева і вела з ним листування. У Києві було засновано відділ цього братства, справами якого займався П. Лебединцев.

Острозьке братство, як і інші українські братства, сприяло ділам православ'я, маючи на меті розширити свою діяльність, до якої входило відкриття шкіл, видавництв, нагляд за храмами та розповсюдження корисних народу книг. 1867 року перед Святішим Синодом братчики клопотали про дозвіл мати двох збирачів добровільних приношень. Графиня Блудова, зустрічаючись із ревнителами православ'я, пропонувала їм записатися в члени братства¹⁵. Зі свого боку П. Лебединцев чимало робив для того, щоб збільшилася кількість братчиків: «У царству Польському він мав діяльного собі помічника в особі директора Варшавської навчальної дирекції Василя Валуєва»¹⁶.

Діяльність П. Лебединцева з підтримки братств більше стосувалася матеріальної підтримки як організації в цілому, так і окремих братчиків. Так, він замовляв у Києві для Братського острозького училища меблі, на придбання яких 1867 року отримав з Петербурга 1338 рублів¹⁷.

Свідченням активної підтримки П. Лебединцевим Острозького братства є його листування з графінею Блудовою, через яке розкриваються окремі сторінки життя братства. Наприклад, у одному листі графиня висловлює сподівання на те, що надіслані братству меблі будуть відмінними та міцними, але з огляду на ціну, висловлювала певне збентеження: «Вони [меблі] самі по собі так багато коштів потребують [...]. Звідки ж нам узяти таку суму? Вона, певно, сягне трьох тисяч рублів. Одна надія на київський відділ братства [...], бо ми не маємо понад однієї тисячі в запасі, а в Острозі ми не отримуємо, а тратимо лише гроші»¹⁸.

З іншого боку, П. Лебединцев не лише надавав матеріальну допомогу братству, а й сприяв уточненню історичних фактів, щоб видання братства були більш вивірені. Зокрема, графиня просила прочитати і написати, чи немає грубих історичних помилок в оповіданнях про святого Феодора Острозького.

Підтримуючи збір коштів на потреби православних братств, протоієрей П. Лебединцев сприяв розміщенню оголошень на сторінках єпархіальної преси про збір посильних пожертв¹⁹.

Імператорська влада вважала, що місцеві релігійні освітні заклади мають бути закриті, тому віддавала перевагу державним народним школам. Митрополиту Арсенію було запро-

поновано проект злиття шкіл за литовським сценарієм, на що він написав обер-прокурору листа, в якому зауважив, що українські єпархії не схожі на литовські і мають особливості, на які неможливо не звертати уваги. Більше того, митрополит визнав литовську систему шкідливою для українського духовенства. П. Лебединцев детально обґрунтував, чому цей проект може бути шкідливим: «Виклик із Росії священників [...] визнаю [...] вкрай шкідливим за своїми наслідками, не кажучи вже про величезні та марні витрати на їхнє переміщення, на які не передбачено джерел. Російських священників [...] поставлено було б в становище найжалюгідніше і разом із тим фальшиве: вони мусили б усього навчатися, до всього звикати, все розвідувати й на кожному кроці спотикатися [...]»²⁰.

Варто підкреслити ще один практичний аспект просвітительської діяльності П. Лебединцева у контексті спорудження пам'ятника Богдану Хмельницькому в Києві напередодні святкування 900-річчя Хрещення Русі. Кафедральний протоієрей наполіг, щоб український гетьман дивився на Софійський собор.

Релігійно-просвітительське спрямування діяльності П. Лебединцева простежується через його листування з діячами української культури В. Антоновичем, М. Закревським, іншими членами київської громади, а також з Т. Шевченком, з яким він був особисто знайомий. У травні 1861 року протоієрей служив панахиду в Києві над труною поета перед перевезенням її до Канева²¹.

Дуже цікавим є листування П. Лебединцева з М. Максимовичем. Протягом десяти останніх років свого життя, починаючи з 1864 року, М. Максимович співпрацював із «Києвскими Епархиальными ведомостями», редактором яких був брат П. Лебединцева Феофан²². Праця зблизила церковного та світського науковців, тим більше що інтереси вчених збігалися – обох цікавила історія України, зокрема Києва. Восени 1864 року М. Максимович вирішив, що зиму перебуде в Києві. На той час «Києвские Епархиальные ведомости» вважалися одним із найавторитетніших видань, і він вирішив налагодити з ним співпрацю, з одного боку «люблячи старовину Київської Русі, а надто церковну, і маючи в запасі деякі відомості та висновки з цього предмета»²³, а з іншого – співробітництво давало можливість бодай трохи покращити матеріальний стан ученого, оскільки жити на 760 рублів пенсії на рік було дуже складно²⁴.

30 квітня 1864 року М. Максимович написав листа до редакції часопису з пропозицією співпраці, додавши статтю «Нечто о Межигорьи». Так зав'язалося його листування з П. Лебединцевим, яке переросло в довготривалі товариські стосунки, що не припинялися до останніх днів життя М. Максимовича. Варто зазначити, що саме на шпальтах «Києвских Епархиальных ведомостей» були надруковані цінні з наукового погляду праці жителя М. Максимовича, присвячені Києву та українським старожитностям²⁵.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що релігійно-просвітительська діяльність протоієрея П. Лебединцева відбувалася через його власні наукові дослідження в сфері популяризації головних християнських святинь у Київській єпархії.

Активна взаємодія П. Лебединцева з православними братствами та церковнопарафіяльними школами у створенні та виконанні уставних завдань цих церковних інституцій розкриває практичну релігійно-просвітительську діяльність київського кафедрального протоієрея.

Професійно-наукові зв'язки П. Лебединцева з визначними діячами українського національного відродження М. Костомаровим, М. Максимовичем, В. Антоновичем, Т. Шевченком сприяли співпраці Православної церкви з представниками української наукової інтелігенції в дослідженні церковно-історичного минулого Київщини та України в цілому. Усе це доводить, що Петро Лебединцев не лише на церковно-професійному рівні намагався здійснити релігійно-просвітительську діяльність, а й особистими зусиллями сприяв подальшому зміцненню православ'я в Україні.

¹ Науменко В. Петр Гаврилович Лебединцев (некролог) // Киевская старина. – 1897. – № 2. – С. 330.

² Денисенко В. Петро Лебединцев – релігійний діяч, історик і освітянин // Історичний календар: Науково-популярний альманах. – 2005. – № 11. – С. 30–35.

³ Папков А. А. Жизнь и деятельность братств во второй половине XVII и в XVIII веках // Богословский вестник. – 1898. – Т. 4. – № 12. – С. 321–324.

- ⁴ Линденмейер А. Добровольные благотворительные общества в эпоху великих реформ; [пер. с англ.] // Великие реформы в России. 1865–1874. / Под ред. Л. Г. Захаровой, Б. Эклофа, Дж. Бушнелла. – М., 1992. – С. 283–285.
- ⁵ Казаков М. В. Історіографія православних братств пізньоімперського періоду. / Сумська старовина. – 2013. – № XL. – С. 132–137.
- ⁶ Перерва В. С. Рукописна спадщина П. Г. Лебединцева як історичне джерело // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – К., 2000. – № 46. – С. 15–19.
- ⁷ Годичное собрание Киевского Свято-Владимирского братства (22 октября 1885 г.) // Киев. Епарх. Ведомости. – 1885. – № 1. – С. 43–45.
- ⁸ Епархиальный книжный склад // Киев. Епарх. Ведомости. – 1890. – № 6. – С. 27.
- ⁹ Воскресное чтение и листки религиозно-нравственного чтения // Киев. епарх. ведомости. – 1883. – № 23. – С. 477–478.
- ¹⁰ Отчет Свято-Владимирского при Киево-Софиевском Соборе братства за 23-й год его существования с 15 июля 1865 года по 15 июля 1887 года // Киев. Епарх. Ведомости. – 1887. – № 36. – С. 679–688.
- ¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ. – Київська духовна консисторія. – Ф. 127 – Оп. 690. – Спр. 542. Дело о борьбе с сектой штундистов в Киевской епархии 1882 г. – 69 арк.
- ¹² Степаненко А. В. «Киевский почин» о. Петра Лебединцева: Попытка микроисторического анализа // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. Вид. 15. – К., 2008. – С. 331.
- ¹³ Крамарев Г. Н., Бредихин Г. М., Муравьев А. Н. и др. Открытие и проект устава киевского Свято-Владимирского братства // Прибавление к Творениям святых отцов. – 1864. – Ч. 23. – Кн. 3. – С. 4.
- ¹⁴ Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – Ф. 154. – Спр. 36. Листи Графині Блудової до П. Г. Лебединцева. – Арк. 8.
- ¹⁵ Там само.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само.
- ¹⁸ Там само. – Арк. 2–3.
- ¹⁹ Там само. – Арк. 7–8.
- ²⁰ Листування М. Максимовича з П. Лебединцевим // Киев. старина. – 1904. – № 9. – С. 396.
- ²¹ Там само. – С. 397.
- ²² Там само.
- ²³ Там само.
- ²⁴ Там само.
- ²⁵ Там само.

В статье рассматривается религиозно-просветительское направление деятельности протоиерея П. Лебединцева; раскрываются ее религиозные и культурные аспекты, показано усиление влияния Православной церкви на процесс национального возрождения в Украине.

Ключевые слова: Петр Лебединцев, Киев, протоиерей.

The article deals with Ukrainophile activities of protopriest P. Lebedyntsev. Religious and cultural aspects of these activities are studied, growing influence of the Orthodox Church on the process of national revival in Ukraine is shown.

Keywords: Petro Lebedyntsev, Kyiv, archpriest.

СТЕПАН КАЧАЛА ТА МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ: ІСТОРІЯ ВЗАЄМИН У КОНТЕКСТІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті висвітлено погляди Степана Качали і Михайла Драгоманова на діяльність просвітницьких товариств (Галицько-руської Матиці, «Просвіти», «Товариства імені Т. Шевченка») та інші соціальні і культурні аспекти другої половини XIX ст.

Ключові слова: Степан Качала, Михайло Драгоманов, «Просвіта», Австро-Угорщина, «Правда».

На початку 70-х років XIX ст. внаслідок посилення цензури на українських землях, які перебували під владою Російської імперії виникла потреба у створенні нової організації, яка б займалася відродженням і розвитком української літератури та мови. З такою ініціативою виступили представники когорти наддніпрянських громадсько-політичних діячів, серед яких були О. Кониський, М. Драгоманов, Д. Пильчиков, Є. Милорадович. Цю ініціативу підтримали представники українського національного табору у Галичині, серед них були С. Качала (який був також головою організаційного комітету), Ю. Романчук, брати О. та Ол. Огоновські, К. Сушкевич та ін. Вже 11 грудня 1873 р. був підписаний перший статут літературного товариства імені Шевченка. Новоутворене товариство повинно було займатися не лише видавничою діяльністю, а й слугувати потужним об'єднавчим фактором для галицьких та наддніпрянських громадських діячів.

У цей час останні дедалі більше слідкували за перебігом політичного життя у Галичині, підсумками засідань Крайового сейму, при цьому зростала роль періодичних видань, на сторінках яких друкувались роздуми відомих представників українського національного руху стосовно розвитку мови, літератури та інших аспектів політичного життя.

Особливе зацікавлення у цьому контексті викликає історія взаємин галицького священика, посла Галицького крайового сейму, депутата Державної ради у Відні, одного з очільників течії народовців С. Качали та українського публіциста, історика, літературознавця, фольклориста, громадського діяча М. Драгоманова. Останній стежив за життям галицьких українців, починаючи із 1863 р.¹ Із початком 1870-х рр. М. Драгоманов особисто знайомився із представниками освітньо-культурних товариств у Галичині. У цей час у своїх публікаціях він критикував діяльність Галицько-руської Матиці, за надзвичайно низький рівень видавничої та просвітницької діяльності товариства.

Таким чином об'єктом наукового дослідження виступають суспільно-політичні, національно-культурні процеси, що відбувалися в Східній Галичині у другій половині XIX ст.

Завдання статті ґрунтуються на визначенні основних ідей С. Качали та М. Драгоманова щодо суспільно-політичного розвитку Галичини, через аналіз брошур С. Качали, публікацій у галицьких часописах «Правда», «Діло», листування та мемуарів М. Драгоманова.

У 1873 р. у Галичині депутатів до рейхсрату вперше мали обирати не крайові сейми, а безпосередньо населення. Оскільки запровадження безпосередніх виборів викликало у суспільстві неоднозначну реакцію цього ж року парох із села Шельпаки (тепер Підволочиського району, Тернопільської області) С. Качала опублікував у вигляді додатків до газети «Правда» брошури «Безпосередні вибори до Ради Державної і русини» та «Політика русинів», які він написав під псевдонімом Николай Загірний.

Будучи федералістом С. Качала у першій брошурі виступав проти германізації, німецького централізму, колонізації в імперії, захищав українську мову, наголошуючи на її однакових правах поряд із польською. Як основний аргумент він використовував 19-ту статтю конституції 21

грудня 1867 р., яка проголошувала принцип зрівняння мов усіх народів імперії Габсбургів, можливість вживання рідної мови в школах, урядових установах, забезпечення розвитку рідної мови народів імперії (втім ця стаття стосовно українського населення Галичини майже не виконувалася)².

За словами галицького пароха саме на принципі рівноправності народів, федералізації імперії базувався Жовтневий статут 1860 р., який був скасований та замінений Лютневим актом 1861, що натомість обмежував децентралізацію у державі Габсбургів.

С. Качала критикував факт реформування лише палати депутатів у рейхсраті, стверджуючи, що реформи були необхідними також для палати панів, наводячи приклад виборів у кантонах Швейцарії та Сполучених Штатах Америки. На думку С. Качали безпосередні вибори були найбільш вигідними прихильникам централізму, які б отримали парламент незалежний від крайових сеймів³. Наголошував галицький священник на необхідності подальшої федералізації Австро-Угорської імперії за умов рівноправності усіх народів імперії у різних сферах суспільного життя під скіпетром династії Габсбургів⁴. Не менш важливого значення при цьому парох із Шельпак надавав знаходженню консенсусу із поляками, які становили більшість у Галицькому крайовому сеймі, і до яких Відень прислухався більше, ніж до численних звернень українців, очільники котрих (представники русофільської течії) усі надії покладали на цесаря, відкидаючи при цьому можливість будь-яких компромісів із поляками.

С. Качала передбачав неможливість збільшення кількості українських депутатів у Державній раді, також він застерігав майбутніх парламентаріїв від продовження опозиційної політики стосовно поляків, оскільки останні у стінах Галицького сейму завдяки більшості мали можливість блокувати найбільш нагальні та актуальні питання для українського населення.

Схожі думки і у брошурі «Політика русинів», у якій автор відповідав на публікації у газеті «Слово» дописувачів, підписаних іменами «з Долинського», «від Руського озера» та «з Подоля». Даючи пояснення щодо окремих частин своєї брошури автор наголошував, що на Державну раду не варто було покладати великі надії, оскільки найбільш важливі питання для українського населення Галичини розглядалися на засіданнях Крайового сейму і одним із головних завдань для українських сеймових послів на думку українського політика було знаходження консенсусу із поляками, значна частина яких, за словами С. Качали, «нічого із власної історії не навчилася, зокрема те, що полонізація Русі у підсумку призвела до занепаду Польщі»⁵.

Галицький парох спростовував твердження одного із дописувачів про можливість поділу Галичини після обрання українських депутатів у Віденський парламент, вкотре наголошуючи, що для цього необхідно було змінювати крайовий статут, чого б ніколи не допустила польська більшість у сеймі⁶. В умовах політичної ситуації С. Качала радив брати приклад з інших народів імперії (чехів, угорців) та проводити утилітарну політику, не витрачаючи часу і сил на внутрішнє протистояння, тобто «використовувати всі можливості тепер задля зміцнення на майбутнє». Саме ці постулати за словами С. Качали були основою діяльності течії народовців⁷.

Не оминув увагою С. Качала звинувачень щодо нібито підтримки ним та іншими прихильниками федералізму поляків, а також щодо видавництва брошури «Безпосередні вибори...» за кошти надані останніми. Він зазначав, що ті хто підтримував федералістичні погляди виступали насамперед за надання українцям рівних прав із іншими народами імперії, при цьому вони ідентифікували український народ окремо і від польського і від російського, обстоюючи принципи Головної Руської ради 1848 р. (розвиток просвіти, української мови, здобуття автономії в етнічних кордонах)⁸.

Насамкінець С. Качала писав: «Зъ повысшихъ словъ видно, що власне высша власть Нѣмцевъ (угнетати инши народы) грозитъ упадкомъ Австріи, одъ которого только федерація ратовати може; а за тымъ хто не облудно мыслить о Австріи, хто дбає больше о интересы народни якъ свои личны, той до засадъ федерації приступити, тую поперати а при выборахъ голосъ свой тымъ только кандидатамъ давати повиненъ, который власне той керунокъ представляютъ»⁹. Галицький політик стверджував, що духу того часу відповідало поняття свободи, яка була можлива лише у федерації¹⁰.

На час виходу вищевказаних брошур М. Драгоманов, стежачи за політичним життям у Галичині у своїх публікаціях критикував очільників національного руху за лоялізм до Австро-

Угорської монархії, особливо негативну роль на його думку відігравало греко-католицьке духовенство, яке мало надто великий вплив на суспільну свідомість.

У 1873 р. М. Драгоманов на шляху до Швейцарії відвідав Львів, де за його словами йому радили познайомитися та порозумітися із С. Качалою як із «батьком Русі»¹¹. Однак М. Драгоманов серед когорта представників Наддніпрянщини, прочитавши та проаналізувавши брошури, які як він пізніше дізнався під псевдонімом Н. Загірний видав С. Качала став одним із найбільш жорстких критиків діяльності галицького пароха. Насамперед М. Драгоманов обурювався тим, що виступаючи від імені 16 мільйонів українців, які проживали на території Австро-Угорської та Російської імперій С. Качала відносив їх до «до австрійської, польської федерально - клерикальної партії з її освітньою і соціальною програмою, включно до реставрації конкордату з Римом і опозиції цивільним шлюбам!»¹².

Згодом з ініціативи М. Драгоманова у часописі «Правда» був опублікований «Одкритий лист з України до редакції «Правди» за підписом 31 людини, що проживали на українських землях підвладних Російській імперії. У ньому, зокрема, оцінювалася діяльність русофільської та народовецької течій. Так щодо першої, то була визнана шкідливою для українського населення Галичини діяльність товариства «Руська Рада», яке підтримувало централістський уряд імперії, з іншого боку автори листа не погоджувалися із програмними положеннями викладеними у брошурі Н.Загірного «Безпосередні вибори...» та засуджували спроби пошуків компромісу із поляками, звинувачуючи народовців у клерикалізмі та ультрамонтанстві»¹³.

Під час свого перебування у Львові М. Драгоманов зустрічався із редактором «Правди» О. Огоновським з питань редагування часопису «Правда» та з метою з'ясувати ставлення львівських «народовців» до програми С. Качали, викладеної в його брошурі «Безпосередні вибори»¹⁴. Окрім того М. Драгоманов згадував, що під час зустрічі із К. Сушкевичем галицьким громадсько-культурним діячем, один з керівників народовців, останній стверджував, що С. Качалі за підтримку сеймової політики нібито обіцяли 6000 гульденів, які він хотів витратити на народну просвіту (М. Драгоманов вважав, що саме ці кошти С. Качала у 1873 р. надав товариству «Просвіта» у вигляді акцій Дністровської залізниці)¹⁵.

Публікації М. Драгоманова не залишались поза увагою галицьких періодичних видань та очільників національного руху. У 1876 р. С. Качала у листі до газети «Друг» із якою тісно співпрацював М. Драгоманов виступив із спростуванням окремих тез наддніпрянського діяча. Про ставлення галицького священика до поглядів М. Драгоманова яскраво свідчить те, що С. Качала називав його московським нігілістом, «котрий убирається в красне пір'я європейської цивілізації и науки, нехтуючи народність и все що для чоловіка було святим». Він зазначав, що аналізуючи суспільно-політичну ситуацію у Галичині, М. Драгоманов насамперед повинен був володіти необхідною інформацією, у тому числі і про діяльність просвітницьких організацій. Апелюючи до звинувачень у клерикалізмі С. Качала писав, що основою для просвіти є народ, який величезне значення надавав релігії. Саме у цьому руслі С. Качала визначав діяльність як товариства «Просвіта», так і «Товариства імені Качковського»¹⁶. Галицький парох дорікав М. Драгоманову у поширенні через редакцію газети «Друг» антирелігійних закликів, які він визначав як нігілістичні, а також закидів М. Драгомановим для Галичини у політичному сепаратизмі, польському патріотизмі без будь-яких підстав¹⁷. За словами С. Качали «Драгоманов кладе башибузуків і жидів на рівні з попами, тих останніх особливо зове п'явками, котри ссуть кров народу. Бідність народу не кладе на карб лінивства, розрутності і п'янства, ані того, що хлоп що має, несе до жида, він причину бідности знаходить в том, що хлоп дає на церкву і попови на молебень»¹⁷. Парох із Шельпак погоджувався, що не всі священики були активними прихильниками просвіти серед галицького населення, однак саме священики брали найактивнішу участь у заснуванні просвітницьких організацій, шкіл. Завершив С. Качала свого листа словами ««Лихо у нас, не мож іти с твердими (русофілами) для їх керунку, але гірше іти з молодими, де проявляються так згубні тенденції»»¹⁸.

Таким чином, С. Качала висловив свою незгоду із звинуваченнями М. Драгоманова галицьких діячів у клерикалізмі, ультрамонтанстві, підкреслюючи, що погляди яких дотримувався М. Драгоманов у Галичині сприймалися із великою обережністю.

Згодом М. Драгоманов у своїх публікаціях ще неодноразово повертався до розгляду суспільно-політичної ситуації у Галичині, критикуючи діяльність просвітницьких товариств,

зокрема, «Товариства імені Шевченка», трактуючи діяльність галицьких діячів як «качальщину».

Однак найбільший резонанс викликали його опубліковані мемуари у 1890 р. під назвою «Австро-руські спомини», у яких М. Драгоманов згадував львівський період свого життя та писав про надання С. Качалі коштів за підтримку сеймової політики. Із спростуванням у часописі «Діло» було опубліковано звернення брата С. Качали Андрія, про неправдиву інформацію стосовно вищевказаних коштів, також для підтвердження своїх слів він вказував на джерела доходів покійного С. Качали (серед яких була рента за землю та пасіка), що давало змогу останньому можливість жертвувати певні суми на розвиток культурно-просвітницьких товариств. Окрім того, у «Ділі» була надруковано рецензію на книгу М. Драгоманова¹⁹.

Отже, аналізуючи взаємини між С. Качалою та М. Драгомановим можемо стверджувати, що через надто різні погляди на окремі сфери суспільного життя видатні діячі не змогли знайти порозуміння, хоча серед інших вихідців із Наддніпрянської України С. Качала підтримував дружні відносини із В. Антоновичем, О. Кониським та ін. Роздуми, опубліковані С. Качалою у брошурах «Безпосередні вибори до Ради Державної і русини» та «Політика русинів» М. Драгоманов вважав засобом для пропагування клерикалізму та ультрамонтанства. Також він був прихильником зменшення ролі духовенства у культурному житті Галичини, стверджуючи «чи не час вже всяким «Просвітам» закинути попівську науку – котра підкопана по всьому вченому світу правдивою, свіцькою наукою, – чи не час давати нашому народові, – котрий бажає науки, як голодний хліба, – ту правдиву, свіцьку науку про природу й громаду, – а не старі попівські казки про життя святих?»²⁰. Натомість С. Качала вважав погляди М. Драгоманова нігілістичними та неприйнятними для галицьких теренів, оскільки духовенство залишалося одним із головних рушіїв культурно-просвітницького життя, здійснюючи вагомий внесок у розвиток товариств, організацій освітнього спрямування, поширюючи серед галицького населення знання економічного характеру та привчаючи останніх до ощадливості, розвиваючи практичні вміння та навички. Окрім того, переважна частина послів Галицького крайового сейму, депутатів Державної ради була репрезентована саме представниками греко-католицького духовенства.

¹ Круглашов А. Діяльність просвітницьких товариств Західної України та проблеми національного відродження у творах Михайла Драгоманова // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. (Збірник наукових праць. Вип. 19). – Львів, 2010. – С. 611.

² Загірний Н. Безпосередні вибори до Ради державной и Русини. – Львов, 1873. – С. 4–7.

³ Там само. – С. 9.

⁴ Там само. – С. 12.

⁵ Загорный Н. Политика Русини. – Львов, 1873. – С. 6.

⁶ Там само. – С. 7.

⁷ Там само. – С. 14.

⁸ Там само. – С. 17.

⁹ Там само. – С. 24.

¹⁰ Там само. – С. 15.

¹¹ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). – К., 1970. – Т. 2. – С. 28.

¹² Там само. – С. 29.

¹³ Одкритий лист з України до редакції «Правди» // Правда. – Ч. 19. – 13 (28) падолиста 1873. – С. 660.

¹⁴ Франко І. Зібрання творів у 50-ти томах. – К., 1980. – Т. 28. – С. 94–101.

¹⁵ Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877). – К., 1970. – Т. 2. – С. 35.

¹⁶ Павлик М. Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці, 1910. – Т. 2. – С. 79.

¹⁷ Там само. – С. 80.

¹⁸ Там само. – С. 81.

¹⁹ Письмо о. Андрея Качали до ред. «Діла» // Діло. – 05 червця 1890. – С. 3.

²⁰ Драгоманов М. Наука з попередніх оповідань. Вибрані твори. – Прага, 1937. – Т. 1. – С. 206.

В статье освещены взгляды Степана Качалы и Михаила Драгоманова на деятельность просветительских обществ (Галицко-русская Матица, «Просвита», «Общество имени Т. Шевченко») и другие социальные и культурные аспекты второй половины XIX века.

Ключевые слова: Степан Качала, Михаил Драгоманов, «Просвита», Австро-Венгрия, «Правда».

The article deals with the views of Stepan Kachala and Mykhailo Drahomanov on the activities of educational societies (Halyts'ko-Rus'ka Matytsia, «Prosvita», «Shevchenko Scientific Society») and other social and cultural aspects of the second half of the nineteenth century.

Keywords: Stepan Kachala, Mykhailo Drahomanov, «Prosvita», Austria-Hungary, «Pravda».

ХРИСТИЯНСЬКО-СУСПІЛЬНИЙ СОЮЗ: ІНСТИТУАЛІЗАЦІЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ

У статті проаналізовано організаційні засади та програмні орієнтири Християнсько-суспільного союзу, досліджено його ідейні принципи та суспільну діяльність, охарактеризовано мету, завдання та основні напрями діяльності організації, з'ясовано його ставлення до соціального питання, розкрито роль духовенства у діяльності організації.

Ключові слова: Християнсько-суспільний союз, Східна Галичина, суспільно-християнський рух, О. Барвінський.

Діяльність українського суспільно-християнського руху в Східній Галичині на початку ХХ ст. – важлива складова всеукраїнського національно-культурного та суспільно-політичного поступу, що ґрунтувався на загальнолюдських морально-етичних засадах, всебічному розширенні наукового світогляду, духовному збагаченні й культурному вихованні нації, піднесенні рівня освіти й науковості, втіленні у життя національних прагнень багатьох поколінь українців. Важливе значення у цьому русі займав Християнсько-суспільний союз (далі – ХСС).

Тема дослідження не була безпосереднім об'єктом вивчення у історіографії. Окремі питання з цієї проблематики висвітлені у працях українських дослідників, зокрема Тараса Антошевського¹, Мар'яна Мудрого², Івана Монолатія³, Ігора Чорновола⁴, Назара Васьківця⁵, Юрія Терещенка⁶.

Зокрема, М. Мудрий у своїй розвідці охарактеризував рукописні матеріали з історії ХСС напередодні Першої світової війни, а також на їх основі показав внутрішню організацію, стан і діяльність даного товариства.

Незважаючи на те, що окремі аспекти досліджуваної проблеми вже аналізувалися науковцями, варто зауважити, що на сьогодні задекларована проблематика ще не стала предметом окремого наукового дослідження. Власне у цьому й полягає наукова новизна публікації.

Джерельною базою написання статті послужили насамперед матеріали друкованого органу ХСС – часопису «Руслан», що у 1911 р. отримав підзаголовок «християнсько-суспільний дневник». Публікації цього часопису, зокрема в рік створення партії, містять чимало матеріалу, в якому відтворено думку редакцій і авторів багатьох пресових друків-опонентів, що не поділяли політичних поглядів учасників цього об'єднання.

Також важливу частину джерельної бази дослідження становлять архівні матеріали, що зберігаються насамперед у Центральному державному історичному архіві України у м. Львові та Відділі рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника.

Напередодні парламентських виборів 1911 р. О. Барвінський вирішив реанімувати політичну організацію суспільно-християнського скерування, яка отримала назву «Християнсько-суспільний союз».

Новоутворена партія була поміркованою у методах та поглядах, проповідувала вірнопідданість австрійській короні та розглядала Відень як гаранта поступу галицьких українців. На відміну від попередника, Католицького русько-народного союзу, ХСС мала більше ознак, характерних для політичної партії. Структура партії була централізованою та гнучкою, що дозволяло здійснювати ефективне управління⁷. ХСС мав чіткішу організаційну структуру та фіксоване членство, місцеві організації, арбітражний суд, секції за професійним, становим і іншим чинниками. На 1911 р. керівництво ХСС обчислювало чисельність своєї партії 300–500 членами, яка поступово зростала⁸.

Напередодні скликання установчих зборів проведено доволі значну підготовчу та організаційну роботу. О. Барвінський звернувся до повітового судді Р. Ковневича з проханням укладання статуту майбутньої партії на основі програми австрійської християнсько-суспільної партії

К. Люгера. Проте створення партії довелося відкласти. О. Барвінський пояснював це тим, що не бажав «вносити розлам» в український рух напередодні парламентських виборів⁹.

10 червня 1911 р. підписано проект статуту партії, який винесено на обговорення установчих зборів. 11 червня з'явилася відозва із викладом основних ідейних засад організації. Слід зазначити, що автором цього документу був О. Маковей, а О. Барвінський зробив редакційні поправки та коментарі¹⁰. У «Відозві» зазначалося: «Від основної думки про самостійність нашого народу ніколи не відступимо і вдаватися в спілки з іншими, ненаціональними партіями ніколи не будемо»¹¹.

Членами-засновниками ХСС були О. Барвінський, публіцист К. Кахникевич, повітовий суддя Р. Ковневич, гімназійний викладач І. Кокорудз, викладач VII львівської гімназії о. В. Лициняк, викладач Академічної гімназії у Львові Є. Макарушка, викладач учительської жіночої гімназії О. Маковей, радник крайового суду Й. Романович, професор Львівського університету К. Студинський, викладач учительської чоловічої гімназії В. Тисовський¹².

29 червня 1911 р. відбулися перші загальні збори ХСС у яких прийняло участь близько 70 делегатів, переважно педагогів та священників. До керівництва партії увійшли О. Барвінський (президент), Й. Романович (віце-президент), Р. Цеглинський, О. Сушко, о. В. Лициняк, В. Тисовський, Ф. Щепкович та о. Ю. Дзерович¹³. На цих зборах основна увага зверталася на релігійно-просвітницькій діяльності партії серед населення та налагодження тісніших взаємин з іншими українськими політичними об'єднаннями.

Статут ХСС складався з 15 параграфів, де зазначалася мета партії та шляхи її досягнення, права та обов'язки членів, порядок обрання та комплектування керівних органів, діяльність місцевих осередків. ХСС ставив за мету «практичну діяльність християнства в суспільнім напрямі з підмогою береження та пособлювання духових і материяльних справ християнського горожанства»¹⁴. Це планувалося досягнути виключно мирними методами, зокрема проведенням зборів, де обговорювалися б політичні, суспільні, та економічні питання, організацією наукових та популярних лекцій; підготовки різноманітних петицій та резолюцій, участі у виборах до представницьких органів влади різних рівнів, створенні та підтримці т.зв. «пожиточних підприємств», зокрема християнських часописів. Членами ХСС могли бути повнолітні чоловіки-християни з австрійським підданством.

Місцеві осередки очолювали т.зв. «відпоручники», які мали представляти інтереси партії у взаєминах з іншими політичними силами, залучати нових членів до ХСС, зміцнювати його фінансову базу за допомогою збирання щорічних внесків у межах округу, організовувати просвітню роботу в релігійному дусі, поширювати серед населення відповідні видання та інформаційні матеріали, сприяти діяльності ХСС у окрузі¹⁵.

Проте через брак осіб, здатних займатися зазначеною роботою, виникало чимало проблем щодо організації місцевих партійних осередків. Прихильниками ХСС, зазвичай, було старше покоління духовенства та учительство. Подекуди деякі члени ХСС відмовлялися бути «відпоручниками» через свою зайнятість чи поважний вік¹⁶.

Слід зазначити, що зразком для наслідування для лідерів новоутвореної партії стали німецький, чеський та словенський суспільно-християнські рухи. Зокрема, у одній із публікацій, зазначалося, що внаслідок несприятливих історичних обставин, в українського народу не сформувалося чіткого та усвідомленого почуття державності, яке мало б стати стрижнем національної політики. Об'єднавчим чинником, який мав забезпечити народну самостійність, вони вважали ГКЦ. Лідери ХСС у боротьбі за національні права керувалися виключно законними методами: «Треба однак тямити, що народна діяльність не повинна починати ся і кінчити ся лише боротьбою, котра стільки абсорбує наших сил але годить ся також звернути бачність на позитивну і реальну народну роботу для народно-господарського, просвітнього і культурного розвитку широких верств нашої суспільности. І тут взірцем може послужити нам реальна робота на християнсько-суспільних основах Німців, Чехів, а навіть нечисленного народу – Словінців»¹⁷.

Утворення ХСС призвело до нових ідеологічних дискусій в Східній Галичині напередодні Першої світової війни. Націонал-демократи, радикали, москвофіли виступили не лише проти ідей, які пропагувалися на сторінках «Руслана», а й вважали недоцільним існування такої партії, вважаючи її «заразою і отруєнням крові нашого національного організму», а отже робили

висновок, що їй треба запобігти і сприяти її занепаду¹⁸. Політичні опоненти звинуватили лідерів ХСС у зраді національних інтересів. У одній із публікацій зазначалося, що ХСС відколовся від «національно-демократичного сторонництва» та виступив проти нього¹⁹. Також автор порівняв її створення з «ною ерою» та зробив висновок, що зазначена партія несе роз'єднання з Наддніпрянщиною, оскільки в основу своєї програми ставила кастовість та ультрамонізм, а у політиці була крайньо реакційною, не сприяла приєднанню України (Наддніпрянщини)²⁰.

С. Єфремов у публікації «На старий шлях» у часописі «Рада» намагався проаналізувати політичні взаємини в Галичині та місце у них ХСС. Він, зокрема, зазначав, що наслідком утворення «клерикальної» стане розкол в українському політикумі. Хоча ХСС неодноразово зазначав, що не виступатиме з гострою критикою УНДП²¹. У полеміку з С. Єфремовим вступив О. Маковей, який у статті «Старий і новий шлях» зазначив: «Єго замітки різняться корисно тим від інших, що писані спокійніше, без притирки і без лайки. Видко, хоче автор зрозуміти нову появу і придивляється їй з таким засобом відомостей, який має про наші відносини і взагалі про культурне життя...»²².

Відгуки у пресі свідчать про певну боязнь політичних опонентів перед новоутвореною партією. Це прослідковується і у виступі Є. Олесницького на вічі у Стрию. Він, зокрема, зазначив: «Партію християнсько-суспільну мусимо уважати нині за незвичайно шкідливу і всіма силами протиділати її згубній і шкідливій діяльності. Фірма християнська у неї, се овеча шкіра, в яку убирає ся вовк йдучи в овече стадо. Она має закрити діла і наміри зовсім нехристиянські. Духовенство наше в особах своїх найчільніших представників відцурало ся сеї «християнської партії» і осудило її – зазначивши виразно, що стоїть непохитно при нашій організації. Можна надіятися, що нарід український в Галичині на стільки свідомий нині є і політично зрілий, що навіть на виборах посередних не допустить до того, щоби члени християнсько-суспільної партії війшли в місце послів українських і скріпили політику польську в Галичині»²³.

Слід зазначити, що програма діяльності ХСС в цілому підтримувала вимоги націонал-демократів щодо запровадження виборчої реформи, відкриття українського університету у Львові, поділу Галичини на українську та польську частини, протидії москвофілам тощо²⁴.

Натомість у відозві від 11 червня 1911 р. наголошувалося на національній самостійності в рамках австрійської держави. Основні завдання новоутвореної партії полягали у пробудженні національної свідомості, культивуванні християнських цінностей, захисті ГКЦ, пробудженні у широкого загалу інтересу до політичного життя в межах Австро-Угорської монархії, турботі про економічний добробут населення. Християнські суспільники зазначали: «Знають о тім всі добре, що коли в народі є згода, коли дбає о своє добро, о свої права, шанує о свою мову, держить ся своєї святаї Церкви і віри і гуртує ся коло неї, як пчоли коло матки, тоді є сильний і ніхто не відважить ся наставити на его права і добро, бо весь нарід повстане як оден муж і оборонить ся»²⁵. Прикладом такої єдності та взаємопідтримки прихильники О. Барвінського, як не дивно, бачили у єврейській спільноті: «Найкращий примір маємо на жидах, що живуть між нами. Они не мають свого краю, своєї держави, розсіялись по цілім світі, а що кріпко держать ся своєї віри, живуть з собою в згоді, тож запанували всюди. Сталась кривда жидам в Росії, то за ними упімнуть ся жиди поселені по всіх державах, та шлють їм поміч. Видадуть їм провідники приказ, то певно всі виповнять сей приказ. Жид з жидом посварить ся, але не хай католик зачіпить жида, то ті, що посварили ся, і другі сейчас повстануть проти католика і добре дадуть ся йому в знаки»²⁶.

ХСС намагався пом'якшити українсько-польські взаємини в Галичині: «На справу нашого відношення до Поляків дивимо ся не лише з нашого національного, але християнського і державного становища. Уважаємо себе народом рівноправним і ніякої висшости та опікуинства над собою не признаємо. Сьвідомі того, що для осягнення всяких старань, розуміємо ще наше відношенє до Поляків так, що і християнська справедливість і державна конечність вимагає передовсім від Поляків, як від сильніших, щоби они шукали способів, як поладити наші міжнародні спірні справи»²⁷. Стосовно ж росіян та пропаганди православної віри, яку поширювала Русско-народна партія в Галичині, то тут збори ХСС постановили, що вони «протестують рішучо проти сеї роботи і постановляють всіма силами її поборювати»²⁸.

Лідери ХСС, насамперед О. Барвінський, вважали, що державницькі інтереси українців Галичини потрібно розглядати крізь призму австрійської державності. Очевидно, вбачаючи в

титульному етносі Цислейтанії – австро-німцях – міцну опору нації-держави та приклад для наслідування у політичному житті українцями, партійні діячі ХСС у відозві від 14 жовтня 1911 р. Зазначалося, що: «ХСС» хоче бути школою для суспільної і народної політики Русинів на христ[иянській] основі. Ми Русини маємо чого жалуватися на суспільні відносини, на перепони і труднощі в наших змаганнях до національн[о]-політ[ичного], просвітно-культурного і госп[одарського] розвитку і поступу, ми не можемо добитися рівноправності, ми на многих областях нашого церк[овного] і нар[одного] життя упосліджені в порівнянню з іншими народами австрійської держави. ...Ми хочемо релігійного мира»²⁹. Це свідчило про ймовірність досягнення у майбутньому діалогу між етноконфесійними групами, передусім християнськими.

На відміну від інших тогочасних українських партій, ХСС не включав до своїх програмних засад тезу щодо будівництва у майбутньому незалежної української держави, наголосивши на необхідності становлення національної свідомості та економічного зміцнення народу, щоб відігравати вагомий роль між Австрією та Росією. Як зазначалося у відозві: «Кожний нарід потребує сильної і добре упорядкованої держави, але й кожна держава потребує просвіченого і прихильного для себе народу. Ми свідомі, що мимо всяких перепон у розвитку нашого народу, які походять не лише з міжнародних відносин і занедбань державних і краєвих властей, але і з немочи та малої свідомості нашого власного народу, ми таки найкращі обставини для дальшого розвитку маємо у нашій Австрійській державі, а не поза її межами. Ми свідомі також, що нарід такий як наш в Галичині, без численної своєї інтелігенції, без певного у всіх верствах національного почуття, слабкий економічно, так довго не може і не буде мати хісна хоч би і з найліпших державних порядків, поки сам не доросте до уживання признаних ему прав, поки в основних справах, як у національній, не перестане блукати так, як доси блукає, і буде знати, яка єго мета. Ми маємо дбати про се, щоби наш нарід зрозумів своє положенє і своє відношенє до держави і другого боку, щоби також держава не ставила перепон нашому розвитку. Доля і будучина нашої держави у великій мірі залежить від нас, яко від народу, що жиє на межі з Росією і може в потребі відіграти важливу роль в історії обох держав»³⁰.

Слід зазначити, що ХСС не був багато чисельною партією. Згідно із «Поазбучним списком П[анів] Т[оваришів] членів «Християнсько-суспільного союзу» на 1912 р. до його лав належало 257 осіб³¹. На загаль, згідно з підрахунками М. Мудрого, найчисельнішими соціальними групами партії були греко-католицькі священники (160 осіб, що становило 62,3%) та педагоги (57 осіб – 22%). Лише 7 осіб від загальної кількості членів ХСС становили селяни³². Притому не ставилася мета зробити ХСС масовою партією. Зокрема, на думку Р. Ковальова 300 добре організованих членів ХСС зроблять більше ніж тисячі агітаторів³³.

Перетворення ХСС на масову партію, на думку С. Телешуна, не могло статися з двох причин: заважала одіозна фігура лідера – О. Барвінського – ініціатора «польсько-української угоди» та завдяки якісному складу її учасників, що здебільшого походили з українського чиновництва³⁴.

Щодо співпраці з іншими політичними партіями християнські суспільники заявляли, що «... вдаватися в спілки з іншими, ненаціональними партіями ніколи не будемо»³⁵.

Слід зазначити, що створення ХСС телеграмами підтримали митрополит А. Шептицький, єпископи К. Чехович та Г. Хомишин. Останній у листі до О. Барвінського зазначав: «Всіма силами пруду до організації суспільно-християнської... на основах Христових двигнути народ руський... Хотят сиплять великі погрози терору будь-то явними способами, будь-то укритими, однак при Божій помочі не трачу відваги. Найвищий вже час стати протав отчаюдушних проводирів, котрі нарід наш в пропасть тягнут»³⁶.

На підтвердження цих слів у серпні 1911 р. за сприяння станіславівського єпископа утворено Русько-католицький комітет, метою якого була популяризація ідей ХСС у Східній Галичині. 8 серпня 1911 р. розіслано «Поклик до русько-католицького духовенства» Станіславської єпархії, у якому священники запрошувалися на спільну нараду. 10 жовтня 1911 р. у Станіславі відбулося віче з участі близько 200 священників, на якому закликано духовенство та вірних вступати в дійсні члени ХСС. Також у резолюціях віча зазначалося, що оскільки націонал-демократичні часописи під виглядом загального поступу, особистої свободи та свободи совісті розповсюджують релігійний індіферентизм, періодично «оскорбляючи» релігійні почуття галичан, закликалися не передплачувати «Діла» та іншу пресу національно-демократичного скерування. Єдиним часописом, який стояв на католицьких засадах визнавався «Руслан»³⁷.

Натомість націонал-демократи відправили делегацію до Митрополита, що свідчило не лише про повагу до нього, але й страх втратити духовенство. Після віча у Станіславові, аналогічне відбулося у Львові духовенства національно-демократичного скерування, на якому засуджено заснування ХСС³⁸.

На думку О. Єгрешія, співпраця Г. Хомишина з християнськими суспільниками зумовлювалася трьома основними причинами: у статуті партія постановила боротися з ворожими католицькій Церкві впливами; християнські суспільники прагнули зменшити вплив москвофілів у Галичині; станіславівський владика підтримував галицьких клерикалів у розв'язанні національного питання – пропагувати ідею взаємовигідного співробітництва українців та поляків, домагатися рівноправ'я обох народів у Галичині. Вважаємо, що програма вищезгаданої партії відповідала «консервативному духу» єпископа Г. Хомишина³⁹.

26 грудня 1911 р. відбулися другі довірочні збори партії. Головував на них о. С. Глібовицький, у почесній президії перебували о. Туркевич та о. Гордієвський. На цих зборах піднімалося кілька важливих питань, зокрема щодо становища українського шкільництва, створення міцної організації із залученням учителів та священників, а також заявлено про «розумну» опозицію до влади.

О. Маковей доповів про політичну ситуацію в Галичині. Він, зокрема, став на захист новоутвореної партії, яку інші українські політичні сили звинувачували у недостатній опозиційності. Критику ХСС доповідач вважав загальним наступом лібералізму на Церкву. Натомість О. Маковей критикував радикалів та соціал-демократів за антирелігійну пропаганду, а націонал-демократів за «монополізацію патріотизму» та малодіяльність. Оцінюючи результати виборів 1911 р. до Віденського парламенту, він засудив діяльність українських партій за брак єдності та взаємну критику, що призвело до втрати значної кількості голосів виборців. О. Маковей констатував факт збільшення чисельності ХСС та заснування низки осередків у провінційних містах, зокрема Перемишлі, Тернополі, Яворові, що свідчило про проходження «дитячого віку» у становленні партії. Партія, на думку О. Маковея, буде сильною лише тоді, коли укріпиться у провінції, коли кожен член ХСС приведе кілька нових.

Окрім того, він виступив із думкою щодо заснування регіональних партійних часописів: «одно число на тиждень, але добре зредаговане і розкинене у кождий куток повіта, може більше зробити, ніж щоденна часопись зі столиці»⁴⁰.

Свій виступ О. Маковей завершив словами: «Уже нас благословили на різні способи: і по доброму, зі щирого серця на многая літа, і по злему, на куцу годину. Прикро то, без сумніву прикро, за добрі наміри і роботу слухати клевет, обмови і підлих зневаг. Але нам не вільно упадати духом, наші ідеї не хвилеві, а вічні, ми мусимо їх боронити, бо вони гідні того»⁴¹.

Важливе значення на цих зборах приділялося освітньому питанню. Зокрема, Я. Гординський підняв питання учительських семінарій, відкинувши ідею утравкізму у будь-якому прояві. Він запропонував удосконалити законодавство щодо діяльності учительських семінарій, а замість утравкістичних гімназій засновувати національні.

Управитель школи Галан зазначив, що у школах галицьких міст та містечок процвітала польська нетерпимість. У сокальському та жовківському повітах, де українці подекуди становили більшість та мали отримати школи з українською мовою викладання. Доповідач пропонував, що якщо сорок батьків дітей, які навчаються у школі хочуть української мови викладання, то КШР має ввести її. Він додав, що учительські організації Східної Галичини ведуть боротьбу за те, щоб вчителів прирівняли до державних службовців четвертого рангу.

Його підтримав о. Коцюба, який на прикладі Тисмениці показав, що там усе у єврейських руках, а школа польська, хоча більшість становлять українці⁴².

На других довірочних зборах прийнято низку резолюцій, що свідчили про основні напрямки діяльності партії: захист прав українського народу в Галичині, необхідність проведення виборчої реформи галицького сейму на засадах рівноправності та одномандатності, протест проти діяльності москвофілів, якомога швидшого відкриття українського університету у Львові, модернізація крайового освітнього законодавства, заснування достатньої кількості українських шкіл і гімназій, підвищення рівня життя вчителів та молодшого духовенства. Окрім того, у резолюціях зборів були конкретні вимоги щодо покращення освітнього рівня українців, зокрема заснування нових середніх, а у найближчій перспективі українських гімназій у Самборі та

Бродах, заміни утравквістичних класів у Бережанах та Стрию на самостійні українські гімназії, заміни філії Академічної гімназії у Львові на самостійну гімназію, заснування української реальної школи у Львові, удержавлення української гімназії у Рогатині. Також пропонувалося поділити народну школу ім. М. Шашкевича у Львові на дві окремі – хлопчачу та дівочу та заснування українські господарські, промислові та торгівельні школи у Східній Галичині. На законодавчому рівні пропонувалося замінити утравквістичні учительські семінарії та заснувати семінарії з українською мовою викладання, а також визнати «права прилюдності»* українським приватним гімназіям у Львові, Коломиї, Яворові та Станіславові⁴³.

Слід зазначити, що ХСС підтримав ідею створення організації, що об'єднувала б усі суспільно-християнські партії Австрії. Такою організацією мав стати «Всеавстрійський Католицький Союз» (Katholische Union für Österreich), до «Осереднього комітету» якого обрано активного діяча ХСС та дописувача часопису «Руслан» О. Кулачковського. Метою цього утворення було об'єднання усіх народів Австрії для спільної діяльності на католицьких засадах⁴⁴.

26 грудня 1912 р. відбулися III довірочні збори, на яких О. Барвінський, як голова партії, констатував поступове збільшення чисельності партії за рахунок залучення сільської інтелігенції. Окрім того він звернув увагу два основні напрями діяльності партії: виборча реформа галицького сейму та відкриття українського університету у Львові.

На зборах оновлено керівництво партії, до якого увійшли О. Барвінський (голова), радник суду Й. Романович (заступник голови), Р. Цеглинський, о. Ф. Щепкович, о. Ю. Дзерович, Я. Гординський, М. Коць, о. С. Карпирга, о. І. Туркевич. також обрано контрольну комісію, до складу якої увійшли І. Кокорудз, О. Макарушка, В. Тисовський. Слід зазначити, що К. Студинський зняв свою кандидатуру на посаду голови партії, аргументуючи значним навантаженням на посаді професора Львівського університету⁴⁵.

Політичний світогляд християнських суспільників можна проаналізувати крізь призму доповіді Р. Ковальова, який зазначив, що значною небезпекою для народу та держави стало поширення москвофільства та соціалістичних ідей, які руйнували національні основи і традиції та деморалізували суспільство. Розрізненість українських політичних партій, на його думку, була корисною лише для ворогів. Тому ХСС закликав відкинути суперечності та співпрацювати усі національно свідомі сили. Доповідач звернув увагу, що економічні товариства були заповлітованими та малоефективними⁴⁶.

Важливе значення Р. Ковальов приділяв проблемі національної освіти, вимагаючи надання законних прав українській мові у школах Галичини, а питання університету виводилося у площину виключно українсько-польського порозуміння. Р. Ковальов наголошував на тому, що такий університет мав існувати виключно у столиці Галичини.

Аналізуючи становище українців у Російській імперії, доповідач зазначав, що навернення старої української шляхти до своїх коренів мало стати прикладом для українців Галичини.

У доповіді наголошувалося на шкідливості модерного раціоналізму та соціалізму, оскільки вони руйнують християнські устрої нації та родини. Поступ вбачався у впровадженні реформ у політичному, суспільному та господарському житті, проти зловживань влади щодо українців. ХСС проголошував себе консервативною партією, а під консерватизмом розумілося збереження те давнє для народу, що було корисним, насамперед Церква та її морально-духовні устрої.

У політичній сфері ХСС вважав корисним підтримувати нормальні взаємини з поміркованими польськими політиками та добиватися рівноправності з іншими українськими політичними партіями, щоб спільно активізувати суспільну діяльність та боротися за належні права для українців.

Представники ХСС вбачали галичан частиною великого українського народу. Єдину різницю між галичанами та наддніпрянцями вони бачили у конфесійності. Оскільки ГКЦ зберегла національну ідентичність, а православна церква у Росії виступала інструментом русифікації, ХСС пропонував перехід усіх українців у греко-католицизм.

З огляду на те, що поляки виступили рішуче проти заснування українського університету у Львові, а на чолі цього ворожого ставлення стали викладачі Львівського університету, збори

* Державну ліцензію на право надавати освітні послуги.

висловили протест проти того, щоб Львівський університет став польським у столиці української частини Галичини. Також на зборах прийнято вимоги щодо збільшення заробітної плати церковним деканам, поділу Новосандецького повіту на дві політичні частини: Мушинський із староством у Мушині та Новосандецький із староством у Новому Сончі та удержавлення української приватної гімназії у Яворові⁴⁷.

2 лютого 1914 р. відбулися IV довірочні збори партії, на яких піднесено питання українського шкільництва, зокрема пропонувалося поділити КШР на дві національні секції, змінити закон про утравістичні учительські семінарії тощо.

Під час першої світової війни ХСС фактично припинив діяльність, а активізувався у 1918 р., підтримавши українські національно-визвольні змагання. Зокрема, у 1919–1923 рр. він увійшов у «Міжпартійну Рад» під керівництвом Є. Петрушевичем. Припинив діяльність на початку 1920-х, імовірно – після рішення Ліги Націй про анексію Східної Галичини Польщею. Частина її діячів на початку 30-х рр. увійшла в Українське національно-демократичне об'єднання, а інші створили у 1930 р. Українську Католицьку Народну Партію під патронатом Станіславського єпископа Г. Хомишина.

Таким чином, ХСС, будучи малочисельною організацією, не відігравав значної ролі в політичному житті Східної Галичини. Він виступав за проведення змін у політичному, суспільному, культурному та економічному житті шляхом реформ та закликав українські політичні об'єднання підтримувати Австро-Угорську монархію як гаранта всебічного національного розвитку українців. Також ХСС виступав за українсько-польське порозуміння, як рівноправних народів. Такі помірковані погляди, а також постать його очільника, О. Барвінського, зробили партію малопопулярною серед широкого загалу.

¹ Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). – Львів, 1997. – 36 с.

² Мудрий М. Рукописні джерела до історії Християнсько-суспільного союзу в Галичині // До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – С. 421–440.

³ Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Монографія. – Івано-Франківськ, 2010. – 736 с.

⁴ Чорновол І. Українські клерикальні партії Галичини (1896–1939). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://risu.org.ua/ua/index/studios/studies_of_religions/60925/

⁵ Васків Н. А. Українсько-єврейські відносини у політиці християнських суспільників наприкінці XIX – початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан») // Гілея: науковий вісник: збірник наукових праць. – К., 2014. – Вип. 91 (12). – С. 40–47.

⁶ Терещенко Ю. І. Галицький консерватизм в контексті українсько-польських відносин в Австро-Угорщині (друга половина XIX – початок XX ст.) // *Ucrainica Polonica*. – 2007. – № 1. – С. 21–37.

⁷ Антошевський Т. Вказ. праця. – С. 27–28.

⁸ Перші загальні збори «Християнсько-суспільного Союзу» // *Руслан*, 1911. – 1911. – 2 липня (19 червня). – С. 2.

⁹ Мудрий М. Вказ. праця. – С. 423.

¹⁰ Львівська національна наукова бібліотека імені В. Стефаника. Відділ рукописів (далі – ВР ЛННБ). – Ф. 11. – Од. зб. 4616. – Арк. 1.

¹¹ ВР ЛНБ НАН України. – Ф. 11. – Спр. 5153. – Арк. 1.

¹² Мудрий М. Вказ. праця. – С. 423–424.

¹³ Перші загальні збори «Христ. Сусп. Союзу» // *Руслан*. – 1911. – 2 липня (19 червня). – С. 2.

¹⁴ Мудрий М. Вказ. праця. – С. 425.

¹⁵ ВР ЛННБ. – Ф. 11. – Од. зб. 5154. – П. 324. – 8 арк.

¹⁶ Мудрий М. Вказ. праця. – С. 426.

¹⁷ Ідім вперед // *Руслан*. – 1911 (1910). – 1 січ. (19 груд.). – Ч. 1.

¹⁸ З християнсько-суспільного багна // *Діло*. – 1911. – Ч. 283. – С. 3.

¹⁹ Наші християнські суспільники. – Львів, 1910. – С. 4.

²⁰ Там само. – С. 68.

- ²¹ Старий і новий шлях // Руслан. – Ч. 159. 21 (8) липця 1911. – С. 1–2.
- ²² Там само. – С. 1.
- ²³ Чи годилося ся? // Ч. 284. 24 (11) грудня 1911. – С. 2.
- ²⁴ Павко А. І. Політичні партії, організації в Україні: кінець XIX – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля. Кінець XIX століття – лютий 1917 р.; ред.: Б. І. Андрусишин. – К., 1999. – С. 216.
- ²⁵ ВР ЛННБ. – Ф. 11. – Спр. 5132. – Арк. 1.
- ²⁶ Там само.
- ²⁷ Перші загальні збори «Христ. Сусп. Союзу» // Руслан. – 1911. – 2 липня (19 червня). – С. 2.
- ²⁸ Християнсько-суспільний Союз. Довірочні збори членів «Християнсько-суспільного союзу» у Львові 26 грудня 1911 р. – Львів, 1912. – С. 23.
- ²⁹ Родимці! // Руслан. – 1911. – 18 (5) жовтня. – С. 1.
- ³⁰ ВР ЛННБ. – Ф. 11 «Барвінські». – Од. зб. 5153. п. 324. – 6 арк.
- ³¹ Там само. – Од. зб. 5159. п. 324. – 8 арк.
- ³² Мудрий М. Вказ. праця. – С. 432.
- ³³ ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 15.
- ³⁴ Телешун С. Національне питання в програмах українських політичних партій в кінці XIX – на початку XX століття. – К., 1996. – С. 38.
- ³⁵ ВР ЛННБ. – Ф. 11. – Спр. 5153. – Арк. 4а.
- ³⁶ Там само. – Спр. 2665/п.160. – Арк. 44.
- ³⁷ Звіт з віча священиків станіславівської Епархії, яке відбуло ся дня 10-го жовтня 1911 р. в Станіславові // Руслан. – 17 жовтня 1911. – Ч. 230. – С. 1–2.
- ³⁸ ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 18.
- ³⁹ Єгресій О. Єпископ Григорій Хомишин: портрет релігійно-церковного і громадсько-політичного діяча. – Івано-Франківськ., 2006. – С. 30.
- ⁴⁰ ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 21.
- ⁴¹ Про політичне положенє. Реферат Осипа Маковєя // Руслан. – 28 грудня. – С. 3.
- ⁴² ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 14.
- ⁴³ Там само. – Арк. 24.
- ⁴⁴ «Всеавстрійський Католицкий Союз» (Katholische Union für Österreich) // Руслан. – Ч. 150. 5 липця (21 червця) 1912. – С. 2.
- ⁴⁵ Християнсько-Суспільний Союз. – Лист III. – Довірочні збори членів ХСС у Львові дня 26 грудня 1912. – Львів, 1913.
- ⁴⁶ Реферат проф. Романа Ковальова на довірочних зборах «Хр.-сусп. Союзу» дня 26. Грудня 1912 р. // Руслан. – Ч. 291. 27(14) грудня. – С. 1–2.
- ⁴⁷ ЦДІАЛ України. – Ф. 408. – Оп. 1. – Спр. 319. – Арк. 32.

В статье проанализированы организационные принципы и программные ориентиры Христианско-общественного союза, исследованы его идейные принципы и общественную деятельность, охарактеризованы цели, задачи и основные направления деятельности организации, выяснено его отношение к социальному вопросу, раскрыто роль духовенства в деятельности организации.

Ключевые слова: Христианско-общественный союз, Галичина, общественно-христианское движение, А. Барвинский.

The article analyzes the organizational principles and policy orientations of the Christian-social union. Ideological principles, social activities, goals, objectives and main activities of the organization are studied, attitude to social question and the role of clergy in the organization are explained.

Keywords: Christian-social union, Galychyna, public-christian movement, O. Barvinskyi.

СПІВПРАЦЯ ІВАНА СТАРЧУКА З ЖУРНАЛОМ «FILOMATA» (1935–1938 рр.)

У статті висвітлено співпрацю Івана Старчука з журналом «Filomata». Основна увага приділена аналізу публікацій ученого, присвячених античному мистецтву, які він написав упродовж 1935–1938 рр.

Ключові слова: Іван Старчук, «Filomata», кафедра класичної археології, Львівський університет імені Яна Казимира, античне мистецтво, археологія.

У новій і новітній історії світу значний вплив на науковий та культурний рівень людства мала доба античності. У міжвоєнному Львові, цією проблематикою на професійному рівні у Львівському університеті імені Яна Казимира займалися – Р. Ганьшинець, Е. Булянда, В. Подляха, К. Маєвський та ін., а також І. Старчук. Навчаючись у Львівському університеті (1925–1930 рр.), він, як студент, проявив інтерес до античної археології й мистецтва та іноземних мов. Між іншим, важливе значення для формування наукових поглядів майбутнього ученого відіграв Е. Булянда – керівник Інституту класичної археології та викладач кафедри класичної археології Львівського університету ім. Я. Казимира. Перебуваючи під впливом професора, І. Старчук цікавився працями та досліджував музейні експонати античної доби. Результати своїх досліджень з античного мистецтва він друкував на сторінках тогочасних львівських видань – «Kwartalnik klasyczny», «Przegląd klasyczny» та «Filomata» під псевдонімом «J. St.». Характерно, що публікації І. Старчука у журналі «Filomata» упродовж 1935–1938 рр. недостатньо висвітлені в історичній науці, що становить актуальність дослідження.

Метою дослідження є висвітлення співпраці І. Старчука з журналом «Filomata» упродовж 1935–1938 рр.

Завдання дослідження – розглянути співпрацю І. Старчука з журналом «Filomata» (1935–1938 рр.) та проаналізувати його публікації, присвячені античному мистецтву.

На сьогодні проблему співпраці І. Старчука з журналом «Filomata» частково згадано у працях М. Филипчука¹, О. Домбровського², О. Купчинського³ та О. Ситника⁴, які висвітлили науково-педагогічну, мистецтвознавчу й публіцистичну діяльність ученого. Окремі аспекти публіцистичної діяльності І. Старчука опублікував автор цього дослідження⁵.

У міжвоєнний період львівські антикознавці прагнули популяризувати досягнення тогочасної науки серед широкого загалу. Результати власних досліджень вони публікували на сторінках львівських журналів («Filomata», «Kwartalnik klasyczny», «Przegląd klasyczny» та ін.), які редагував філолог Р. Ганьшинець, а також на сторінках престижних закордонних видань («Revue archéologique», «American Journal of Archeology» та ін.)⁶. Саме Р. Ганьшинцю належить значна роль у публіцистичній діяльності І. Старчука. Завдяки співпраці з редактором він публікував власні наукові дослідження та ілюстрації з описами пам'яток античного мистецтва у вище зазначених наукових виданнях, зокрема в журналі «Filomata»⁷.

У 1935 р. на сторінках видання надрукували низку його праць. Так, у 73 номері журналу «Filomata» І. Старчук розмістив ілюстрацію з описом під назвою «Melpomene» («Мельпомена»)⁸. У ній висвітлив опис мармурової статуї музи з Зали Муз Ватиканського музею, яку виявили археологи у 1774 р. на віллі поблизу Тіволі. Муза одягнена у трагічний театральний костюм у довгу туніку. У правій руці вона тримає маску Геракла, а лівій – меч⁹.

Цікавим є дослідження ученого присвячене аналізу червоно фігурної амфори з Британського музею Лондона. У тексті публікації І. Старчук вказав, майстра Пүтона («Python») та художника виконаного орнаменту – Епиктета, імена яких написано на посудині. Між іншим, Епиктет вва-

жається автором понад 20 амфор, більшість з них присвячена танцям. Повертаючись до опису амфори, то на ній зображено дві постаті: молодого чоловіка, що грав на подвійній флейті та молодій жінки, яка танцює. Датував цю вазу І. Старчук 520 р. до н. е.¹⁰

Оригінальною є публікація ученого під назвою «Arkadia» («Аркадія»)¹¹. Центральною постаттю є зображення задуманої жінки – Аркадії, опертої на праву руку. На голові вона увінчана вінком різних квітів та одягнена в доричний хітон і мантию. Як відзначав І. Старчук, митець досить вдало передав зображення великих очей жінки, які ніби пророко вдивляються вдалину. Позаду Аркадії античний митець зобразив молодого юнака («пана»)¹².

У 1936 р. І. Старчук опублікував в журналі «Filomata» низку праць: «Byk Farnezyjski» («Фарнезійський бик»)¹³, «Brodaty biesiadnik» («Бородатий бесідник»)¹⁴, «Młodzieniec grający na kitharze» («Молодий чоловік грає на кіфарі»)¹⁵, «Dziecko z Giesia Egipska» («Дитина з Гесії Єгипетської»)¹⁶ та ін., які детально висвітлювали рідкісні зразки античного мистецтва з музейних колекцій Європи і Америки. Так, з відвідин Національного музею в Неаполі, його зацікавила римська копія грецького оригіналу скульптура «Фарнезійський бик». В основі сюжету покладено грецьку міфологію та трагедію Еврипіда «Антіопа», яка збереглася фрагментарно. За Гомером відомо, що Антіопа донька річкового бога Асопа, завагітнівши від Зевса народила двійнят – Амфіона і Зета. Повертаючись до опису скульптури, І. Старчук вказав, що у її сюжеті лежить помста Антіопи, дружині правителя Фів Дірки, яку стратили Амфіон і Зета, прив'язавши її до хвоста дикого бика. Також, учений відзначав відмінність римської скульптури від втраченого грецького оригіналу, оскільки копія доповнена численними скульптурними добавками: Антіопа, гірський бог, собака поруч з ним¹⁷.

У наступному дослідженні, опублікованому на обкладинці журналу І. Старчук подав опис бронзової скульптури Кефісодота (395–370 рр. до н. е.). Автор відзначав, що давньогрецький скульптор відомий завдяки збереженій унікальній статуї богині світу Ейрени, що тримає на руках немовля, бога достатку Плутоса, які стали основою статті¹⁸.

Опрацьовуючи закордонну наукову літературу та співпрацюючи з науковими установами Європи і Америки, ученого зацікавила декорація грецької вазы з музею в Кембриджі, виконаної біля 500 р. до н. е. невідомим художником. У публікації під назвою «Brodaty biesiadnik» («Бородатий бесідник») він описав зображення танцюючого грека з посудини¹⁹. У наступній публікації «Młodzieniec grający na kitharze» («Молодий чоловік грає на кіфарі»)²⁰, І. Старчук охарактеризував зображення іншої грецької червоно фігурної амфори, знайденої в етрусській могилі у Вульчі, що зберігається у Британському музеї Лондона. На посудині зображено молодого грека, який грає на давньогрецькому струнному музичному інструменті – кіфарі. Декорації амфори здійснив маляр Ольтос, який працював у грецьких керамічних майстернях Афін біля 520–510 рр. до н. е.²¹.

У 82 номері журналу «Filomata» І. Старчук опублікував статтю «Dziewczynka z gołębiem» («Дівчина з голубом»)²². У центрі опису мармурова статуя маленької дівчинки, яка одягнена у довгий хітон, голова звернена вниз. З лівого боку вона тримає під мантиєю голуба, а праворуч, біля ніг – змія, як зауважив І. Старчук – дороблена в наш час. На її місці колись було, ймовірно, кошеня або песик, яке весело дражнило дівчинку. Визначаючи час створення, учений приділив її до епохи еллінізму, школи скульпторів Пергама. Водночас він вказав, що описана скульптура з Капітолійського музею не є оригіналом, а лише римське наслідування елліністичної скульптури²³.

Цікавою є публікація «Młoda rzymianka grająca w kosti» («Молода римлянка грає в кістки»)²⁴, присвячена опису мармурового надгробка, виконаного невідомим скульптором за час правління династії Антонінів (II ст. н. е.) у Римі. Автор вказав, що скульптура зберігалася у Державному музеї Берліна й на ній зображена постать сидячої молодій римлянки граючої в кістки²⁵. У наступному 84 номері журналу «Filomata» І. Старчук розмістив опис мармурової статуетки Діогена з вілли Альбані в Римі. У тексті він зауважив, що скульптура з часом була сильно пошкоджена, але потім її відновили. Досить цікаво автор публікації описав риси філософа: старий, зубожілий й голий, спираючись на посох з тяжкістю ступає; серйозне обличчя з бородою. Поряд з Діогеном античний скульптор зобразив «голу собаку», показавши спосіб життя філософа, його самозречення та позбавлення від всіх бажань, пристрастей і потреб²⁶.

Доречно відзначити, що у першій половині 30-х рр. XX ст., І. Старчук опрацьовував колекції античного мистецтва у Британському музеї Лондона, матеріали яких використав у своїх

дослідженнях. Так, у 1937 р. він опублікував один із експонатів музею – мармуровий рельєф під назвою «Apoteoza Homera» («Апофеоз Гомера»)²⁷. На ньому зображена одна зі сцен апофеоз Гомера: вверху скульптор зобразив Зевса, нижче у першому ряді – шість, а у другому – чотирьох муз. У нижчих двох рядах зображено постаті Номера, Одиссея, Аполлона та ін.²⁸

У наступній публікації «Vestalka» («Весталка»)²⁹, на обкладинці журналу «Filomata» дослідник розмістив скульптуру давньоримської весталки. Автор вказав, що статую знайшли пошкодженою, однак науковцям вдалося реставрувати нижню частину та руки, в які вставлено блюдо і скриньку з пахощами. Наприкінці І. Старчук висвітлив зовнішній вигляд римської весталки³⁰.

Окрему увагу становить публікація «Hycieia (Zdrowie)» («Гігієя (Здоров'я)»)³¹. Центральною постаттю є скульптура дочки бога мистецтва лікування Асклепія – Гігієя – богиня здоров'я. Античний скульптор зобразив її у вигляді молодої дівчини, що тримає в руках чашу, з якої годує змію³². До речі, з часом, чаша зі змією стали емблемою медицини. В наступному номері журнал «Filomata» розмістив публікацію «Aineias» («Еней»)³³, де подав короткий опис римської пам'ятки Віваря Миру. Поряд з цим охарактеризував один із фрагментів фризу віваря, де зображено римську людину на ім'я Еней³⁴.

Відзначимо, що навчання і праця у Львівському університеті ім. Я. Казимира та закордонні наукові поїздки заклали підвалини науково-мистецької діяльності І. Старчука. Між іншим, завдяки написанню праць присвяченим огляду пам'яток античного мистецтва палацу з Вілянів і Польщі та реконструкція Віваря Миру, піднесли його, як авторитетного науковця Львова. Про що вказує значна кореспонденція з окремими фахівцями з античного мистецтва, науковими установами та закордонними виданнями, які радо друкували його праці. Зокрема, 8 квітня 1938 р. до І. Старчука написав Р. Ганьшинець, який просив ученого підготувати публікаційні описи з ілюстраціями до ювілейного 100-го видання журналу «Filomata»³⁵.

У 1938 р., на замовлення журналу «Filomata», учений опублікував низку публікацій, де висвітлював переважно зображення античних героїв, богів та римських імператорів. Серед них, цікавим є дослідження І. Старчука присвячене опису портрету скульптури Лівії – дружини імператора Августа на що вказує напис. Автор написав, що її знайшли у Помпеях й зберігається у колекції Національного музею в Неаполі³⁶. До речі, у 1937 р. він опублікував на обкладинці видання публікацію про іншу мармурову скульптуру Лівії (57 р. до н. е. – 29 р. н. е.) з музею в Копенгагені. До речі, зі скульптури збереглася лише голова жінки, яка стала об'єктом праці³⁷.

Наступне дослідження ученого присвячено загальній характеристиці доби античності та опису мармурового бюсту Езопа – давньогрецького поета-байкаря³⁸. Натомість у публікації «Sappho» («Сапфо»)³⁹, І. Старчук описав зображення жінки на давньогрецькій амфорі, що зберігається у музеї Чарторийських. Вазу він датував кінцем VI ст. до н. е., на якій на чорному тлі намальовано білою фарбою жінку, що грала на лірі. Поряд з нею, напис грецькою мовою, який вказує, що на амфорі зображено давньогрецьку поетесу Сапфо⁴⁰.

Інша публікація ученого – «Aphrodite na tronie» («Афродіта на троні»)⁴¹ розкриває детальну характеристику теракотової статуетки з музею Лувру (Париж), на якій зображена сидяча на троні давньогрецька богиня вроди і кохання Афродіта. Автор детально подав риси обличчя, описав трон та підкреслив, що богиня тримає в правій руці голуба, а в лівій яблуко⁴².

У 1938 р., на основі поїздок у Грецію (1933 р. та 1935 р.)⁴³ учений написав статтю «Studnie w starożytnej Grecji»⁴⁴. На початку праці І. Старчук описав природно-географічне становище Греції, розвиток культури і мистецтва, звернувшись на архітектуру храмів й особливості вазопису, що яскраво ілюструє грецьку міфологію та культуру. У тексті основну увагу автор приділив використанню у Стародавній Греції криниць, які за типом нагадували українські «журавлі», як підтвердження І. Старчук подав ілюстрації, які виконали античні майстри на червоно фігурних вазах. Поряд з цим, описав використання греками свердловин та водопровідних труб для подачі води у лазні / купелі⁴⁵.

З початком радянської окупації Львова, подальша співпраця І. Старчука із журналами «Filomata», «Przegląd klasyczny» та «EOS» закінчилася. Причиною цього стало закриття новою владою низки друкованих видань, незважаючи на те, що вони друкувалися українською чи польською мовами. Не стали винятком вказані вище журнали, які наприкінці 1939 р. припинили свою науково-видавничу діяльність⁴⁶.

Таким чином, у 30-х рр. XX ст. ім'я І. Старчука, фахівця з античного мистецтва стало відоме у тогочасних наукових колах не лише Львова, але й Європи та Америки. Цьому сприяла праця у Львівському університеті та відвідування європейських музейних установ Лондона, Берліна, Риму, Парижу, що дали йому можливість ознайомитися з експонатами й науковою літературою з античного мистецтва. Результати і напрацювання він публікував на сторінках львівських і закордонних журналів «Filomata», «EOS», «Kwartalnik klasyczny», «Przegląd klasyczny», «Revue archéologique», «Hermaion» та ін. Зокрема, на обкладинці «Filomata» учений друкував описи з ілюстраціями пам'яток античної доби. У статтях І. Старчук досліджував й описував античні скульптури богів, героїв, напівбогів і людей, римських імператорів, рельєфи та амфори, експонати яких опрацював у європейських музейних колекціях.

¹ Филиппчук М. Археологічні, мистецтвознавчі та педагогічні студії Івана Старчука / М. Филиппчук // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1993. – Том CCXXV. – С. 97–103.

² Домбровський О. Іван Старчук – видатний класичний археолог // Український історик. – 2005. – Т. 42. – № 2/4. – С. 229–233.

³ Купчинський О. Античне мистецтво у дослідженнях Івана Старчука (листи до вченого і відгуки на його праці) // Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Праці Комісії образотворчого та ужиткового мистецтва. – Львів, 1998. – Том CCXXXVI. – С. 555–601.

⁴ Ситник О. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття. – Львів – Жешів, 2012. – 365 с.

⁵ Гринюка Б. Науковий доробок Івана Старчука у міжвоєнний період // Проблеми та перспективи наук в умовах глобалізації: матеріали VIII Всеукраїнської наукової конференції. – Тернопіль, 2012. – С. 178–181; його ж. Співпраця Івана Старчука з журналом «Kwartalnik klasyczny» (1929–1934 рр.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: історія. – Тернопіль, 2014. – Вип. 2. – Ч. 2. – С. 87–91; його ж. Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2014. – Вип. 17. – С. 217–224; його ж. Співпраця Івана Старчука з журналом «Przegląd klasyczny» (1935–1939 рр.) // Буковинський журнал. – Чернівці, 2014. – Вип. 4 (94). – С. 213–223.

⁶ Баукова А. Антична археологія у Львівському університеті // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 2014. – Вип. 50. – С. 127.

⁷ Гринюка Б. Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2014. – Вип. 17. – С. 217–224.

⁸ J. St. Na okładce: Melpomene // Filomata. – Lwów, 1935. – L. 73.

⁹ Там само.

¹⁰ J. St. Na okładce: Malowidło na czarze Epikteta // Filomata. – Lwów, 1935. – L. 74.

¹¹ J. St. Na okładce: Arkadia // Filomata. – Lwów, 1935. – L. 75.

¹² Там само.

¹³ J. St. Na okładce: Byk Farnezyjski // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 77.

¹⁴ J. St. Na okładce: Brodaty biesiadnik // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 78.

¹⁵ J. St. Na okładce: Młodzieniec grający na kitharze // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 79.

¹⁶ J. St. Na okładce: Dziecko z Gesia Egipska // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 81.

¹⁷ J. St. Na okładce: Byk Farnezyjski // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 77.

¹⁸ J. St. Na okładce: Eirene z Plutosem Kephisodota // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 76.

¹⁹ J. St. Na okładce: Brodaty biesiadnik // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 78.

²⁰ J. St. Na okładce: Młodzieniec grający na kitharze // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 79.

²¹ Там само.

²² J. St. Na okładce: Dziewczynka z gołębiem // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 82.

²³ Там само.

²⁴ J. St. Na okładce: Młoda rzymianka grająca w kosti // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 83.

²⁵ Там само.

²⁶ J. St. Na okładce: Statuetka Diogenesa // Filomata. – Lwów, 1936. – L. 84.

- ²⁷ J. St. Na okładce: Apoteoza Homera // Filomata. – Lwów, 1937. – L. 87.
- ²⁸ Там само.
- ²⁹ J. St. Na okładce: Vestalka // Filomata. – Lwów, 1937. – L. 88.
- ³⁰ Там само.
- ³¹ J. St. Na okładce: Hycieia (Zdrowie) // Filomata. – Lwów, 1937. – L. 90.
- ³² Там само.
- ³³ J. St. Na okładce: Aineias // Filomata. – Lwów, 1937. – L. 91.
- ³⁴ Там само.
- ³⁵ Приватний архів Ю. Тузяка, № 46. Лист Р. Ганьшинця (8 квітня 1938 р.).
- ³⁶ J. St. Na okładce: Tzw. Livia // Filomata. – Lwów, 1938. – L. 97.
- ³⁷ J. St. Na okładce: Portret Livii (57 prz. Chr. 29 po Chr.) // Filomata. – Lwów, 1937. – L. 93.
- ³⁸ J. St. Na okładce: Aisopos // Filomata. – Lwów, 1938. – L. 96.
- ³⁹ J. St. Na okładce: Sappho // Filomata. – Lwów, 1938. – L. 98.
- ⁴⁰ Там само.
- ⁴¹ J. St. Na okładce: Aphrodite na tronie // Filomata. – Lwów, 1938. – L. 99.
- ⁴² Там само.
- ⁴³ Архів Львівського національного університету імені Івана Франка. – Ф. Р-119. – Оп. 1. – ОС. – Спр. 2415. – Арк. 9.
- ⁴⁴ Starchuk J. Studnie w starożytnej Grecji // Filomata. – 1938. – L. 101. – S. 507–519.
- ⁴⁵ Там само.
- ⁴⁶ Гринюка Б. Співпраця Івана Старчука з журналом «Filomata» // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Збірник наукових праць. – Харків, 2014. – Вип. 17. – С. 217–224.

В статье освещены сотрудничество Ивана Старчука с журналом «Filomata». Основное внимание уделено анализу публикаций ученого посвященных античному искусству, которые он написал в течение 1935–1938 гг.

Ключевые слова: Иван Старчук, «Filomata», кафедра классической археологии, Львовский университет имени Яна Казимира, античное искусство, археология.

In the article John Starchuk's collaboration with the journal «Filomata» is studied. The main attention is paid to the analysis of scientific publications devoted to ancient art, which he wrote in 1935–1938.

Keywords: Ivan Starchuk, «Filomata», department of classical archaeology, Lviv's Jan Kazimir University, ancient art, archeology.

КИЇВСЬКИЙ МІСЬКИЙ ТРАНСПОРТ У ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД (1943 – кінець 1950-х років)

Розповідається про роботу київського міського транспорту з моменту визволення Києва від нацистської окупації (листопад 1943 року) до кінця 1950-х років. Проаналізовано основні тенденції розвитку транспортної системи, зроблено акцент на ролях різних видів транспорту і зміні розподілу цих ролей у часі.

Ключові слова: Київ, міський транспорт, трамвай, тролейбус, автобус, метрополітен, 1940–1950-і роки.

Звільнення Києва від нацистської окупації в листопаді 1943 року поклало початок новому періоду в історії міста. Лейтмотивом кількох наступних років було відновлення міського господарства, ліквідація заподіяного війною збитку, причому перші півтора роки цієї діяльності припадають на період війни в Європі, що тривала. З весни 1945 року життя в місті остаточно набуло мирного характеру, і з цього часу можна говорити про продовження еволюційного розвитку Києва, перерваного війною. Характерною особливістю кінця 1940-х і 1950-х років у Києві є швидке зростання міської території, головним чином за рахунок інтенсивного будівництва на лівому березі Дніпра. Це виводило на перший план завдання відновлення і швидкого розвитку міського транспорту, з метою задоволення зростаючих потреб у переміщенні містом.

У цій статті розглядається еволюція київського міського транспорту з 1943 року (початок післявоєнного відновлення) до кінця 1950-х років (напередодні пуску метрополітену). Цей період характеризується, з одного боку, інтенсивним зростанням трамвайного, тролейбусного та автобусного сполучення; з іншого боку, перерозподілом ролей видів транспорту – насамперед зменшенням питомої ваги трамвая і продовженням розпочатої ще до війни поступової ліквідації трамвайного сполучення в центрі. У ці ж роки почалося будівництво в Києві метрополітену, яке, однак, було перервано за розпорядженням з Москви й у підсумку розтягнулося більш ніж на десятиліття.

Основними джерелами є документи з фондів Державного архіву міста Києва (ДАК), Центрального Державного архіву вищих органів влади (ЦДАВО) України, Центрального Державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України, періодична преса 1940–50-х років. Більшість документів вводиться в науковий обіг вперше.

У період німецької окупації в Києві підтримувався трамвайний рух у вельми скороченому обсязі; тролейбусного й автобусного руху не було¹. Оскільки й перед війною основним видом транспорту в місті був трамвай (питома вага тролейбуса й автобуса, разом узятих, в пасажирських перевезеннях у 1938 році становила 6 %²), першочерговим завданням було відновлення трамвайного руху. Наступного дня після вступу Радянської армії до Києва, 7 листопада 1943 року, було видано «Приказ № 1 по Управленію Киевского трамвая», в якому йшлося: «Согласно решению городского комитета партии Киевский трамвай должен быть восстановлен в кратчайшие сроки»³. Збиток, нанесений трамвайному господарству війною, виражався наступними цифрами: з 204,6 км одиночного шляху було розібрано або приведено в непридатність 29,6 км; з 206,7 км повітряної контактної мережі – знищено близько 50 км. З 438 пасажирських трамвайних вагонів (станом на 1941 рік) на листопад 1943 року залишилося

Автор висловлює щире подяку Костю Козлову за сприяння в роботі та корисні обговорення.

341 (68 вагонів було спалено німецькою армією в Слобідському парку на лівому березі, разом із самим парком, ще кілька десятків – перероблено на вантажні). Тролейбусну контактну мережу (31 км) було повністю знищено, з 47 тролейбусів підлягали відновленню тільки 10 (частину було вивезено до Німеччини, ще частину – розібрано на деталі для комплектації вивезених)⁴.

Вже до 20 листопада 1943 року було значною мірою відновлено основні трамвайні лінії в центрі міста, ще через шість днів – лінії до Залізничного перетину (район нинішньої станції метро «Берестейська») і до Пущі-Водиці. До кінця року шість маршрутів (№ 1, 4, 7, 9, 12, 13) було визнано придатними до експлуатації⁵. Відзначимо, що першим відновленим видом транспорту став фунікулер, який розпочав роботу 27 листопада 1943 року⁶. Рух трамвая почався 1 січня 1944 року за маршрутом № 13. Хронологію відновлення трамвайних маршрутів у 1944 році подано в таблиці⁷ (для стислості тут наведено сучасні назви вулиць і площ):

Дата відкриття	№	Маршрут	Довжина, км
01.01	13	Контрактова пл. – пл. Перемоги	4,6
06.01	9	Ріг Великої Васильківської і Саксаганського – Контрактова пл.	6,7
07.01	7	Бессарабка – Польова вул.	4,8
08.01	11	Контрактова пл. – Петропавлівська пл.	5,5
12.01	1	Либідська пл. – Софійська пл.	5,3
14.01	4	Кабельний завод – Софійська пл.	4,9
03.07	22	Бессарабка – Вокзал	2,2
09.07	6	Пл. Перемоги – Залізничний перетин	5,9
10.07	12	Контрактова пл. – Пуща-Водиця (14 лінія)	19,1
15.10	2	Софійська пл. – Вокзал (через Вел. Житомирську)	3,4
29.11	15	Софійська пл. – Вокзал (через Саксаганського)	4,8
09.12	10	Либідська пл. – Вокзал	5,2

(Слід урахувати, що в документах зустрічаються розбіжності. За іншими даними, рух за маршрутом № 12 до Пущі-Водиці було відкрито 19 травня, причому виконувалося всього два рейси на день, а з 27 червня – сім рейсів на день, з інтервалом дві години. З 22 листопада було відкрито маршрут № 19 Контрактова пл. – дача Кульженка (пл. Шевченка), який обслуговувався одним поїздом. З 29 листопада було закрито маршрут № 9, а № 13 – продовжено від пл. Перемоги до вокзалу⁸).

З 1 березня 1944 року вступила в дію тимчасова трамвайна лінія специфічного призначення – Хрещатицька вантажна гілка. Вона призначалася для вивезення будівельного сміття, що утворилося у великих кількостях внаслідок вибухів і пожеж на Хрещатику у вересні 1941 року. У 1940-і роки трамваї залишалися найефективнішим засобом перевезення вантажів містом у великих обсягах. Взагалі кажучи, пасажирському трамвайному руху прагнули віддавати пріоритет перед вантажним: так, на лінії до Пущі-Водиці слід було тримати одну колію вільною від вантажних поїздів, у разі ж наявності в Пущі-Водиці одночасно пасажирського та вантажних поїздів пасажирський мав відходити першим⁹. Однак у випадку з Хрещатицькою гілкою ситуація була зворотною. Для забезпечення безперебійного руху вантажних поїздів (як правило, тривагонних – моторного вантажного вагона і двох платформ) цією лінією пасажирський рух на маршруті № 1, Червоноармійською (Великою Васильківською) вулицею припинявся з 10-ї

до 17-ї години. Для розвантаження сміття в районі кінцевої станції Либідь було збудовано спеціальний тупик; розвантажувати вантажні вагони на кільці пасажирської лінії суворо заборонялося¹⁰. Пік перевезень цієї гілкою припав на 1944–1945 роки; у 1946 році їх обсяг різко зменшився¹¹. У 1948 році, із закриттям лінії по Червоноармійській, Хрещатицька гілка опинилася відрізаною від решти мережі¹². Наприкінці того ж року було розібрано частину цієї гілки, від Бессарабки до Жилинської вулиці, у квітні 1949 року – частину, що залишалася, від Бессарабки до вулиці Карла Маркса (Архітектора Городецького)¹³; також у 1949 році було розібрано тупик наприкінці Червоноармійської¹⁴.

На відновлення тролейбусного руху довелося чекати довше – у першу чергу через те, що набагато гірше зберігся рухомий склад. Пуск тролейбусів за першим довоєнним маршрутом, завод ім. Дзержинського (на нинішній Либідській площі) – площа Толстого, було приурочено до чергової річниці Жовтневої революції (та першої річниці визволення Києва): рух відкрито 6 листопада 1944 року. На маршрут вийшли чотири машини, що працювали з 8-ї до 22-ї години¹⁵. 29 квітня 1945 року маршрут було продовжено до вокзалу, а випуск збільшено до десяти машин¹⁶. Однак з 18 травня рух до вокзалу було знову закрито у зв'язку з асфальтуванням Хрещатика. 18 вересня розпочалась експлуатація тролейбусної лінії на всьому протязі Хрещатика, що означало повне відновлення довоєнної тролейбусної мережі (31 км). Тепер на два маршрути: № 1 (завод ім. Дзержинського – вокзал) і № 2 (пл. Сталіна (Європейська) – вокзал) виходило 16 тролейбусів; правда, на практиці їх часто було менше, через дефіцит як електроенергії, так і справних машин. Лише 25 вересня 1947 року, завдяки поповненню рухомого складу, з'явилася можливість відкрити маршрут № 3 (пл. Сталіна – пл. Толстого)¹⁷.

Починаючи з 1945 року, у розвитку київського міського транспорту чітко простежується тенденція заміни трамвайного руху в центрі тролейбусним. Відповідні плани були сформульовані й почали втілюватися ще до війни: у 1934 році (до пуску тролейбуса) було знято перші дві трамвайні лінії, на Хрещатику і вулиці Леніна (Богдана Хмельницького); планувалася заміна трамвая тролейбусом на вулиці Кірова (Грушевського). У вересні 1945 року припинився рух трамвая Великою Житомирською вулицею. У квітні 1946 року було закрито лінію бульваром Шевченка від Бессарабки до Галицької площі (площі Перемоги)¹⁸. Обидві ці лінії було замінено тролейбусними, але з помітним запізненням: тролейбусний маршрут № 4 (пл. Калініна (Майдан Незалежності) – Кабельний завод) було відкрито 6 листопада 1947 року¹⁹, маршрут № 5 (пл. Толстого – Повітрофлотське шосе) – рівно через рік²⁰.

У 1946 році на рівні Ради Міністрів УРСР було ухвалено рішення про реконструкцію Червоноармійської вулиці, «которая является основной автомагистралью города и должна быть освобождена от трамвайного движения»²¹. Трамвайні колії було заплановано перенести на паралельну вулицю Горького (Антоновича)²². Надалі запропонували були переглянути це рішення, враховуючи, що «[п]асажиропотік на вул. Червоноармійській є найнапруженішим у місті та не зможе бути обслугований шляхом заміни трамвая на значно менш пасажиромісткий безрейковий транспорт»²³ (сьогодні саме під цією вулицею проходить лінія метро). Однак навесні 1948 року було остаточно ухвалено звільнити Червоноармійську від трамваїв, причому, заради економії коштів, замість траси вулицею Горького було використано колії, що існували, на Бульйонській вулиці (Казимира Малевича) та добудовано відрізок нижньою частиною Володимирської вулиці²⁴. Трамвайний рух Червоноармійською було закрито у вересні 1948 року²⁵. Аби не припиняти рух початковою частиною вулиці Саксаганського, було добудовано другу колію до вантажної гілки вулицею Шота Руставелі до нового кільця на Бессарабці. Відповідно, з 1 жовтня було відкрито маршрут № 10 за новою трасою (Вокзал – Сталінка); з 6 жовтня – маршрут № 1 за скороченою трасою (пл. Богдана Хмельницького – пл. Толстого); з 17 листопада – маршрут № 15 новою трасою (пл. Богдана Хмельницького – завод ім. Дзержинського); з 4 грудня – новий маршрут № 17 (Вокзал – Бессарабка). Крім того, з 10 жовтня було відновлено рух за маршрутом № 8 (пл. Богдана Хмельницького – артучилище)²⁶.

Навесні 1947 року було заплановано відкрити човниковий (одним вагоном) рух по коротких відрізках трамвайних ліній у центрі, з крутим ухилом: Малою Житомирською вулицею («підйом ім. Калініна», пл. Калініна – Урядова (Михайлівська) пл.) та вулицею Свердлова (Прорізною, «підйом ім. Свердлова», Хрещатик – Володимирська)²⁷. Також планувалося відновити рух Круглоуніверситетською вулицею, знову зв'язавши таким чином Бессарабку з Печерськом

(продовження цієї лінії, Банковою вулицею, відкривати не передбачалося)²⁸. З цих трьох коротких маршрутів було відкрито лише один, вулицею Свердлова; з 1 жовтня 1948 року його перетворили на повноцінний маршрут № 14 (Хрещатик – вокзал)²⁹. Однак у січні 1950 року перевірка показала, що колії на вулиці Свердлова (укладені ще 1909 року) були в незадовільному технічному стані; на крутому ухилі це представляло явну небезпеку. Рух було закрито для ремонту колії³⁰, однак більше він не відновлювався.

У той же час продовжувався розвиток тролейбусної мережі, а також насичення маршрутами існуючих ліній. 11 червня 1947 року було подовжено лінію Брест-Литовським шосе (проспектом Перемоги) і відкрито маршрут № 7 (пл. Сталіна – Польова вул.); з 23 липня до нього додався маршрут № 6 (Завод ім. Дзержинського – Польова вул.). 26 червня маршрут № 1 продовжили до Автостради (бульвару Дружби народів), а також відкрили маршрут № 8 (Вокзал – Сталінка). З 13 січня 1950 року лінію Брест-Литовським шосе подовжили до Залізничного перетину (маршрути № 5 і 7). Улітку 1950 року на існуючих лініях відкрили нові маршрути № 9 (пл. Толстого – Сталінка) і № 10 (пл. Толстого – вокзал). 5 листопада того ж року маршрут № 1 продовжили новозбудованою лінією до клубу ім. Фрунзе (Московська площа). Нарешті, 31 грудня 1950 року на новій лінії по Автостраді відкрили маршрут № 11 (клуб ім. Фрунзе – Набережна). Нова лінія стала першою в Києві тролейбусною лінією, що її було побудовано не замість або на допомогу трамваю; новий маршрут – першим тролейбусним маршрутом, що не заїжджав у центр (що, втім, викликало його низьку популярність і швидке об'єднання з маршрутом № 10, від вокзалу)³¹.

У підсумку співвідношення числа пасажирів, перевезених трамваем і тролейбусом, змінилося з 12:1 у 1945 році³² до приблизно 2:1 у 1950 році (трамваї, за середньодобового випуску 254 вагони, перевезли 169,7 млн пасажирів; тролейбуси, за випуску 94 машини – 80,5 млн). При цьому тролейбус дав набагато більший прибуток, ніж трамвай, і у відносному, і навіть в абсолютному обчисленні: валовий дохід трамвая за 1950 рік склав 51,0 млн руб., чистий прибуток – 6,4 млн руб., тролейбуса – 32,2 млн руб. і 10,9 млн руб., відповідно³³.

До 1950 року було завершено відновлення всіх довоєнних трамвайних ліній, які планувалося відновити. У 1945–1946 роках було в кілька етапів відкрито рух Володимирським узвозом і вулицею Кірова на Печерськ; у 1948 році маршрут № 3 було подовжено до Печерського мосту³⁴; 18 листопада 1949 року відкрито маршрут № 20 (пл. Сталіна – Лавра)³⁵. Замість лінії Круглоуніверситетською вул., від відновлення якої в підсумку відмовилися, Бессарабку з'єднали з Печерськом новопрокладеною лінією – довшою і не настільки крутою – вулицею Мечникова і Кловським узвозом. Ця лінія була добудована в середині грудня 1950 року, відкриття ж руху по ній було затримано дещо незвичайною обставиною: для забезпечення габариту необхідно було перенести паркан заводу «Арсенал», чому директор заводу перешкодив³⁶. Новий маршрут № 29, Будинок офіцера – Театр юного глядача (синагога Бродського), було відкрито 13 січня 1951 року³⁷; з 19 травня рух тут було посилено новим маршрутом № 30 (Театр юного глядача – Суворовське училище)³⁸. Відзначимо також введення в дію нової одноколіїної гілки на Подолі, з маршрутом № 27 (Контрактова пл. – ГЕС-2, відкрито 23 січня 1950 року³⁹, закрито в 1961 році).

Подальша еволюція трамвайної мережі в 1950-і роки майже повністю була підпорядкована основному завданню – виходу на лівий берег. Відновленню трансдніпровського трамвайного сполучення перешкоджало те, що був зруйнований міст імені Євгенії Бош, по якому трамваї до війни перетинали річку. Наприкінці 1940-х років існував план відновлення дарницької трамвайної мережі як внутрішньорайонної, без зв'язку з основною мережею; земельну ділянку, на якій до війни розташовувався Слобідський трамвайний парк (імені Фрунзе, у нинішньої станції метро «Лівобережна»), було надано трамвайно-тролейбусному управлінню під відновлення цього парку⁴⁰. Однак перевагу віддали раціональнішому рішення – організувати трамвайне сполучення через новий міст, який замінив собою Наводницький міст (і став відомий як міст імені Патона). 30 квітня 1951 року почався рух за маршрутом № 28, від Поштової площі до Наводницького перехрестя⁴¹. 5 листопада 1953 року було відкрито міст імені Патона, а 1 листопада 1954 року маршрут № 28 було подовжено через міст до нової кінцевої зупинки на КП (нинішня Ленінградська площа)⁴². 16 жовтня 1955 року цей самий маршрут було подовжено до селища ДШК (Дарницького шовкового комбінату)⁴³, 14 лютого 1956 року – до

ДШК⁴⁴ (у нинішньої ст. метро «Лісова»). Таким чином була сформована «стрижнева» лівобережна лінія, уздовж проспекту Возз'єднання й Діагональної вулиці (проспекту Гагаріна). Далі лінію по Набережному шосе було з'єднано другою колією з лінією по вулиці Жданова (Сагайдачного), і з 1 липня 1957 року маршрут № 28 подовжено від Поштової площі до Контрактової⁴⁵.

30 квітня 1957 року почався рух по відгалуженню від лівобережної лінії на південь (маршрут № 29, Поштова площа – Дарницький вокзал; печерський маршрут з тим самим номером на той момент уже не існував)⁴⁶; 26 жовтня було додано маршрут № 22 (ДШК – Дарницький вокзал)⁴⁷. 10 лютого 1958 року цю лінію було подовжено до Рембази⁴⁸.

Важливою подією стало відкриття Дарницького трамвайного депо, поблизу Ленінградської площі. Робота нового депо почалася з 30 грудня 1958 року; перші вагони з нього було випущено 1 лютого 1959 року на маршрути № 22, 28 і відкритий у той же день № 31 (Контрактова пл. – Рембаза)⁴⁹. Наближеність депо до лівобережних маршрутів позитивно позначилася на їх роботі та стимулювала подальший розвиток лівобережної мережі. 5 листопада 1959 року – знову-таки напередодні свята – було відкрито другу південну гілку лівобережної мережі, від Ленінградської площі до ДВРЗ. Сюди пішли маршрути № 32 (Контрактова пл. – ДВРЗ) і № 33 (ДШК – ДВРЗ)⁵⁰. Подальший розвиток лівобережної мережі – на північ від основної лінії, в напрямку Воскресенського масиву – припав на 1960-і роки.

На правому березі до мосту імені Патона мало бути побудовано одночасно дві трамвайні лінії: Набережним шосе і Старонаводницькою вулицею. Однак будівництво другої було відкладено (лінія Бессарабка – Печерськ була пріоритетнішою)⁵¹, і трамваї пішли Старонаводницькою лише 1961 року.

У той же час у другій половині 1950-х років продовжився поступовий відхід трамваїв з центру. Наприкінці вересня 1956 року в рішенні Київської міськради було констатовано: «У зв'язку з реконструкцією вул. Толстого на відтинку від Червоноармійської до Короленка наявність трамвайних колій не дає змоги розширити проїжджу частину шляху без зносу великої кількості зелених насаджень. Крім того трудящі скаржаться на те, що трамвай по вул. Толстого завдає неспокій громадянам цієї вулиці»⁵². У результаті трамвайний рух від площі Толстого до університету було припинено; з 23 жовтня маршрут № 1 почав працювати за скороченою трасою (пл. Богдана Хмельницького – університет)⁵³. Однак 1 жовтня 1959 року рух Володимирською вулицею також було закрито; маршрут № 1 було ліквідовано, № 8 – укорочено (Університет – Солом'янка). Наступного дня по Володимирській було відкрито тролейбусний рух (маршрут № 15, пл. Толстого – Урядова пл.)⁵⁴. Раніше в тому ж 1959 році було закрито: 1 квітня – пасажирський трамвайний рух до заводу імені Дзержинського (маршрут № 9 перенаправлено на Сталінку, № 15 – до пивзаводу)⁵⁵; 30 червня – лінію вулицею Полупанова (Ярославовим валом; маршрути № 2 і 4 вкорочено до Львівської площі)⁵⁶; у серпні – відрізок лінії кінцевою частиною вулиці Саксаганського (в рамках реконструкції трамвайного вузла на площі Перемоги)⁵⁷.

Основними напрямками розвитку тролейбусного руху в 1950-і роки були західний і південно-західний.

1 січня 1952 року було відкрито лінію Повітрофлотським проспектом, на Чоколівку, з маршрутом № 8 (пл. Сталіна – Рибкомбінат). 15 липня цю трасу було подовжено до аеропорту, куди пішов маршрут № 9⁵⁸ (з невеликими змінами траси, ці два маршрути існують і сьогодні).

На південно-західній околиці міста, на місці колишнього села Червоний Трактир, було виділено ділянку для будівництва Республіканської сільськогосподарської виставки (нинішній Виставковий центр). Планами передбачалося до літа 1956 року прокласти туди трамвайну лінію від Голосіївської площі, Васильківською вулицею⁵⁹, однак цей проект не був реалізований. До виставки пішла тролейбусна лінія. 22 травня 1954 року маршрут № 11 було подовжено до Голосіївської площі⁶⁰ (його відкриття було приурочене до «всенародного свята 300-річчя возз'єднання України з Росією»)⁶¹. 22 квітня 1955 року лінію було доведено до виставки, куди від площі Сталіна пішов маршрут № 12⁶².

Після цього в розвитку тролейбусної мережі настала пауза на кілька років (у липні 1956 року було додано лише маршрут № 14 Хрещатик – Рибкомбінат, по лініях, що існували). У жовтні 1959 року, як уже згадувалося, було запущено маршрут № 15, Володимирською вулицею, а 6

листопада – традиційно – лук'янівську лінію було подовжено до Сирця й організовано маршрут № 16 (пл. Калініна – вул. Щусєва)⁶³.

Аналіз розвитку автобусної мережі в зазначений період дозволяє зробити висновок про дві основні функції автобусного руху: 1) доповнення (або заміна) електротранспорту там, де в цьому була необхідність; 2) обслуговування маршрутів з невеликим пасажиропотоком – насамперед приміських – де прокладати лінії тролейбуса й тим більше трамвая було недоцільно або принаймні передчасно. Крім того, відсутність прив'язки автобусів до рейок або контактної мережі обумовлює динаміку розвитку цього виду транспорту – автобусні маршрути і з'являються, і зникають набагато швидше, ніж трамвайні та тролейбусні.

Автобусний рух, перерваний війною, було відновлено 26 липня 1946 року; в той самий день було створено Київське міське автоуправління, у складі якого були, зокрема, автобусний парк і авторемонтний завод (що розташовувалися на місці нинішнього автобусного парку № 1). Рухомий склад налічував 23 пасажирських автобуси. У вересні 1946 року в місті було чотири автобусних маршрути: два з них практично дублювали маршрути трамвая, під тими самими номерами (№ 1 пл. Сталіна – Сталінка, № 4 пл. Богдана Хмельницького – завод «Укркабель»), один – продовжував трамвай (№ 1а Сталінка – Голосіїв), один – зв'язував центр з лівим берегом (№ 2 пл. Сталіна – Стара Дарниця). 25 листопада того ж року було відкрито автобусний маршрут Бессарабка – бульвар Шевченка – Вокзал, очевидно, на заміну припиненого тут же на півроку раніше трамвайного руху. Станом на літо 1947 року цей маршрут був значно довший: № 5 (пл. Калініна – завод «Більшовик» – завод ім. Горького). 10 липня 1947 року було відкрито автобусний маршрут № 6 пл. Калініна – Аеропорт (Жуляни), причому першочергове право посадки в автобуси надавалося пасажиром з квитками Аерофлота⁶⁴. Пізніше, як ми вже бачили, цей маршрут було замінено тролейбусним. Так само, через три місяці після відкриття тролейбусного маршруту № 4 пл. Калініна – Кабельний завод, було закрито автобусний маршрут № 4 за тією самою трасою⁶⁵.

Станом на липень 1947 року в Києві було 9 автобусних маршрутів, на кінець 1950 року – близько 20⁶⁶. При цьому, порівнюючи списки маршрутів 1947 і 1951 років, виявляємо, що лише три з дев'яти маршрутів не змінилися за чотири роки. Наприкінці 1953 року з 28 автобусних маршрутів Києва 13 були приміськими (№ 4 Сталінка – Васильків, № 11 Микільська Слобідка – Биківня, № 15 Поштова пл. – Бориспіль, № 23 пл. Толстого – Чабани та ін.). У наступні роки більша увага приділялася розвитку внутрішньоміського автобусного сполучення. Станом на 1957 рік у Києві було 38 автобусних маршрутів, з яких 15 приміських⁶⁷.

Найважливішим фактором, що сприяв розвитку міського транспорту, стало оновлення рухомого складу. У Києві в розглянутий період з'явилися нові моделі всіх трьох видів наземного транспорту, об'єднані загальним дизайном: трамвай МТВ-82, тролейбус МТБ-82, автобус ЗиС-154 (його вкорочена версія ЗиС-155). Перша партія тролейбусів МТБ-82, виробництва Тушинського авіазаводу (Москва), поступила навесні 1947 року. Надалі, аж до появи на початку 1960-х років чеських «Шкод», саме ця модель стане єдиною в Києві (всього місто з 1947 по 1960 рік отримало 280 таких машин)⁶⁸. У грудні того ж року надійшли перші 10 автобусів ЗиС-154⁶⁹ (з січня 1948 року вони вийшли на тимчасовий маршрут пл. Сталіна – пл. Толстого), у травні 1950 року – ЗиС-155⁷⁰. З 1949 року почалися поставки трамваїв МТВ-82 (до 1961 року Київ отримав 254 вагони⁷¹, після чого перейшов на поставки чеських «Татр»). Відзначимо також єдиний у своєму роді в Києві трамвайний вагон ЛМ-57 (бортовий номер – 5001), отриманий як подарунок з Ленінграда. З 30 січня 1957 року він став єдиним вагоном на маршруті № 5 (Контрактова площа – Будинок офіцерів)⁷².

У розглянутий період істотно еволюціонувала тарифна система на київському міському транспорті; на кінець 1950-х років вона сформувалася в тому вигляді, в якому знаходиться й зараз. Розглянемо основні моменти її еволюції.

У січні 1944 року трамвайний тариф було встановлено в розмірі 40 копійок (для військових – 20 копійок, одне місце багажу – 1 рубль). Такий самий тариф, з листопада 1943 року, діяв на фунікулері⁷³. (Для порівняння, довоєнний трамвайний тариф становив 15 копійок, тариф улітку 1942 року – 1 карбованець⁷⁴.) 7 січня було впроваджено абонементні талони й абонементні книжки на 10, 20 і 50 талонів⁷⁵. Згодом довгі маршрути було розділено на тарифні ділянки (так, на маршруті № 9 їх було дві, на маршруті № 12 – три); за проїзд кожною наступною

дільницею стягувався 40-копійчаний тариф, без знижки⁷⁶. 2 листопада 1944 року тариф було знижено вдвічі – до 20 копійок за дільницю (військовим – 10 копійок, місце багажу – 60 копійок)⁷⁷; 1 грудня 1945 року – відновлено довоєнний тариф, 15 копійок (військовим – 10 копійок, місце багажу – 45 копійок)⁷⁸.

У серпні 1947 року постановою Київської міськради констатувалося, що поділ трамвайних маршрутів на тарифні дільниці та окрема оплата за кожну суперечить постанові Ради Міністрів УРСР, і вимагалось «[н]егайно відмінити запроваджений ТТУ поділ трамвайних маршрутів пасажирського трамваю на тарифні дільниці, що є фактично незаконним підвищенням вартості проїзду пасажирським трамваем»⁷⁹. Однак, судячи за наявними даними, зроблено цього не було. Приміром, у 1948 році на маршруті № 10 існувало дві тарифні дільниці, що перекривалися: 1) вокзал – фабрика імені Боженка; 2) ріг Червоноармійської та Димитрова (Ділової) – Сталінка⁸⁰. Розпорядженням виконкому Київської міськради, на виконання постанов Ради Міністрів СРСР і Ради Міністрів УРСР, з 16 серпня 1948 року було встановлено єдиний тариф на трамваї – 30 копійок⁸¹. (Такий самий тариф було встановлено на фунікулері, але, зважаючи на те, що довжина його маршруту була меншою за 250 метрів, з 20 жовтня було відновлено попередній тариф – 15 копійок⁸²). Але й тоді на двох найдовших київських маршрутах – № 6 до Святошина і № 12 до Пущі-Водиці – залишили по дві тарифні дільниці, отже проїзд по всій довжині будь-якого з цих маршрутів обходився в 60 копійок. Остаточно тарифні дільниці на київському трамваї було скасовано лише 21 січня 1950 року⁸³ (за іншими відомостями, з 24 січня⁸⁴) – з того моменту проїзд на будь-якому маршруті на будь-яку відстань коштував 30 копійок. Після реформи 1961 року ця ціна перетворилася на 3 копійки, якою і залишалася аж до 1987 року.

Тариф на тролейбус з 6 листопада 1944 року було встановлено в розмірі 1 рубль з пасажира, перевезення багажу в тролейбусах було заборонено⁸⁵. (До війни проїзд цієї самої відстані коштував 25 копійок.) З 1 квітня 1945 року тролейбусний тариф становив 50 копійок за дільницю⁸⁶, з 1 грудня 1945 року – 25 копійок за дільницю⁸⁷. Перевезення багажу у тролейбусах було дозволено з серпня 1948 року, за тарифом у 1 рубль⁸⁸. 21 січня 1950 року тарифні дільниці було переглянуто⁸⁹. Із введенням у дію нових маршрутів тарифна система ускладнювалася, й іноді виникала неузгодженість. Так, влітку 1951 року за проїзд однієї й тієї самої відстані, від Польової до Пироговської вулиці, тролейбусами маршруту № 7 стягували 60 копійок, а маршрутами № 5 і 6 – 75 копійок⁹⁰. З 1 серпня 1951 року введено нову систему: мінімальний тариф – 20 копійок за дільницю протяжністю 1,2–1,4 км, з подальшим додаванням по 10 коп. за кожні 0,5–0,8 км. Вартість провозу багажу становила, як і до цього, 1 рубль. Неузгодженість у тарифах було усунено, але система залишилася складною і для пасажирів, і для кондукторів. На найдовшому маршруті, № 10 (Вокзал – Наводницький міст), існувало чотирнадцять (!) різних тарифів. Кондукторам видавалося сім різних типів квитків: основні, номіналами 20, 30, 40, 50, 60, 90 копійок, і додаткові, номіналом 10 копійок; кожен пасажир, що сплатив за проїзд, мав отримати один або більше квитків, чия сумарна вартість дорівнювала б сплаченій ним сумі⁹¹. Велика кількість тарифних дільниць не могла не викликати спроб з боку пасажирів заплатити за меншу відстань, а проїхати більше. Студенти університету, що їздили від площі Сталіна (Європейської) тролейбусом 2-го маршруту, часто-густо оплачували проїзд однієї дільниці, до вулиці Леніна (Богдана Хмельницького), їхали ж до Володимирської. Кондуктори могли видалити порушників з салону тільки після проїзду ними межі дільниці – де їм і потрібно було виходити⁹².

10 жовтня 1958 року на тролейбусному маршруті № 4, в порядку експерименту, було встановлено єдиний тариф – 40 копійок незалежно від відстані. З того самого дня в одному з тролейбусів, що обслуговували цей маршрут (№ 305⁹³), а також у трамвайному вагоні № 5001, що обслуговував маршрут № 5, було введено безкондукторне обслуговування (пасажир опускав потрібну суму в касу, встановлену в салоні, і відривали квиток)⁹⁴. Експеримент було визнано вдалим, і з 1 квітня 1959 року єдиний тариф було поширено на всі тролейбусні маршрути⁹⁵ (після реформи 1961 року – 4 копійки).

Автобусний тариф 1946 року обчислювався в 11 копійок за пасажиро-кілометр, що становило 30 копійок за тарифну дільницю (при цьому, скажімо, маршрут пл. Сталіна – Сталінка включав три дільниці, пл. Богдана Хмельницького – завод «Укркабель» – дві). У 1947 році тариф було

знижено до 20 копійок за пасажиро-кілометр⁹⁶. Як і у випадку з тролейбусами, система оплати ускладнювалася з появою нових маршрутів. На відміну від тролейбусів, у салонах автобусів довгий час не було тарифних таблиць, що відкривало можливість зловживань вже з боку кондукторів. Так, у 1952 році читач газети «Вечірній Київ» повідомляв, що на маршруті № 12 один кондуктор бере за проїзд 80 копійок, інший, за ту саму відстань, – 1 рубль⁹⁷. На автобусах також поступово переходили від системи тарифних дільниць до єдиного тарифу. 12 грудня 1958 року на трьох маршрутах, що починалися на Сталінці, замість диференційованої плати (від 30 до 90 копійок) було встановлено єдину – 45 копійок⁹⁸. З 1 травня 1959 року цей єдиний тариф було поширено на всі автобусні маршрути, за винятком кількох, найдовших⁹⁹. У 1961 році тариф було заокруглено не на користь пасажирів – 5 копійок.

Ще з довоєнних часів існували місячні проїзні квитки. За даними 1946 року, вартість місячного квитка на трамвай становила 20 рублів¹⁰⁰. Починаючи з серпня 1948 року такий самий квиток коштував 40 рублів¹⁰¹; у 1951 році місячний квиток на тролейбус коштував 100 рублів¹⁰². Автобусні квитки були ще дорожче. У грудні 1949 року було впроваджено два типи місячних квитків на автобус: по всіх маршрутах (іменний – 250 руб., на пред'явника – 350 руб.) і по правобережних маршрутах, тобто до Наводницького мосту (120 руб. і 200 руб. відповідно)¹⁰³. У 1954 році вартість проїзних на електротранспорт було різко знижено: тепер місячний квиток на трамвай, тролейбус і трамвай-тролейбус коштував, відповідно, 27, 36 і 40 рублів. З 1 листопада 1957 року іменні проїзні ліквідували, лише злегка збільшивши вартість квитка «трамвай-тролейбус» – до 42 рублів. Ці ціни, з урахуванням реформи 1961 року, протрималися наступні тридцять років (квиток на трамвай-тролейбус-автобус, у нових рублях, коштував 6 руб. 60 коп.), причому після цього були знову знижені (!)¹⁰⁴.

Перехід на єдиний тариф на тролейбусі спричинив зниження кількості пасажирів, що їхали на коротку відстань. У поєднанні з припиненням трамвайного руху на деяких центральних вулицях це призвело до того, що в 1959 році вперше за всі післявоєнні роки кількість пасажирів, перевезених електротранспортом, знизилася. На автобусі мав місце такий самий ефект єдиного тарифу, але він був компенсований збільшенням числа маршрутів. Число пасажирів, перевезених у 1958 і 1959 роках, показано в таблиці¹⁰⁵:

Рік	Число пасажирів (млн)		
	Трамвай	Тролейбус	Автобус
1958	285,1	168,1	48,5
1959	278,9	167,7	52,6

Насамкінець, коротко розповімо про будівництво метрополітену в Києві в розглянутий період. Перші відомі плани київського «підземного трамвая» відносяться до 1916 року; але ні ці плани, ані проекти 1930-х років не отримали розвитку¹⁰⁶. До питання про метро повернулися ще до закінчення війни. Створена згідно з постановою Раднаркому УРСР від 17 серпня 1944 року¹⁰⁷ комісія виробила основні положення¹⁰⁸, на основі яких у 1945 році інститут «Діпромісто» склав «Генеральну схему транспорту м. Києва». Частиною цієї схеми був докладний проект метрополітену, що включав три лінії, траси яких практично збігалися з трасами сьогоденних ліній. Характерною особливістю проекту, в кінцевому підсумку не реалізованого, була ідея про проведення ліній метро в передмістя (Васильків, Ворзель, Бровари): малося на увазі, що метрополітен візьме на себе функцію підвезення населення цих міст на роботу до Києва¹⁰⁹.

Восени 1945 року газета «Київська правда» обіцяла киянам: «В 1950 році в Києві буде збудовано першу чергу метро – два діаметри, що, перетинаючись, сполучають Святошино з Дарницею, Деміївку з Подолом – всього 30,5 кілометра»¹¹⁰. Як і слід було очікувати, оцінка виявилася дещо оптимістичною. Лише у квітні 1949 року наказом Міністерства шляхів сполучення було створено Київметробуд. Улітку того ж року було закладено перші шахти, а в грудні 1951 року відбулася перша збірка (з'єднання тунелів), між станціями «Арсенальна» та «Дніпро»¹¹¹. Однак 7 вересня 1953 року Рада Міністрів СРСР ухвалила секретну постанову № 2356-962с

«О прекращении строительства метрополитена в г. Киеве», мотивуючи її тим, що «это строительство в ближайшие годы не вызывается интересами развития народного хозяйства СССР». Будівництво було законсервовано¹¹². Лише 5 липня 1955 року Рада Міністрів розпорядженням № 5252рс зобов'язала відновити роботи з будівництва київського метрополітену¹¹³. До вересня 1958 року було завершено проходку тунелів на ділянці «Університет» – «Дніпро»¹¹⁴; остання збіжка на найскладнішому перегоні «Вокзальна» – «Університет» відбулася 14 грудня 1959 року¹¹⁵. Відкриття першої черги метрополітену, з п'ятьма станціями, відбулося 6 листопада 1960 року.

Підводячи підсумки, відзначимо основні особливості та тенденції розвитку київського міського транспорту в другій половині 1940-х – 1950-х роках:

- протягом перших п'яти років було відновлено трамвайний та тролейбусний рух у довоєнному обсязі (за винятком деяких трамвайних ліній, що не підлягали відновленню);
- надалі основна увага в розвитку трамвайного сполучення приділялася задачі відновлення зв'язку з лівим берегом. Тролейбус частково замінив собою трамвай у центрі, зрештою ж розвивався в західному і південно-західному напрямку (вздовж Брест-Литовського шосе, до аеропорту і сільськогосподарської виставки);
- розвиток автобусного сполучення, що не прив'язане до рейок і контактної мережі, був найбільш динамічним: маршрути часто додавалися, але часто й ліквідовувалися. Автобус в основному обслуговував околиці з невеликим пасажиропотоком і передмістя, а також грав допоміжну роль в основних транспортних коридорах;
- будівництво метрополітену, розпочате в 1949 році, затягнулося через складні умови і через розпорядження союзної влади про його припинення. Його завершення відноситься до 1960 року.

¹ Машкевич С. Громадський транспорт в Києві за часів німецької окупації // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – № 33. – С. 127–135.

² Державний архів м. Києва (далі – ДАК). – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 10829. – Арк. 115зв.

³ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 17.

⁴ Там само. – Спр. 2. – Арк. 48–49.

⁵ Там само. – Арк. 40зв, 50зв.

⁶ Там само. – Арк. 51зв.

⁷ Там само. – Спр. 12. – Арк. 90.

⁸ Там само. – Спр. 3. – Арк. 62, 73, 188, 195.

⁹ Там само. – Арк. 62зв.

¹⁰ Там само. – Арк. 38, 55.

¹¹ Там само. – Спр. 17. – Арк. 10.

¹² Там само. – Спр. 40. – Арк. 11зв.

¹³ Там само. – Спр. 55. – Арк. 28.

¹⁴ Там само. – Арк. 140.

¹⁵ Там само. – Спр. 3. – Арк. 164.

¹⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 88.

¹⁷ Козлов К., Машкевич С. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 52–54, 67.

¹⁸ Тархов С., Козлов К., Оландер А. Електротранспорт України: енциклопедичний путівник. – К., 2010. – С. 314.

¹⁹ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 20. – Арк. 288.

²⁰ Там само. – Спр. 29. – Арк. 102.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 7099. – Арк. 103.

²² ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4278. – Арк. 1–3.

²³ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 25. – Арк. 324.

²⁴ Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 268. – Арк. 158.

²⁵ Там само. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 26. – Арк. 91.

- ²⁶ Там само. – Спр. 40. – Арк. 37.
- ²⁷ Там само. – Спр. 20. – Арк. 122.
- ²⁸ Там само. – Спр. 25. – Арк. 323–324.
- ²⁹ Там само. – Спр. 29. – Арк. 32.
- ³⁰ Там само. – Спр. 88. – Арк. 11.
- ³¹ Козлов К., Машкевич С. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 86–97.
- ³² ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 7.
- ³³ Там само. – Спр. 119. – Арк. 67–68.
- ³⁴ Тархов С., Козлов К., Оландер А. Електротранспорт України: енциклопедичний путівник. – К., 2010. – С. 314.
- ³⁵ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 195.
- ³⁶ Там само. – Спр. 118. – Арк. 2–3.
- ³⁷ Київська правда. – 14 січня 1951.
- ³⁸ Київська правда. – 16 травня 1951.
- ³⁹ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 87. – Арк. 19.
- ⁴⁰ Там само. – Спр. 25. – Арк. 196, 326.
- ⁴¹ Київська правда. – 1 травня 1951.
- ⁴² ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 214. – Арк. 226–227.
- ⁴³ Там само. – Спр. 247. – Арк. 174.
- ⁴⁴ Там само. – Спр. 278. – Арк. 26.
- ⁴⁵ Там само. – Спр. 310. – Арк. 106.
- ⁴⁶ Там само. – Спр. 309. – Арк. 59.
- ⁴⁷ Там само. – Спр. 310. – Арк. 214.
- ⁴⁸ Там само. – Спр. 342. – Арк. 26.
- ⁴⁹ Там само. – Спр. 375. – Арк. 1, 5.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 166.
- ⁵¹ Там само. – Спр. 85. – Арк. 22, 69.
- ⁵² Там само. – Спр. 276. – Арк. 135.
- ⁵³ Там само. – Спр. 279. – Арк. 194.
- ⁵⁴ Там само. – Спр. 375. – Арк. 145–147.
- ⁵⁵ Там само. – Спр. 376. – Арк. 55.
- ⁵⁶ Там само. – Арк. 107–108.
- ⁵⁷ Вечірній Київ. – 15 серпня 1959.
- ⁵⁸ Козлов К., Машкевич С. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 99–101.
- ⁵⁹ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 212. – Арк. 105.
- ⁶⁰ Там само. – Спр. 214. – Арк. 115.
- ⁶¹ Вечірній Київ. – 27 травня 1954.
- ⁶² ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 247. – Арк. 63.
- ⁶³ Там само. – Спр. 375. – Арк. 170.
- ⁶⁴ http://urbantransport.kiev.ua/ua_211.html
- ⁶⁵ ДАК. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 248. – Арк. 78.
- ⁶⁶ Київська правда. – 21 листопада 1950.
- ⁶⁷ <http://www.mashke.org/kiyevtram/history/schemes/1957-routes>
- ⁶⁸ Козлов К., Машкевич С. Київський тролейбус / Kiev Trolleybus. – К., 2009. – С. 61–63, 534–539.
- ⁶⁹ Відомчий архів КП «Київпаstrанс». – Накази з основної діяльності за 1950 р. – Т. 2. – Арк. 120.
- ⁷⁰ Відомчий архів КП «Київпаstrанс». – Накази з основної діяльності за 1950 р. – Т. 1. – Арк. 94.
- ⁷¹ <http://www.mashke.org/kiyevtram/pictures/tram>
- ⁷² ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 342. – Арк. 24.
- ⁷³ Київська правда. – 3 грудня 1943.

- ⁷⁴ Машкевич С. Громадський транспорт в Києві за часів німецької окупації // Етнічна історія народів Європи. – 2010. – № 33. – С. 132.
- ⁷⁵ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 5, 22зв.
- ⁷⁶ Там само. – Арк. 51, 62.
- ⁷⁷ Там само. – Арк. 170.
- ⁷⁸ Там само. – Спр. 8. – Арк. 256.
- ⁷⁹ Там само. – Спр. 18. – Арк. 143.
- ⁸⁰ Там само. – Спр. 28. – Арк. 83.
- ⁸¹ Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 287. – Арк. 14.
- ⁸² Там само. – Спр. 302. – Арк. 106.
- ⁸³ Там само. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 14.
- ⁸⁴ Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 389. – Арк. 8.
- ⁸⁵ Там само. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 164.
- ⁸⁶ Там само. – Спр. 8. – Арк. 67.
- ⁸⁷ Там само. – Арк. 256.
- ⁸⁸ Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 287. – Арк. 14.
- ⁸⁹ Там само. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 93. – Арк. 14.
- ⁹⁰ Вечірній Київ. – 30 червня 1951.
- ⁹¹ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 113. – Арк. 146–150.
- ⁹² Машкевич С. Трамвайные копейки. – К., 2004. – С. 30–31.
- ⁹³ Вечірній Київ. – 7 жовтня 1958.
- ⁹⁴ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 125–126.
- ⁹⁵ Там само. – Спр. 375. – Арк. 39.
- ⁹⁶ Відомчий архів КП «Київпаstrанс». – Накази з основної діяльності за 1947 р. – Т. 1. – Арк. 80.
- ⁹⁷ Вечірній Київ. – 12 березня 1952.
- ⁹⁸ Вечірній Київ. – 12 грудня 1958.
- ⁹⁹ Вечірній Київ. – 29 квітня 1959.
- ¹⁰⁰ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 26.
- ¹⁰¹ Там само. – Ф. Р-1. – Оп. 4. – Спр. 287. – Арк. 14.
- ¹⁰² Там само. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 123. – Арк. 269.
- ¹⁰³ http://urbantransport.kiev.ua/ua_211.html
- ¹⁰⁴ Машкевич С. Трамвайные копейки. – К., 2004. – С. 47–50.
- ¹⁰⁵ ДАК. – Ф. Р-10. – Оп. 1. – Спр. 456. – Арк. 191.
- ¹⁰⁶ Козлов К. Київський метрополітен. – Київ, 2011. – С. 11–15.
- ¹⁰⁷ ЦДАВО. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 999. – Арк. 79–80.
- ¹⁰⁸ Там само. – Спр. 4287. – Арк. 4–4зв.
- ¹⁰⁹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 77. – Спр. 209. – Арк. 14зв – 22.
- ¹¹⁰ Київська правда. – 13 листопада 1945.
- ¹¹¹ К. Козлов. Київський метрополітен. – К., 2011. – С. 18.
- ¹¹² ДАК. – Ф. Р-1479с. – Оп. 4с. – Спр. 3с. – Арк. 8–17.
- ¹¹³ Там само. – Спр. 5с. – Арк. 1.
- ¹¹⁴ Вечірній Київ. – 3 вересня 1958.
- ¹¹⁵ Вечірній Київ. – 14 грудня 1959.

Рассказывается о работе киевского городского транспорта с момента освобождения Киева от нацистской оккупации (ноябрь 1943 года) до конца 1950-х годов. Проанализированы основные тенденции развития транспортной системы, сделан акцент на ролях различных видов транспорта и изменении распределения этих ролей во времени.

Ключевые слова: Киев, городской транспорт, трамвай, троллейбус, автобус, метрополитен, 1940–1950-е годы

The article describes the functioning of public transportation in Kiev since the liberation of Kiev from Nazi occupation (November 1943) until the end of the 1950s. The main trends in the development of the transport system are analyzed, with a focus on the roles of different modes of transportation and changes in the distribution of these roles over time.

Keywords: Kiev, public transportation, tram, trolleybus, bus, metro, 1940–1950s.

ЕТНІЧНІ ВИТОКИ АМЕРИКАНСЬКОГО НЕОКОНСЕРВАТИВНОГО СЕРЕДОВИЩА

У статті аналізується етнічний склад американського неоконсервативного середовища, особливості його розвитку та консолідації завдяки етнічній спільності. Разом з тим визначається відсутність моноетнічності серед неоконсерваторів, що мали певну ідеологічну основу особливо щодо зовнішньої політики США. Автор приходить до висновку про особливу важливість у становленні та еволюції неоконсерватизму громадських та освітніх інституцій, що сприяли взаємодії вузької етнічної групи нью-йоркських євреїв.

Ключові слова: Американський неоконсерватизм, нью-йоркські інтелектуали, єврейське гетто, Норман Подгорець, Джин Кіркпатрік, Ірвінг Кристол, США, Міський коледж Нью-Йорка.

Неоконсерваторами в американській історико-політичній традиції прийнято називати групу суспільно-політичних діячів, які дотримувалися ряду відокремлених принципів в аналізі зовнішньої політики та оцінці систем національної безпеки. Основоположними серед них були антикомунізм і жорстке неприйняття принципів політики розрядки. Неоконсерватори також дотримувалися думки про інституційну слабкість системи міжнародної безпеки, підкреслювали необхідність ефективного використання американських збройних сил, а також виключну важливість активного захисту демократичних принципів і ліберальних урядів у всіх регіонах планети. Разом з тим активно лобіювали геополітичні інтереси Ізраїлю.

Проблематика визначення принципів консолідації нью-йоркських інтелектуалів, які в американській історичній традиції отримали назву неоконсерваторів є невизначеним в американській історіографії та зовсім не досліджене у вітчизняній. Головними джерелами з розроблення порушеного питання є мемуари та спогади самих неоконсерваторів, а також їх публікації та наукові праці.

Етнічно більшість неоконсерваторів походила з єврейського середовища, що мало безпосередній вплив на становлення та розвиток цієї групи.

Неоконсерватори не ідентифікуються в політологічній та історичній традиції в якості руху чи політичної сили. Вони складали своєрідне інтелектуальне середовище, яке гуртувалося в лавах певних інституцій, перш за все редакціях суспільно-політичних

Першою інституцією, що дала шлях в життя парубкам з єврейських гетто став міський коледж Нью-Йорку (CCNY). Особливістю цього закладу була його поліетнічність. У CCNY навчалося багато іммігрантських сімей, у тому числі представники єврейського етносу. У період кінця 1920-х – 1930-х рр. Міський коледж майже на три чверті був наповнений єврейськими хлопчиками¹. Заклад відзначався відкритістю для молоді з незабезпечених, здебільшого іммігрантських сімей. З цього приводу «Хрещений батько» американського неоконсерватизму Ірвінг Кристол зазначав, що Міський коледж був знаменитим перш за все завдяки тому, що був притулок для нью-йоркських надзвичайно розумних єврейських дітей. «Усі інші, кого я знав, хто не був таким талановитим, вступили до Нью-Йоркського університету», – відзначав Кристол². CCNY, незважаючи на свою провінційність, був найкращою із можливих освітніх платформ для нью-йоркських іммігрантів. У сприйнятті його випускників Гарлем був «Гарвардом для пролетаріату». Зокрема Вільям Філіпс, редактор єврейського альманаху *Partisan Review*, зазначав, що Міський коледж був «засобом виходу в світ бідних парубків»³. Видатний науковець Дайана Тріллінг казала, що майбутні інтелектуали почали свій шлях до розуму з пролетарського суворого середовища⁴.

Історик Мюрей Фрідман акцентує увагу на явищі «подвійної чужинності» єврейських студентів: майнової та релігійної⁵. Бенджамін Балінт у своєму дослідженні діяльності американських

неоконсерваторів важливе місце відводить становленню молодих студентів у Міському коледжі. Він, зокрема, вказує на те, що група молодих людей з єврейських іммігрантських сімей набула рис, притаманних їхнім родичам: «Це була спорідненість спільної справи, спільного минулого і спільних пращурів»⁶. Гуртування цих молодиків відбувалося не лише навколо власної ідентичності, але й у процесі осмислення політичних та соціально філософських проблем. Коледж для його студентів став трибуною для дискусій навколо актуальних на той час політичних питань. CCNY мав традиційну диференціацію за гендерною стратифікацією. Таким чином, за згадкою Кристола, він став ідеальним місцем сублімації чоловічої енергії у русло політичних дискусій⁷.

Основна маса студентства мала яскраво виражені ліві переконання. То було закономірним, зважаючи на те, що ті, хто навчався у цьому коледжі, походили переважно з найбільш соціально незахищених верств американського суспільства. Це перш за все діти іммігрантів та бідних робітників, чорношкірі та представники глибоко релігійних сімей. Це і зумовило те, що поряд із різними групами, такими як «католики», «атлети», «сіоністи» та ін., двома найбільш численними були так звані Ложа 1 – троцькісти та Ложа 2 – сталіністи⁸. За згадкою випускників коледжу, у 1930-х роках CCNY був центром студентських політичних рухів⁹.

Серед випускників CCNY, яких ті чи інші науковці відносять до числа американських неоконсерваторів, були Ірвінг Крістол, Ірвінг Хау, Натан Глейзер, Деніел Бел, Сеймур Мартін Ліпсет, Філіп Селезнік, Пітер Россі, Морро Бергер, Мільтон Сакс, Лоуренс Кредер, Бернард Белуш¹⁰, Сеймур Мелман, Мелвін Ласкі¹¹. Вони були основною рушійною силою у створенні протроцькістської організації, що мала назву Молодіжної Соціалістичної Ліги (Trotskyite Young People's Socialist League)¹².

Сталіністи організували об'єднання Молодіжної комуністичної ліги (YCL). За згадкою Ірвінга Хау, вони мали значну більшість. «YCL мала понад чотири сотні членів у міському коледжі. У той час як усі групи антисталіністів нараховували близько п'ятдесяти осіб. Вони контролювали друковане видання коледжу та мали можливість засилати шпигунів до лав троцькістів», – описував ступень політизації єврейського студентського середовища Хау¹³.

У 1940 році радянські спецслужби вбили засланою в Мексику Льва Давидовича Троцького. Цей факт створив ще один прецедент і дав значній частині лівих США привід упевнитися в своїх антикомуністичних ідеях. Світовий конфлікт не лише абсолютизував дискурс національного піднесення, але й, як наслідок, сприяв відродженню автохтонних національних і політичних цінностей євреїв усього світу. Війна жорстоким чином реанімувала суто єврейські почуття. Голокост став своєрідним фактором єднання всіх євреїв світу, у тому числі й молодих інтелектуалів США¹⁴. Спрямування цього єднання в ретроспективних згадках самих неоконсерваторів не мало антинімецького характеру¹⁵, воно мало загальну антитоталітарну вихідну.

Одним з перших притулків для єврейських вихідців міського коледжу, які з часом увійдуть в американську історичну традицію в якості неоконсерваторів було єврейське видання *Partisan Review*. Одним із інтелектуальних авторитетів для майбутніх неоконсерваторів став літературний критик та резидент суспільно-політичного, антисталіністського, єврейського видання *Partisan Review* Ліонель Тріллінг. Своїми науковими працями він означив своєрідний перехід від лівих до ліберальних позицій, ґрунтованих на американській традиції лібералізму. Визначаючи лібералізм єдиною традицією в своїй статті «Ліберальне переконання», він був «своєрідним одкровенням»¹⁶ для молодшої групи інтелектуалів.

Головним ремеслом Тріллінга була література, однак його публікації в цій дисципліні мали й політичний поштовх¹⁷. Тріллінг народився у єврейській родині. Незважаючи на дебати навколо його політичних переконань, неоконсерватори сприймали його як «критичного ліберала». Найкраще свої суспільно-політичні позиції у 1950-х роках Тріллінг висвітлював у передмові до «Ліберального переконання». Окрім суто теоретичного впливу, який мали роботи Тріллінга на середовище молодих нью-йоркських інтелектуалів, науковець став визначальною особою в професійній долі одного з майбутніх неоконсерваторів, Н. Подгорця. Він з 1960 року, протягом 35 років, був головним редактором базового неоконсервативного альманаху *Commentary*¹⁸. Він не був учнем Міського коледжу та значно в меншій мірі симпатизував лівим: «Я пішов до Колумбійського університету, а ні до CCNY, де не було єврейської більшості, а студенти зібрались з різних куточків США, та я ніколи по-справжньому не був марксистом»¹⁹. Тим не

менш Подгорець також походив з бідної єврейської родини, які були вихідцями з Галичини. У своїх мемуарах Подгорець відводить велику увагу своєму єврейському корінню. Зокрема він згадує, що його батьки, які були Galitzianers, емігрували з провінції, адміністративним центром якої було місто Лемберг, що за СРСР називали Львов. А після отримання Україною незалежності – Львів²⁰. У Сполучених Штатах його родина проживала в Бруклені, у Нью-Йорку²¹. Подгорець, на відміну від випускників Нью-Йоркського Міського коледжу, не мав досвіду участі у лівих політичних об'єднаннях. Він був дещо молодшим за майбутніх однопідприємців і не міг оцінити багатьох подій того часу, зокрема підписання радянсько-німецького пакту 1939 р.²². Тим не менш Н. Подгорець мав спільне з рештою інтелектуалів етнічне коріння та став одним із найвпливовіших неоконсерваторів. Одну з ключових ролей у формуванні суспільно-політичних переконань Подгорця зіграв професор Л. Тріллінг. Як зазначає дослідник біографії Подгорця Т. Л. Джеферс, після вступу до Колумбійського університету Подгорець у 1940-х роках був улюбленим студентом Тріллінга²³. Останній виступав не лише інтелектуальним та науковим ментором Подгорця, але й з часом став його близьким другом²⁴.

Ліонель Тріллінг належав до групи науковців, яка в американській традиції отримала ідентифікацію «нью-йоркських інтелектуалів». Її можна визначити за інтелектуальне підґрунтя для майбутніх неоконсерваторів. До неї включають видатних науковців у галузях літературознавства, поезії, мистецтвознавства, соціальної філософії, політології, футурології та соціально-політичної історії, які працювали з Тріллінгом в альманасі Partisan Review. Серед них Ганна Арендт, Пол Гудман, Клемент Грінберг, Елізабет Гардвік, Альфред Казін, Вільям Баррет, Деніел Белл, Дайана Тріллінг. Майбутні неоконсерватори складали молоду плеяду авторів у Partisan Review: з 1950-х рр. до наукового альманаху приєдналися Ірвінг Хай, Ірвінг Кристол, Норман Подгорець.

В середині 1940-х рр. Американський єврейський комітет (AJC) посприяв появі та фінансував існування журналу Commentary, який мав чітко виражену мету політичного характеру, в основі чого знаходився антикомунізм. За визначенням Кристола, на відміну від Partisan Review, який був старішим та вже мав свою соціально-політичну лінію, в Commentary лише такий стиль мав бути створений. Серед перших представників видання було багато неординарних особистостей, а найголовніше, що разом із Кристолом, який з 1947 р. по 1952 р. був управляючим редактором, до видання прийшов Н. Глейзер, його друг за NYCC.

За виразом головного редактора журналу Еліота Коена: «Головною відмінністю від Partisan Review – є факт того, що ми задоволені визнавати, що ми єврейський журнал, а вони ні».

Commentary розвивався поруч з Partisan Review. Одні і ті самі автори писали до обох видань. Однак, Commentary, мав значно ширшу платформу дослідження, у той час як Partisan Review, залишався хоч і провідним але перш за все культурологічним вісником. Commentary був видання яке на відміну від Partisan Review не мало яскраво вираженої мети з пропагування єврейської культури. Тим не менше саме в лавах Commentary сформувалася неоконсервативна концепція зовнішньої політики.

Завдяки Commentary частиною неоконсервативного середовища стали зокрема політики та в майбутньому представники США в ООН: Деніел Мойніхан та Джин Кіркпатрік. Обидва не визнавали себе неоконсерваторами, однак в тривалому етапі з 1960-х до 1980-х рр. мали значний обопільний вплив на групу інтелектуалів, що осіла в Commentary, і разом з тим виражали погляди, які з часом отримають назву неоконсервативного підходу до внутрішньої та зовнішньої політики. Мойніхан був випускником Міського коледжу, але походив з ірландських емігрантів. На відміну від інших неоконсерваторів він вже з 1960-х рр. був активним політиком. З початку як член команди губернатора Нью-Йорку Аверела Гаримана, а потім помічника керівника департаменту Праці в адміністрації Джона Кеннеді та Ліндона Джонсона, яким був Вілард Віртц (1962–1969)²⁵, що був одним з головних промоутерів програми «Війни з бідністю».

Джин Кіркпатрік в 1981 р. стала першою жінкою - послом Сполучених Штатів в ООН. Крім того, вона увійшла в історію як один з перших представників неоконсервативної частини американського політичного істеблішменту, що зайняв високий державний пост і мав можливість впливати на американський зовнішньополітичний курс. Більшість дослідників єдині в думці, що вирішальну роль в її призначенні на один з вищих дипломатичних посад зіграла її фундаментальна стаття «Диктаторство та подвійні стандарти», опублікована в журналі Com-

mentary у листопада 1979 р.²⁶. Радник Рейгана з національної безпеки Р. Ален звернув увагу на цю статтю²⁷. Робота ґрунтувалася на критиці зовнішньої політики адміністрації Дж. Картера, особливо на Близькому Сході і в Латинській Америці²⁸. У ній рішуче стверджувалося, що американським національним інтересам не відповідала підтримка рухів опозиційних авторитарним режимам у різних країнах некомуністичного світу, а навпаки, була вигідною підтримка самих цих режимів²⁹. Кіркпатрік також не походила з Нью-Йоркських єврейських гетто, однак стала частиною неоконсервативного підходу до зовнішньої політики, людиною яка мала чине найбільше наближення до важелів її впровадження.

Питання етнічних витоків неоконсерватизму є важливою проблемою ідентифікації кола суспільно-політичних діячів які належали до неоконсервативного середовища. Вітчизняна історіографія не дає жодної більш менш розробленої ідентифікації цього явища в суспільно-політичній історії США. Етнічний аспект складає основу в розумінні спорідненості представників неоконсерватизму одним з головних консолідуючих елементів. Безумовно, неоконсерватори не є явищем що має жорстку моноетнічну ідентифікацію. Тим не менш формування середовища відбувалося саме навколо етнічної спорідненості, а розвиток суспільно політичного впливу групи інтелектуалів став можливим у лавах інституцій що об'єднували єврейську меншину та створенні єврейськими громадськими організаціями.

Характерно, що одним з визначних елементів концепції зовнішньої політики неоконсерваторів була підтримка держави Ізраїлю в геополітичному протистоянні з зовнішніми та внутрішніми загрозами. Зокрема неоконсерватори піддали жорсткій критиці адміністрацію президента Дж. Картера за м'яку політику на Близькому Сході.

Етнічне питання в становленні американського неоконсерватизму, його витоків та факторах консолідації потребує додаткових фахових досліджень. Зокрема, в аспекті соціально-етнічному, та формуванні етносоціальних груп серед діаспор, зв'язок яких міг тривати протягом багатьох років і тривалої наукової і політичної кар'єри окремих її представників.

¹ Balint B. Z. Running Commentary: the contentious magazine that transformed the Jewish left into the neoconservative right. – New-York, 2010. – P. 7.

² Wohlgeleerter E. The Godfather of Neoconservatism (Interview with I. Kristol). – Jerusalem Post, 1999. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.highbeam.com/doc/1P1-22023889.html>

³ Balint B. Z. Running Commentary: the contentious ... – P. 7.

⁴ Trilling D. Arguing The World. Documentary film by Joseph Dorman. PBS, 1997. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=rCvWWywnEjM>

⁵ Friedman M. The Neoconservative Revolution. Jewish Intellectuals and shaping of public policy. – Cambridge university press, 2005. – P. 29.

⁶ Balint B. Z. Running Commentary: the contentious ... – P. 6.

⁷ Kristol I. Neoconservatism: The Autobiography of an Idea. – Chicago: Ivan R. Dee, Publisher, 1999. – P. 12.

⁸ Фукуяма Ф. Америка на распутье. Демократия, власть и неконсервативное наследие. – М., 2005. – С. 31.

⁹ Howe I. A Margin of Hope. An Intellectual Autobiography. New-York: Harvest Book, 1984. – P. 67.

¹⁰ Kristol I. From Memoirs of a Trotskyist (1979). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.pbs.org/arguing_nyintellectuals_kristol_2

¹¹ Halper S., Clarke J. America Alone. The Neo-Conservatives and the Global Order. – Cambridge University press, 2005. – P. 45.

¹² Бироун М. Исключительный американец. Сеймур Мартин Липсет (1922–2006). Русский журнал, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.russ.ru/culture/teksty/isklyuchitel_nyj_amerikanec_sejmur_martin_lipset_1922_2006

¹³ Howe I. A Margin Of Hope. An Intellectual Autobiography. New-York: Harvest Book, 1984. – P. 64.

¹⁴ «The Holocaust Remembered», J. Kirkpatrick. PBS, 1993. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.youtube.com/watch?v=6i9xcgNmgZE>

¹⁵ Kristol I. Neoconservatism: The Autobiography... – P. 13.

¹⁶ Ibid. – P. 6.

¹⁷ Friedman M. The Neoconservative Revolution. ... – P. 38.

- ¹⁸ Podhoretz N. My love affair with America: the cautionary tale of a cheerful conservative. – 2000. – P. 141.
- ¹⁹ Ibid. – P. 99.
- ²⁰ Ibid. – P. 19.
- ²¹ The Norman Podhoretz reader: a selection of his writings from the 1950s through the 1990s / edited by Thomas L. Jeffers. – NY: Free Press, 2004. – P. 1.
- ²² Podhoretz N. My love affair.... – P. 78.
- ²³ Ibid. – P. 2.
- ²⁴ Ibid. – P. 43.
- ²⁵ Hall of Secretaries. W. Willard Wirtz / United States Department of Labor. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.dol.gov/dol/aboutdol/history/wirtz.htm>
- ²⁶ Kirkpatrick, J, Dictatorships and Double Standards. Commentary, November, 1979. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.commentarymagazine.com/article/dictatorships-double-standards/>
- ²⁷ Halper S., Clarke J. America Alone. The Neo-Conservatives ... – P. 46.
- ²⁸ Kirkpatrick, J, Dictatorships and Double Standards...
- ²⁹ Halper S., Clarke J. America Alone. The Neo-Conservatives ... – P. 57.

В статье анализируется этнический состав американской неоконсервативной среды, особенности его развития и консолидации благодаря этнической общности. Вместе с тем определяется отсутствие моноэтничности среди неоконсерваторов, которые имели определенную идеологическую основу в особенности в сфере внешней политики США. Автор приходит к выводу об особой важности в становлении и эволюции неоконсерватизма гражданских и образовательных институций, которые способствовали взаимодействию узкой этнической группы нью-йоркских евреев.

Ключевые слова: Американский неоконсерватизм, нью-йоркские интеллектуалы, еврейское гетто, Норман Подгорец, Джин Киркпатрик, Ирвинг Кристол, США, Городской колледж Нью-Йорка

The article analyzes the ethnic composition of the US neoconservatives, especially its development and consolidation through the ethnic community. The author determines no monoethnicity among neoconservatives who had particular ideological basis especially in the sphere of US foreign policy. The author made conclusion about the importance of the public and educational institutions in the incipience and evolution of the neoconservatism.

Keywords: American neoconservatism, New York intellectuals, Jewish ghetto, Norman Podgorez, Jeane Kirkpatrick, Irving Kristol, USA, City College of New York.

ФОРМУВАННЯ ТА СУЧАСНИЙ СТАН ЄЗИДІВ В УКРАЇНІ ЯК ОКРЕМОЇ ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ГРУПИ: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ

У статті йде мова про дискусійні питання, пов'язані з етнічною ідентифікацією єзидів як окремої етноконфесійної групи, що проживає в Україні. В основу теоретико-методологічного підходу до аналізу єзидів покладена теорія етнічності, розроблена С. Широкогоровим.

Ключові слова: єзиди, єзидизм, курди, етнос, ідентифікація, С. Широкогоров.

У сучасному глобалізованому світі проблема дослідження етнічних процесів має важливе значення не лише в теоретичному, але й практичному вимірі. Актуальність цієї проблеми посилюється її надмірною політизацією та продукуванням низки стереотипних уявлень, які сприяють формуванню суспільної думки щодо представників окремих етнічних груп та народів в цілому. У даному контексті на особливу увагу заслуговує дослідження окремої етноконфесійної групи, що проживає на території України (в Кіровоградській, Херсонській, Запорізькій та інших областях) відомої під назвою «єзиди». У першу чергу потрібно наголосити на тому, що низка проблем, пов'язаних з єзидами, овіяна міфами. Це, зокрема, стосується єзидизму як релігії, прихильників якої досить часто називають дияволопоклонниками. Варто зауважити, що відповідний стереотип сформувався у зв'язку з негативним ставленням до єзидів з боку представників місцевих релігійних громад (і не лише християнських, але й мусульманських). Крім того, процес стереотипізації всього, що стосувалося цієї етноконфесійної групи, підсилювався її замкненістю. При цьому закритість єзидів була не лише зовнішньою, але й внутрішньою. Зокрема, миряни (мріди) не могли знати всіх аспектів своєї релігії, тоді як духовенство (шейхи і піри) тримало цю інформацію в таємниці, не повідомляючи її непосвяченим. У результаті відсутність інформації сприяла формуванню відповідних упереджень та забобонів, що стосуються єзидів. Ситуація почала змінюватись лише в ХХ ст., коли з'являється єзидська інтелігенція, представники якої намагалися описувати власну культуру.

Видання енциклопедичного характеру подають досить обмежену та контраверсійну інформацію щодо єзидів. Так, в одному з таких видань, зокрема, зазначається, що «Єзиди (самоназва езді) – особлива релігійна спільність в середині курдів...»¹. З цим твердженням ми не можемо цілком погодитися, оскільки воно суперечить даним про самоідентифікацію єзидів. При опитуванні єзиди з впевненістю заявляють, що вони окремий від курдів народ². Саме тому зазначена проблема потребує ґрунтовного дослідження, оскільки вона є «наріжним каменем», який визначає всю теоретичну надбудову, пов'язану з існуванням єзидів як окремої етноконфесійної групи. Вирішення цієї проблеми дозволить спрогнозувати подальший етносоціальний та політичний розвиток єзидів в Україні на рівні окремої національної меншини в Україні, чисельність якої постійно зростає.

Основним та визначальним критерієм, який лежить в основі віднесення тієї чи іншої спільноти людей до окремого етносу чи його частини (наприклад, етнографічної групи чи субетносу) у вітчизняній науці є, вже згадана нами, самоідентифікація. Ця традиція склалася та існує на пострадянському просторі завдяки зусиллям Ю. В. Бромлея. Важко не погодитись з цією тезою, але в нашому випадку питання ускладнюється ще й тим, що серед єзидів не існує однозначної відповіді на поставлену проблему. Частина єзидів (головним чином, це вихідці з Вірменії) стверджують, що вони є унікальним народом, інші – наголошують на тому, що вони є релігійною групою курдів. Ця проблема дискутується в середовищі єзидів як на рівні інтелектуальної еліти, так і на побутовому рівні.

Водночас кожна з сторін має власну аргументацію, що потребує більш детального розгляду. Як вже зазначалося, прихильниками окремішності єзидів є вихідці з Вірменії. Так, зокрема, доцент кафедри іраністики Єреванського державного університету Вікторія Аракелова наголошує на тому, що «саме завдяки зусиллям вірменських сходознавців єзиди були визнанні окремою етноконфесійною групою. Пізніше це було визнаним і на міжнародному рівні. І відбулося це не завдяки політикам та борцям за права національних меншин, а саме зусиллями вірменських сходознавців. А це теж стало важливим фактором забезпечення національної безпеки, відвело від нас серйозну загрозу стати країною з курдським фактором»³. Таким чином, авторка висловлює думку, що «єзидство» це проект, ціль якого не допустити зміцнення курдської громади.

Незважаючи на це, доконаним фактом є те, що частина єзидів вважає себе окремим народом. Це підтверджується на прикладі проведених нами опитувань представників єзидської громади в Україні. Водночас і деякі науковці, що ідентифікують себе з цією групою, зокрема Дмитро Пірбарі та Рустам Рзгоян, наголошують на тому, що хоча і курди, і єзиди своїм корінням сягають племен, які спілкувалися на діалекті курманджи, це ще не робить їх одним народом. Вони посиляються на німецького дослідника проф. Гернота Віснера, який стверджував, що курди самі виключили єзидів із власного національного кола⁴.

Іншим вченим, думка якого перегукується із вищезазначеним, є російський курдолог Нодар Мосакі. У питанні формування та розвитку етнонаціональних спільнот останній є прихильником конструктивізму. Саме цим, на думку вченого, і визначаються великий потенціал подальшого розвитку єзидів, які можуть сформуватися в єдиний народ. Н. Мосакі посиляється, зокрема, на думку Е. Геллнера, про те, що в світі існує велика кількість «потенційних націй». Тому, декларуючи свою окремішність, єзиди заявляють про себе як про окремий етнос, що є дуже показовим і визначальним в плані формування окремої етнонаціональної групи відповідно до конструктивістської парадигми. Те, що частина єзидів, змінюючи релігію (наприклад, переходячи в християнство), продовжують себе називати єзидами, є підтвердженням цієї думки. Водночас потрібно враховувати і те, що частина єзидів самоідентифікує себе як курдів. Заради справедливості, потрібно зазначити, що Н. Мосакі посиляється в даному випадку на слова представників духовенства із єзидського релігійного центру в м. Лалеш (Ірак), які безапеляційно заявляють, що вважають себе курдами, але на противагу їм духовенство з країн Закавказзя наполягає, що вони не курди, а окремий народ⁵.

У даному контексті варто виділити точку зору на поставлену проблему вчених-єзидів, що відстоюють власну курдську ідентичність. Найбільш відомою з них є Ханна Омархалі, авторка ґрунтовної монографії на тему єзидизму⁶. Дослідниця у власній статті схиляється до думки, що єзидизм – це національна релігія курдів, яку вони сповідували до того часу як перейшли в іслам⁷. Крім того, авторка стверджує, що 95% від загальної кількості єзидів ідентифікує себе з курдами (відмінна думка, існує лише в частини єзидів Грузії та Вірменії), які є особливо «чистими» із-за ендегамних шлюбів⁸. Її прибічником в даному питанні є Худоян Азіз, який є прихильником ще більш радикальної думки про те, що вся картина світу «переконаних єзидів» зводиться до фобії стосовно курдів-мусульман. Найголовнішою ж його тезою є переконаність у відсутності таких понять як «єзидська наука» чи «єзидський театр», оскільки все це є загальнокурдським і може відрізнитись лише елементами релігійних звичаїв⁹.

Підсумовуючи зазначене вище, варто відмітити, що, звертаючись виключно до самоідентифікації єзидів, ми не можемо зробити однозначний висновок стосовно їхньої окремішності та існуванні у формі окремого етносу, оскільки низка проблем, пов'язаних із зазначеною етноконфесійною групою, потребує подальшого вивчення. На допомогу тут може прийти, на нашу думку, теоретико-методологічний підхід до вивчення проблеми етнічності, розроблений С. Широкогоровим, який власне і ввів у науковий обіг поняття «етнос»¹⁰. Науковий доробок вченого більше відомий серед західних дослідників, оскільки ідеологічна складова робіт радянських вчених не сприяла активному залученню його праць у науковий дискурс. С. Широкогоров відомий на сьогодні і як етнограф, що активно займався польовими дослідженнями (проводив експедиції й досліджував евенків, більше відомих в той час, як тунгуси), і як теоретик етнологічної науки.

Спробуємо застосувати критерії етносу, які наводить С. Широкогоров, по відношенню до єзидів. Вчений дає наступне визначення етносу: «Це група людей, що розмовляє однією мовою,

визнає спільне походження, їй належить певний комплекс звичаїв, які оберігаються та освячуються традицією, і відрізняють її від інших груп»¹¹. Розділимо ці критерії на три пункти (мова, спільне походження та унікальна культура) і спробуємо проаналізувати кожен з них окремо.

Перший пункт видається найбільш простим, оскільки розмовляють єзиди, курдською мовою, а саме – діалектом курманджи. Курдська мова належить до іранської групи індоєвропейської мовної сім'ї. Політична роздробленість Курдистану завадила створенню єдиної літературної мови, вона є розділеною на ряд діалектів, найбільші з яких північний (курмаджи) та південний (сорані). Географія поширення північного діалекту – це турецький Курдистан (райони Мардіна, Бохтана, Бахдіна, Хеккарі, Вана, Муша, Ерзерума), західних районів озера Резайе, Хорасану (Іран), також нею розмовляють сінджарські та мосульські курди (Ірак)¹². Як відомо, єзиди в Закавказзя потрапили саме з турецького Курдистану, а їхня основна святиня Лалеш знаходиться в районі Мосула, тому нічого дивного, що мова як єзидів, так і мусульман є спільною.

Опитані нами респонденти, які є прихильниками окремішності єзидського етносу, підтверджують тезу про спільність (подібність) їхньої мови з курдською, але при цьому наводять як аргумент схожість української і російської мови, носії яких належать до різних етнонаціональних груп. Водночас окремі респонденти, зокрема, наголошують на тому, що спілкуючись з курдами, вони не всі слова розуміють¹³. З іншого боку, незважаючи на певну подібність між українською та російською мовами, існує окремі україномовна література, театр, преса і телебачення, а це свідчить про те, що ця мова охоплює всі сфери життя на відміну від мови єзидів. Їхні газети можуть відрізнитись тематично, а не лінгвістично від аналогічних газет курдів-мусульман. Що ж стосується не повного мовного порозуміння між курдами, то це можна пояснити наявністю декількох діалектів курдської мови, а також місцевими мовними запозиченнями єзидів у сусідніх народів. Отже, можна зробити висновок, що в єзидів немає власної окремої мови, вони розмовляють курдською. Це є аргументом в підтримку думки, що єзиди є лише релігійною групою в складі більшого етнічного утворення.

Що стосується проблеми походження єзидів, то, виходячи з історичних відомостей, курди і єзиди мають спільне коріння. У перших свідченнях західних мандрівників говорилося, що єзиди – це курди зі специфічним релігійним культом. Описи цих подорожей з'являються в період Нового часу, коли в основі класифікації народів лежав мовний фактор, а не релігійний. Тому ототожнення єзидів з курдами в даному випадку пояснюється тим, що обидва народи розмовляли на одному діалекті курдської мови. Думка самих єзидів в ті часи до уваги не бралася, як і не піднімалася проблема їх самоідентифікації. До того ж всі курдомовні групи проживали досить компактно в територіальному плані. Як приклад можна навести плем'я «Сипкі», частина якого на початок XIX ст. була єзидами, а частина мусульманами (хоча і наверненими нещодавно)¹⁴. Про наявність спільного історичного минуло єзидів і курдів свідчать і матеріали, що стосуються їх військової історії. Так, єзиди підтримували курдів в повстанні Єзданшира, що відбувалося в 1853 – 1855 рр. на території Північного та Західного Курдистану (від Вану до Багдаду)¹⁵. Водночас є свідчення про певні розбіжності між курдами і єзидами, що почали з'являтися в 20-х – 40-х рр. XX ст. Етнічні процеси в єзидському суспільстві, особливості їхньої самоідентифікації разом з релігійними особливостями давали привід до звинувачень їх у відсутності загальнокурдського патріотизму та національних почуттів¹⁶. В цілому ж більшість вчених, які торкалися вивчення курдських племен, були переконані в тому, що курди-мусульмани і курди-єзиди мають спільне походження.

Іншою проблемою є віра в першопредка. Опитані нами респонденти сказали, що таким є Єзид (Езді). У вітчизняній історіографії інколи зустрічається хибне твердження, що це ім'я бога, тоді як на справді цим терміном у єзидів позначається прабатько. Він називається засновником народу і порівнюється з Хайком Першим (відповідним міфічним прабатьком всіх вірмен і основоположником вірменської держави). Таким чином, як мінімум в частини єзидського суспільства існує віра в далекого предка від якого вони походять (чого немає в курдів).

На окрему увагу заслуговує питання дослідження культури єзидів. Проблема ускладнюється наявністю абсолютно різного набору культурних елементів єзидського суспільства. Лінією культурного розподілу між різними громадами єзидів можна вважати саме релігію – єзидизм.

У двотомному дослідженні з курдського фольклору зазначається, що багато творів епічного, історичного, ліричного жанрів, хороводні пісні, притчі, легенди, казки, прислів'я та приказки, тобто, всі жанри (окрім єзидських релігійних гімнів, легенд тощо) з однаковою любов'ю виконувалися єзидами і курдами-мусульманами¹⁷. Це стосується не тільки духовної культури, але й матеріальної.

Водночас чим більше в тому чи іншому явищі елементів релігії, тим яскравіше помітна культурна специфіка єзидів. Тому потрібно хоча б в загальних рисах розглянути єзидизм, щоб зрозуміти наскільки ця релігія відрізняється від ісламу, і відповідно, наскільки ці відмінності можуть впливати на культуру. Єзидизм – це синкретичне вчення, яке поєднало елементи різноманітних релігій, в тому числі й ісламу. Раніше єзидизм вважався мусульманською сектою. Так, наприклад, в праці Шараф-Наме, Шараф-Хана Бадлісі, згадується про Аді ібн аль-Мусафіра, як засновника цієї течії, який дозволив не триматись посту і не дотримуватись п'ятиразової, обов'язкової для мусульман молитви. Автор зазначає, що це помилкове твердження, оскільки він вважає єзидів мусульманами, які невірно розуміють власну релігію¹⁸. Цієї думки дотримувалися і деякі вчені ХХ ст. Так, наприклад, О. Вільчевський в своїй праці називав єзидів сунітською сектою¹⁹.

Причина виникнення подібних непорозумінь пояснюється певною подібністю між мусульманською та єзидською термінологією. Це викликано тим, що єзиди використовують велику кількість арабських слів, які безпосередньо стосуються релігійного життя («харам», «курбан» та ін.). Пояснюється це тим, що в процесі релігійної реформи Аді ібн аль-Мусафіром, який добре знався на мусульманській традиції в її суфійській формі, взяв за основу ті поняття, які були широко розповсюджені на Близькому Сході в ХІ ст. Але це не було повне запозичення слів, адже чи не найважливіше слово, яке перейшло з арабської мови в мови всіх інших народів, що сповідують іслам, а саме слово «Аллах» в розумінні «Бог», для єзидів невідоме. Вони трактують термін «Аллах» як якогось «мусульманського Бога», що спростовує твердження про спільне коріння єзидизму та ісламу.

На сьогодні найбільш поширена та набагато сильніше аргументована теорія щодо близькості між єзидизмом та зороастризмом. Підтвердженням цієї тези може бути той факт, що курди і перси етнічно споріднені народи. Відповідні дані ми можемо отримати застосовуючи метод М. Сводеша, а саме: порівнюючи 100 найбільш часто вживаних слів зазначеними народами, можна побачити, що 50% їх збігається. Отже, приблизно три тисячоліття тому це був єдиний народ. Окрім того і в єзидів, і в персів практикуються поклоніння вогню та сонцю, що також зближує ці народи. Водночас не варто говорити про те, що одна релігія виникла з іншої. Набагато більше підстав стверджувати, що в єзидів та зороастрійців є спільне коріння, від якого походять обидві релігії. Це коріння потрібно шукати в релігійних уявленнях прадавніх іранців (а то й, загалом індоєвропейців).

Таким чином, аналізуючи критерії етносу за С. Широкогоровим, ми прийшли до наступних висновків: по-перше, в єзидів відсутня власна (не схожа на інші) мова, оскільки вони розмовляють курдською мовою; по-друге, науково доведений факт їх спільного походження з курдами, хоча й існує міф про власного «прабатька»; по-третє, всі культурні елементи, що існують поза релігією, у єзидів ідентичні з курдами, але релігійні значно відрізняються, оскільки іслам та єзидизм мають різне походження. Враховуючи зазначене вище, ми приходимо до висновку, що на сучасному етапі єзидів не можна назвати окремим народом. Водночас наявні активні етнотворчі процеси в їхньому суспільстві, які при наявності низки передумов (основною з яких є консенсус в середині власної спільноти) можуть призвести до виникнення єзидського етносу.

¹ Народы мира. Энциклопедия / Под ред. А. О. Чубарьяна, В. В. Ищенко, С. Г. Кордонский и др. – М., 2007. – С. 179.

² Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 42. – П. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 2.

³ Аракелова В. Политика государства должна строиться на основе научных знаний // Общественные науки и национальная безопасность. Сборник тезисов выступлений на круглом столе, проведенном

редакцией газеты «Голос Армении». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://golosarmenii.am/article/315/politika-gosudarstva-dolzhna-stroitsya-na-osnove-nauchnyh-znanij>

⁴ Пирбари Д. К вопросу об идентичности езидов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.gumilev-center.ru/k-voprosu-ob-identichnosti-ezidov/>

⁵ Мосаки Н. Идентичность «курдов-езидов» и «езидов» постсоветского пространства. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.regnum.ru/news/1440435.html>

⁶ Омархали Х. Р. Этническая идентичность курдов и самоидентификация курдов-езидов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?archive=0216&id=1108466075&start_from=&subaction=showfull&ucat=1

⁷ Омархали Х. Р. Езидизм и кастовое деление езидского общества // Религиоведение: Научно-теоретический журнал / Амурский гос. ун-т; Объединение исслед. религии (Москва) при уч. философ. ф-тов Моск. и С-П гос. ун-тов. – М., 2006. – № 1. – С. 11–24.

⁸ Омархали Х. Р. Этническая идентичность курдов и самоидентификация курдов-езидов. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elib.org.ua/philosophy/ua_show_archives.php?archive=0216&id=1108466075&start_from=&subaction=showfull&ucat=1

⁹ Худоян А. Курдовед на безрыбье: Нодар Мосаки и «езидская нация». [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://kurdistan.ru/2011/09/02/articles-11988_Kurdoved_na_bezrybe.html

¹⁰ Широкогоров С. М. Этнос: Исследование основных принципов изменения этнических и этнографических явлений. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.shirokogorov.ru/s-m-shirokogorov/publications/ethnos>

¹¹ Широкогоров С. М. Место этнографии среди наук и классификации этносов // Личность. Культура. Общество. – 2000. – Т. II. – Вып. 4(6). – С. 128.

¹² Курдоев К. К. Грамматика курдского языка (Курманджи). Фонетика. Морфология. – М.-Л., 1957. – С. 7.

¹³ Архів КЕКІФ. – Ф. 42. – П. 1. – Од. зб. 2. – Арк. 3.

¹⁴ Джалиле Д. Курды Османской империи в первой половине XIX века. – М., 1973. – С. 26.

¹⁵ Лазарев М. С. Курдский вопрос (1891–1917). – М., 1972. – С. 32.

¹⁶ Лазарев М. Курдистан и курдский вопрос (1923–1945). – М., 2005. – С. 66

¹⁷ Курдский фольклор. – Кн. 1. Собрали, сост., снабдили примеч. и предисл. Ордихане Джалил и Джалиле Джалил. – М., 1978. – С. 15.

¹⁸ Шараф-Хан ибн Шамсаддин Бидлиси Шараф-Наме. – Т. 1. Шараф-Хан ибн Шамсаддин Бидлиси; перевод, предисловие, примечания и приложения Е. И. Васильевой. – М., 1976. – С. 84.

¹⁹ Вильчевский О. Курды. Введение в этническую историю курдского народа. – М.-Л., 1961. – С. 14.

В статье рассматриваются спорные вопросы, связанные с этнической идентификацией езидов как отдельной этноконфессиональной группы, которая проживает в Украине. В основе теоретико-методологического подхода к анализу езидов лежит теория этничности, разработанная С. Широкогоровым.

Ключевые слова: езиды, езидизм, курды, этнос, идентификация, С. Широкогоров.

The article deals with the controversial issues related to ethnic identification of the Yazidis as the distinct ethnic and religious group, which live in Ukraine. The ethnic theory, developed by S. Shyrokorov has been established as the background for the theoretical and methodological approach to the analysis on the Yazidis.

Keywords: Yazidis, Yazidism, Kurds, ethnic group, identification, S. Shyrokorov.

ОСОБЛИВОСТІ ВНУТРІШНЬОГО ОЗДОБЛЕННЯ НАРОДНОГО ЖИТЛА НА ВОЛИНСЬКОМУ ПОЛІССІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ – НА ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуті особливості облаштування внутрішнього простору народного житла на Волинському Поліссі в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття. Визначені основні риси художньо-декоративного оздоблення інтер'єру, простежений його розвиток і зв'язок з традиційним будівництвом. На основі власних польових матеріалів подано опис умеблювання кімнат відповідно до їх функціонального призначення.

Ключові слова: Волинське Полісся, інтер'єр, народне житло, художньо-декоративне оздоблення, меблі.

Традиційно облаштування інтер'єру поліської хати було простим, відзначалося практичністю та оптимальним використанням площі. Хата мала лише одне житлове приміщення (хата-кухня). Через це його умовно розділяли на три функціональні зони: для приготування їжі, сну і чисту для відпочинку та господарських справ¹. В другій половині ХХ – на початку ХХІ століття облаштування внутрішнього простору змінюється за рахунок нових художньо-декоративних засобів, меблів, оздоблювальних матеріалів. В другій половині ХХ століття активізувався процес поділу житлового простору на окремі кімнати. Це призводило до появи функціональної диференціації приміщень.

Облаштування внутрішнього простору хати-кухні в 1950-х – 1960-х роках мало чим відрізнялося від традиційного. При вході біля порогової (тут були вхідні двері) та тильної (найчастіше була глухою) стін розташовувалася піч: «...в глухому куткові треба щоб була... Де нема (вікон – Г. К.), там глуха стіна зветься. Де нема дверей, де нема окон»². Устя печі мало бути зверненим в бік фронтальної стіни до «півного» вікна задля забезпечення природнього освітлення та кращої тепловіддачі: «То піч ставляли так, от ми тут піч поставили, що не правильно. Чо піч, щоб треба було, от стоїть у мене піч, а там десь було окно, щоб видно було в пичі як там, як горить»³. Таке розташування печі було характерним не лише для Волинського Полісся, а й в цілому для загальноукраїнського житла⁴. Навпроти печі з іншого боку від вхідних дверей для зберігання посуду розміщували мисник (фото 1).

При тильній стіні поруч з піччю в найтеплішій частині знаходилися спальні місця. Традиційно це був дерев'яний піл – підвищення з дощок над долівкою. Подекуди схоже облаштування спального місця збереглося й до нашого часу, але стаціонарний піл замінили на рухомі дерев'яні лежачки: «Ну аво в нас в прихожі стояла піч, тут ще місци було тіпа кучка. І тудика поставили таких два козлики зроблених було, і досок наклали, наклали і сільника напхали сіном і положили і запічок, там спали люди. І ще й зара є таке в людей, аво в мого сусіда ще й доси є запічок»⁵. Над ліжком під стелею підвішували горизонтальну жердину, на яку вішали одяг.

Чистий кут (покуть) розташовувався по діагоналі від печі навпроти входу. Тут вздовж фронтальної стіни стояли лави з товстих та широких дощок на стовпчиках, стіл, стільці тощо. Окрім цього, вільний простір хати-кухні використовувався для виконання різноманітних сільськогосподарських та хатніх робіт: «А так у хаті прели, ткали. То хата на те треба була. Тепер на меблі, а тоді... треба нашити сорочок, наткати всього... і верхнє і спиднє...»⁶. Часто тут вішали ікони, які прикрашали рушниками, квітами тощо.

Важко уявити поліське житло другої половини ХХ століття без печі на кухні. Зазначимо, що це вже була не класична вариста піч. На місці припічка встановлювали металеві плити, під

якими влаштовували невелику топку для приготування їжі. Для забезпечення її максимальної тепловіддачі встановлювали напівгрубу: «...али була піч, плита, од плити ще йде полугрубок і тожи гриє»⁷. Піч обмазували глиною та білили (фото 2). Іноді її облицьовували білими кахлями: «Кахель той брали в Білорусії купляли, обложили, її не треба білити»⁸. Навіть на початку XXI століття піч залишається популярним елементом сучасного сільського будинку: «Але в нас так зараз молоді будують, то піч роблять. Ну, тільки не таку як колись, в нас тут така велика, а такі невеличкі. Ми в печі варим їсти в старій хаті, хліб печемо. Тільки зараз немає коли, зимою в основному. От кабана як заб'ємо, то в печі пораємо»⁹.

Якщо у 1950-х роках на Волинському Поліссі побутувала практика влаштування традиційного глиняного току в сінях, рідше в кімнаті-кухні: «Колись підлоги ни було в хати, тик був з глини робили»¹⁰, то з часом в житлових і допоміжних приміщеннях все частіше почали стелити дерев'яну підлогу: «Підлога. І в коморі підлога. В нас ніколи не було току, як ото по чужих селах, ото з глини тик збитий. В нас підлоги були. Підлоги, в людей, тоже підлоги були»¹¹. Дерев'яні дошки підлоги клали на дубові балки – «лігари», які були підняті над рівнем ґрунту: «Пуд пудлогою теж клали дубови лігари»¹². З кінця 1960-х років підлогу часто фарбували олійною фарбою темно-коричневого кольору та застеляли домотканими килимами й доріжками («ходніками») (фото 3), а з кінця 1970-х років з'являються килими фабричного виробництва.

Починаючи з 1990-х років набуває популярності практика заливати долівку монолітним бетоном, а на зміну дерев'яній підлозі приходять ламінат, плитка тощо в залежності від функціональних вимог тих чи інших приміщень: «Ламінад постилили да і всьо. Зара хлопцям вже підлогу й ни клав..., заливали – самий найлуччий метод пудлоги. Тоді купляв утеплителя, на низ клали, тоді ламінад, шо ж там тиї досочки позаганяти, і всьо – красиво і типло»¹³.

Обробка внутрішньої поверхні стін дерев'яних зрубних будинків в 1950-х роках не відзначалася високими художньо-декоративними якостями. Зазвичай, гладку поверхню стіни після складання зрубу стругали. Частіше за все її фарбували олійними фарбами переважно світло-блакитного кольору, рідше – білили глиною: «Ну в сиридині як хто, ото то стругали те дерево, думали під покраску»¹⁴. Зрідка внутрішні стіни оббивали «драчкою», обмазували глиною і разом зі стелею білили білою глиною: «Колись хати, у хати ни оббивали штукатуркою, а оббивали дранкою, накидали глиною, стягали і білили зверху до низу білії глиною»¹⁵. Наприкінці 1960-х – 1970-х роках для облицювання внутрішніх стін починають активно застосовувати різноманітні деревостружкові (ДСП) та деревоволокнисті (ДВП) плити, поверхню яких фарбували: «Ну потім воно ж всерімно коробиться, тріскається, то ДСП тожи обшили, потом краски...»¹⁶. Починаючи з 1980-х років у широкий вжиток входять шпалери.

В будинках з мурованими стінами, які поширюються на території регіону в 1970-х роках, найпопулярнішим способом обробки внутрішніх стін було їх штукатурення цементно-вапняковим розчином з подальшим пофарбуванням: «Штукатурила сама, і з надвору і в середині. Тоді стіни красили в сиридині. Любею, голубею більшість красили, масляними по штукатурці»¹⁷. Костроплита (один із різновидів ДВП) була відносно дешевою і практичною для обробки внутрішніх стін будинку, тому інколи нею облицьовували навіть муровані стіни: «...я ни щикатури, а костроплитою оббив всюю гет... Костроплита з корости од льону, вона тожи була не дорогая, первий сорт, 18 рублів листок. А листок був 1,85, кажиться на 4,10 в діну. То я оббив всьо: і стени, і потолка, костроплитою цею. І вже тепло – не та як до муру, а вже воно тепло, та як то до дерева спину притулив»¹⁸.

Останнім часом на зміну ДСП та ДВП приходять більш сучасний та екологічно чистіший гіпсокартон: «...а зара вже прийшов гіпсокартон той, обклеяний бумагою, а в середині глина, екологічно вроді чистий»¹⁹. Зараз стіни обклеюють шпалерами, рідше – фарбують в різні кольори: «Щикатурать, пошпаклювали, покрасили або обої поклеїли. Більшості обої»²⁰.

Стіни чистих приміщень в 1950-х – 1960-х роках прикрашали рушниками. Їх вішали навколо вікон, попід стелею, в кутах: «Рушниками прикрашали. Повишиваємо рушники і украшаємо хату всю кругом. Навишиваємо тих рушників, висячих, хороших...натчемо»²¹. В 1960-х – 1970-х роках стіни жител прикрашали власноруч вишитими картинами, які в свою чергу додатково прикрашали рушниками: «А раніше в кожному кутку висіла вишита картина, на картині рушник. А типер нима вже, рушники лижить у шафи, картини на гори»²². Їх тематика була доволі простою, але разом з тим різноманітною: пейзажі, натюрморти, зображення звірів тощо (фото 4).

З часом вишиті картини втратили популярність. Окрім вишитих картин стіни також прикрашали картинами місцевих художників: «Рушники вишали, в нас був такий Володя, картінки рисовав»²³. Також на стіни вішали портрети рідних, сімейні фото тощо.

Традиційно в покуті вішали ікони, які прикрашали рушниками і квітами. При традиційній орієнтації хати фронтальною стіною на південь чи південний-схід цей кут так був звернутий до сонця і називався «старшим»: «В старшому. Кут шо от сонця, то називається старший кут... То там. С теї сторони от сонця»²⁴. З виділенням в поліському житлі чистої кімнати цей кут могли перенести туди.

Зазначимо, що у зв'язку з атеїстичною ідеологією за часів Радянського Союзу місцеві мешканці, особливо державні службовці, часто побоювались мати в хаті ікони: «Ні. Тоді ж не можна було вішати. Тоді не можна, бо були атеїстами усі службовці... Офіційно, да. А вже пізніше, вже після перебудови тої, то вже тоді ікони повісили»²⁵. Однак, попри заборони, навіть у житлах членів комуністичної партії були ікони: «Всьо время. Завжди. І навіть в радянський час, коли забороняли... Пішла дояркою мене просто примусово заставили у ту партію... Правда сказали, шо ікони треба познімати, а я сказала: я їх ни вишала, мати повисила і цього...»²⁶. З подальшим розділом внутрішнього простору житла на більшу кількість приміщень, місце для розташування ікон вибиралося відповідно до функцій кімнат: «Ну в спальні то треба, щоб в головах, в ногах ні. А в залові то в куточку»²⁷.

З розпадом СРСР серед місцевого населення значно підвищився рівень релігійності. У зв'язку з цим кількість ікон в сільських житлах також зросла і тепер вони є чи не в кожній кімнаті, а в місцях, де здійснюються молитви, іноді влаштовуються хатні іконостаси: «Ну воно положено, щоб у кожній кімнаті була якась ікона. Там де моляться, то там більш ікон»²⁸. Прикрашають ікони, зазвичай, вишитими рушниками. Інколи їх намагаються поєднувати тематично, наприклад, на іконах, з якими вінчалися молодята вивішували весільний рушник: «На іконах тих шо вінчалися, то й рушники ті, шо вінчалися в нас завжди висять»²⁹.

Внутрішня площа вікон та міжкімнатні двері не відзначались художнім оформленням, а просто облямовувалися шалівками: «Не оздоблювали (вікна, двері – Г. К.), тіки шалювали»³⁰. Внутрішні міжкімнатні двері, зазвичай, робили двостулковими фільончастими, часто зі скляною прозорою чи матовою вставкою у верхній частині. Фарбували їх у насичений синій, рідше коричневий колір. З 1980-х років почали використовувати тепліші кольори, часто білий. Вікна завішували тюлем та короткими занавісками (фіранками). З 1970-х років у вжиток входять штори від стелі до підлоги. Їх часто вішали й на міжкімнатні двері. Сьогодні в оздобленні кімнат все нерідко використовуються штучні матеріали: «Тепер то все стараються по сучасному, ту хімію все пічкають. А раніше хто білив, хто штукатури»³¹.

Значну роль в інтер'єрі житлових приміщень Волинського Полісся в другій половині ХХ – на початку ХХІ століття відіграють меблі. В 1950-х – 1960-х роках в обстановці широко використовувалися меблі, виготовлені місцевими майстрами-кустарями. Це були лави («совки»), ослони (стільці), столи, табурети, шафи, ліжка тощо (фото 5). Такі меблі гармонійно вписувались в інтер'єр, оскільки господарі могли замовити меблі необхідних розмірів та форм. Разом з тим, вже в ці роки селяни починають купувати меблі фабричного виробництва: кухонні тумби, буфети, умивальники, шафи для зберігання одягу тощо. Загалом, в 1950-х – 1960-х роках умеблювання жител Волинського Полісся було досить скромним: «Першопочаткові в хаті були сіни, ліжка, стіл і навіть два стільці, а якщо там то треба було на чомусь сісти, то хоч на чемодані»³².

У 1970-х – 1980-х роках розширюється асортимент меблів, покращується їх якість. З'являються різноманітні мебельні набори (гарнітури) з ліжком, шафою, столом, стільцями, тумбочками тощо: «В 70-х роках були тоді гарнітури продавались стенки оті, але я стенки, не було де поставити. ...купили мені такий гарнітур, меблі, шо там не одна стіна, а там все підходило: шкаф був, стіл розкладний, і зараз він у мене є, 6-ть стільців, диван туди входив і буфет, і тумбочка під телевізор. За 800 рублів майже...»³³.

Інтер'єр сільських жител останніх десятиліть характеризується високим рівнем облаштування та організацією окремих кімнат. В загальній кімнаті-вітальні, що використовується для відпочинку всієї сім'ї та прийому гостей, ставлять диван (часто розкладний, що забезпечує додаткові спальні місця) та крісла, телевізор, інколи великий стіл тощо. В спальних кімнатах

набір меблів не великий і, зазвичай, складається з ліжка, шафи для одягу та білизни, стільців, тумбочки, невеликого столика. Житлові кімнати селяни часто прикрашають кімнатними рослинами: «...стараїмся щоб зелени було багато в хаті – вазонів понасаджували»³⁴.

Кухня виконує функції приміщення для приготування та прийому їжі, тому тут, окрім меблів, виділяється місце для мурованої плити-печі. Як правило, кухню облаштовують пересувними (стіл, табурети, стільці тощо) й стаціонарними меблями (тумби та шафи для зберігання кухонного начиння, що прикріплюються до стіни), побутовою технікою (холодильник, пральна машина, газові чи електричні плити тощо). Також стало популярно влаштовувати в сільському житловому будинку ванну кімнату з санвузлом.

Облаштуванню інтер'єру допоміжних приміщень в другій половині XX століття приділялося мало уваги. Досить часто вони були завалені різноманітним хатнім начинням. В дерев'яних зрубних будинках стіни, як правило, не оброблялися: «Гіблювали ж вручну, тилько ни огібльовани були сіни і комора»³⁵. У коморах зберігалось різноманітне збіжжя в бочках та скринях та «кухор» з одягом та постіллю: «В кухор складалася одежа, а в скриню зирно засипали, муку... В комори»³⁶; «То як у нас кажуть сіни, а там комора. Там бочки стоєть з мукою»³⁷. В наш час комори облаштовують, виходячи з практичних міркувань. В нижній частині влаштовують засіки для зберігання овочів та фруктів в зимовий період, а зверху – полиці для зберігання консервації (фото 6).

Дослідження влаштування внутрішнього простору народного житла на Волинському Поліссі в другій половині XX – на початку XXI століття показало, що на різних етапах розвитку воно удосконалювалося, на перших порах вдало поєднуючись з традиційними елементами. Пошук нових рішень в організації інтер'єру призвів до позитивних змін, зокрема, використання нових матеріалів, елементів декору та засобів обробки основних його елементів, взаємозв'язку функцій приміщень з комплектом необхідних меблів, чіткої організації окремих приміщень.

Фото 1. Мисник (хата 1927 року с. Здомишль Ратнівського р-ну Волинської обл.).

Фото 2. Обмазана глиною та побілена піч (с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.).

Фото 3. Підлога встелена домотканими доріжками (с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.).

Фото 4. Власноруч вишита картина прикрашена рушником (с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.).

Фото 5. Меблі місцевого кустарного виробництва (с. Замшани Ратнівського р-ну Волинської обл.).

Фото 6. Комора з льохом (с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.).

¹ Хохол Ю. Ф. Сельское жилище. – К., 1976. – С. 156.

² Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 41. – П. 1. – Од. зб. 1. – Арк. 9. Записано автором від Сумар М. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

³ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 4. Записано автором від Бірук Р. в с. Замшани Ратнівського р-ну Волинської обл.

⁴ Радович Р. Традиційне житлобудівництво Західного Полісся (особливості та динаміка розвитку) // Вісник Львівського університету. Серія історична. – 2012. – Вип. 47. – С. 99.

⁵ Архів КЕКІФ. – Ф. 41. – П. 1. – Од. зб. 18. – Арк. 4. Записано автором від Багнюка І. в с. Старі Червища Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁶ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 9. Записано автором від Сумар М. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

⁷ Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 5. Записано автором від Куяви М. в с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.

⁸ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 1. Записано автором від Заєць В. в с. Замшани Ратнівського р-ну Волинської обл.

⁹ Там само. – Од. зб. 6. – Арк. 2. Записано автором від Панасюк О. в с. Гірники Ратнівського р-ну Волинської обл.

¹⁰ Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 4. Записано автором від Косміна Д. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹¹ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 7. Записано автором від Сумар М. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹² Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 2. Записано автором від Косміна Д. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹³ Там само. – Од. зб. 19. – Арк. 2. Записано автором від Чміля П. в с. Седлища Любешівського р-н. Волинської обл.

¹⁴ Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 5. Записано автором від Косміна М. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁵ Там само. – Арк. 4. Записано автором від Косміна Д. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁶ Там само. – Арк. 5. Записано автором від Косміна М. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

¹⁷ Там само. – Од. зб. 22. – Арк. 1. Записано автором від Якимук Є. в с. Рокита Старовижівського р-ну Волинської обл.

¹⁸ Там само. – Од. зб. 9. – Арк. 3. Записано автором від Шевчика П. в с. Піща Шацького р-ну Волинської обл.

¹⁹ Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 4. Записано автором від Постернака В. в с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.

²⁰ Там само. – Од. зб. 17. – Арк. 3. Записано автором від Ремінського Ю. в с. Карасин Маневицького р-ну Волинської обл.

²¹ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 9. Записано автором від Сумар М. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

²² Там само. – Од. зб. 11. – Арк. 3. Записано автором від Пех В. в с. Положево Шацького р-ну Волинської обл.

²³ Там само. – Од. зб. 22. – Арк. 3. Записано автором від Рибачука Г. в с. Рокита Старовижівського р-ну Волинської обл.

²⁴ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 9. Записано автором від Сумар М. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

²⁵ Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 6. Записано автором від Сацик О. в с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

²⁶ Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 4. Записано автором від Лойко К. в с. Замшани Ратнівського р-ну Волинської обл.

- ²⁷ Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 4. Записано автором від Гречковського П. в с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ²⁸ Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 5. Записано автором від Косміна М. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ²⁹ Там само. – Од. зб. 6. – Арк. 2. Записано автором від Панасюк О. в с. Гірники Ратнівського р-ну Волинської обл.
- ³⁰ Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 6. Записано автором від Сацик О. в с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³¹ Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 2. Записано автором від Сащука С. в с. Нуйно Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³² Там само. – Од. зб. 2. – Арк. 6. Записано автором від Сацик О. в с. Пнівне Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³³ Там само. – Од. зб. 8. – Арк. 3. Записано автором від Шамук К. в с. Мельники Шацького р-ну Волинської обл.
- ³⁴ Там само. – Од. зб. 17. – Арк. 3. Записано автором від Ремінського Ю. в с. Карасин Маневецького р-ну Волинської обл.
- ³⁵ Там само. – Од. зб. 7. – Арк. 3. Записано автором від Нечипорук Г. в с. Хотешів Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.
- ³⁶ Там само. – Од. зб. 22. – Арк. 4. Записано автором від Рибачука Г. в с. Рокита Старовижівського р-ну Волинської обл.
- ³⁷ Там само. – Од. зб. 3. – Арк. 1. Записано автором від Антонюк У. в с. Видерта Камінь-Каширського р-ну Волинської обл.

В статье рассмотрены особенности обустройства внутреннего пространства народного жилья на Волынском Полесье во второй половине XX – начале XXI века. Автор определил основные черты художественно-декоративной отделки элементов интерьера и проследил этапы его становления и связь с традиционным строительством. На основе собственных полевых материалов подано детальное описание меблировки комнат в соответствии с их функциональным назначением.

Ключевые слова: Волынское Полесье, интерьер, народное жилье, художественно-декоративная отделка, мебель.

The article deals with the features of equipping of interior space of folk dwelling in Volhynian Polissia in the second half of XX – the early XXI century. The author defined the basic features of the artistic and decorative elements of interior and traced the stages of its formation and connection with traditional construction. On the base of the field data detailed description of the furnishing of rooms according to their functionality is represented.

Keywords: Volhynian Polissia, interior, national housing, artistic and decorative finishing, furniture.

«МИ МОГЛИ Б ОБІЙТИСЯ БЕЗ НІМЦІВ»: ДОСВІД ПОЛЬОВОГО ЕТНОГРАФІЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ НІМЕЦЬКОЇ ЕТНОНАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

У статті розглядається реакція респондентів на задані їм запитання у межах опитування на тему: «Етнонаціональна ідентичність німців на сучасному етапі». Особливу увагу звернено на якість відповідей респондентів та проблеми, з котрими автор стикнулася під час дослідження.

Ключові слова: німці, опитування, респонденти, Німеччина, метод, реакція.

Одним із основних та найважливіших видів і методів збору інформації для етнографа в польових умовах є проведення усного опитування за заздалегідь розробленим запитальником¹. Проблема організації та розробки методики польових досліджень з етнографії присвячують свою увагу багато сучасних науковців, серед яких: О. Ю. Бріцина², М. С. Глушко³, О. Боряк⁴. Докладні рекомендації стосовно методики проведення етнографічних експедицій можна знайти і у працях Г. Г. Громова⁵ та М. Н. Шмельової⁶.

Враховуючи специфіку нашого дослідження, ми провели власні експедиційні дослідження. Опитування проводилося у ФРН, землі Північний Рейн-Вестфалія, місті Бонн на тему: «Етнонаціональна ідентичність німців на сучасному етапі». Воно проводилося у два етапи: під час першого етапу загалом було опитано 100 респондентів, серед яких – 60 жінок та 40 чоловіків віком від 13 до 79 років. Перший етап опитування складався із двох фаз: за період з 03.01.2012 по 08.01.2012 – опитано 41 особу; за період з 27.07.2012 по 13.08.2012 – опитано 59 осіб. Під час вибору респондентів на вулицях м. Бонн автор намагалася надавати перевагу етнічним німцям, проте для порівняння автором роботи було опитано 6 німців іноземного походження. Тематика запитань першого етапу опитування стосувалася самосвідомості німців, їх ставлення до іноземців, котрі проживають в Німеччині і їхніх дітей, ставлення до політики мультикультуралізму та нинішньої влади. Також автора роботи цікавило, що означає для сучасних німців слово батьківщина, чи гордяться німці своєю країною і як вони оцінюють своє майбутнє; під час другого етапу було опитано 50 респондентів – 32 жінок та 18 чоловіків віком від 14 до 77 років. Другий етап опитування проходив з 27.07.2013 по 31.07.2013. При виборі респондентів автор знову намагалася надавати перевагу етнічним німцям. На першому етапі опитування автор часто стикалася із недостатньою обізнаністю респондентів у темі опитування, тому тематика запитань другого етапу включала питання стосовно розуміння респондентами таких термінів як: «ідентичність», «національна ідентичність» та «німецька національна ідентичність». Автора також цікавило чим Німеччина є для її громадян, яке ставлення німців до об'єднання Німеччини 1990 року, чи святкують вони 3 жовтня – День німецької єдності, чи важливе для них об'єднання німецької нації та взагалі подальше існування німецького етносу.

Беручи до уваги, що багатьом німцям притаманні такі риси, як скутість, закритість, скритність, цінування часу та пунктуальність, а також те, що це жителі міста – автор була вимушена скласти дуже короткий запитальник, що містив 10 питань. Крім цього, враховуючи особливий історичний досвід німецького народу та, з огляду на табуйованість тематики опитування для сучасних німців, для заохочення респондентів до участі у опитуванні й заради зменшення незручності при обговоренні делікатних питань, опитування довелося проводити анонімно.

Кожен конкретний респондент вимагає від етнологів індивідуального підходу у спілкуванні з ним. Деякі респонденти легко ідуть на контакт та надають багато інформації, інші – ні. З кимось можна говорити відвертіше, з кимось це не вдається, а когось навіть треба зацікавити

матеріально. Зокрема під час першого етапу дослідження автор була вимушена заплатити одній респондентці три євро за участь у опитуванні⁷. Варто також зазначити, що результативність дослідження великою мірою залежить і від уміння етнографа привернути до себе респондента, розговорити його, зацікавити та, що не менш важливо, не відлякати. Як зауважує М. С. Глушко, вчений має досягти соціально-психологічної взаємодії з кожним окремим респондентом⁸.

Для проведення опитування обиралися людні місця на вулиці, зокрема, парки та центральна частина міста. Тому на нього здійснювали вплив пора року та погодні умови. Перша фаза першого етапу опитування проходила у січні 2012 року на завжди людній прощі м. Бонн – Мюнстерплатц (Münsterplatz) та сусідніх їй вулицях. Оскільки це була зима, автору було дуже складно отримати згоду респондентів. Вдалося опитати лише невелику їх кількість (41 особу). Влітку (у липні 2012 року), під час другої фази першого етапу, було опитано значно більшу кількість респондентів – 59 осіб. У пошуках потенційних респондентів, автор була вимушена змінити місце опитування на парк поблизу головного корпусу Боннського університету (Hauptgebäude Universität Bonn) та академічного художнього музею (Akademisches Kunstmuseum). Другий етап опитування проводився там само влітку 2013 року, у ньому взяло участь 50 респондентів.

Під час проведення свого дослідження автор очікувано стикнулася із низкою проблем та незручностей, серед яких варто виділити основні: табуїзованість даної тематики в Німеччині, як наслідок, автором помічена певна нещирість відповідей респондентів на деякі запитання; побоювання того факту, що розмова буде записуватись на диктофон; важкість запитань для пересічного німця (складність з точки зору психологічного навантаження заданих автором запитань, як у ментальному (зважаючи на історичний досвід німецького народу та сучасні тенденції), так і у побутовому вимірі (проживання у країні значної кількості іноземців)); небажання говорити на деякі особливо делікатні для сучасних німців теми.

Варто зазначити, що ще до початку опитування автор усвідомлювала, що досягти відвертості у розмові із респондентами буде дуже складно, адже і до сьогодні ця тематика є дуже делікатною темою для німців, подекуди навіть табуїваною. Небажання приймати участь в опитуванні було помітне і серед багатьох респондентів, котрі на нього погодились. Зокрема – перед згодою на участь у опитуванні автор часто чула фразу «Добре, у тебе є час, поки я допаляю цю цигарку».

Відповіді багатьох респондентів на найпроблемніші питання («Ваше ставлення до іноземців?» та «Ваше ставлення до мультикультуралізму?») – сухі, лаконічні та короткі. Це може бути пов'язано як із нещирістю у відповідях, так і з тим, що респонденти не замислюючись повторювали почуте по телебаченню чи прочитане у газетах, або – справді погоджуються із надиктованими їм нормами. Крім цього, варто враховувати, що відверто говорити німцям про іноземців із іноземкою досить складно.

Зауважимо, що незважаючи на те, що автор представлялася респондентам як студентка з України, її все одно сприймали за студентку Боннського університету чи іншого навчального закладу Німеччини. Це, з одного боку, допомогло автору в досягненні згоди на опитування, проте і частково заважало респондентам відверто говорити на тему ставлення до проживання іноземців у країні. Під час першого етапу опитування найвідвертішими та найщирішими у своїх відповідях на цю тему були двоє молодих дівчат⁹. Вони наголосили на існуванні важливих проблем мультикультурної реальності: конфлікти на етнорелігійному та етнокультурному ґрунті, нетерпимість з боку мігрантів по відношенню до німців, що часом межує з відвертим расизмом: *«Бо тоді в мене була досить бліда шкіра, тобто, я була зовсім біла, певним чином... Яюсь, не знаю чому, але, я вважаю, воно не так уже і виділялося, але чомусь кожен мав мене, певним чином, за це спитати. Люди, котрих я зовсім не знала, підходили тоді до мене і це були тоді... Добре, це було і через те, що ми тоді вчилися в такій школі, де була більшість іноземців і майже не було німців, але самі німці теж ніколи нічого не казали, бо і навіщо. Тобто, я сама цього не розуміла і я тоді визнала, що я не вірю в жодну релігію, але це ж не означає, що я роблю якусь релігію поганою. Я визнаю коли люди вірять у якусь релігію, чи щось таке, але тоді треба і мене визнати, що я ні в що не вірю. Але більшість цього не розуміла і тому наді мною постійно через це знущалися»*¹⁰. Респондентки нарікали і на неполяльність частини мігрантів до німецької держави: *«... Німеччина таке лайно, ти лайно,*

бо ти німкеня», і потім вони мене тут також били і таке інше. Це було справді кепсько, але, взагалі-то, я даю кожній людині шанс, бо, взагалі-то, це зовсім не важливо з якої країни ти походиш, бо «азіси» є..., тобто, (сміється) правопорушники є і в Німеччині, а не лише там. Інколи просто помітно, мушу на жаль сказати, що серед них багато іноземців і, але загалом я даю кожній людині шанс, так»¹¹.

Під час свого дослідження автор помітила, що тема опитування викликає у німців не лише незручність, а і відвертий страх. Багато потенційних респондентів відмовило автору в участі після того, як ознайомилися із темою опитування або почувши, що запис на диктофон - це обов'язкова умова. Поєднання в одному реченні таких термінів, як «німецький народ», «етнічне», «національне» – відверто лякає сучасних німців: «Хто видумує такі запитання? З етнологічної точки зору, німецький народ? Це різкі терміни (нім. «krasse Begriffe» – різкі, які впадають в очі, яскраві, крикливі¹², дуже екстремальні¹³ терміни – О. Т.), хо, хо, хо...» (здивовано сміється)¹⁴. Окремі німці проявили і певний острах та необізнаність в уявленні про таку науку як етнологія – перед початком опитування автору доводилося роз'яснювати, що етнологія не має нічого спільного з расизмом, а вивчення окремих народів та етносів є цілком нормальною науковою проблематикою.

Скептично німці ставляться і до таких термінів як: «нація», «німець», а особливо «етнічний німець». Як зауважив один із респондентів: (задумується, зітхає, сміється) «Хто такий німець, чи не так? Тобто, якщо виходити з того, що німець це той хто тут народився тоді це так, це просто факт, чи не так, а якщо хтось відчуває себе німцем, що таке відчуття? Що таке німецьке відчуття? Я цього не знаю. Я б не міг це сказати. Це все лише задані схеми в кінцевому рахунку. Я не можу дати конкретну відповідь на це»¹⁵. Можна припустити, що подібний скептицизм значною мірою пов'язаний із офіційною державною політикою.

Дійсно, в сучасному глобалізованому світі, з пануючою в Німеччині політикою мультикультуралізму та таким історичним досвідом як у німців, пересічному громадянину важко говорити про етнічне та національне. Адже це одразу оцінюється як прояв расизму чи ксенофобії. Як наслідок, на запитання «Чи важливе для Вас об'єднання німецької нації?» – отримуємо відповідь: «Ні, що таке німецька нація?»¹⁶. Респонденти також часто наголошували, що німецьке населення здавна було етнічно неоднорідним, і зараз уже важко говорити про «етнічного німця»: «Я взагалі не знаю чи німці з етнологічної точки зору взагалі колись існували і ще існують, бо просто це завжди було імміграційне суспільство»¹⁷. Погоджуючись із тим, що стовідсотково етнічних німців зараз шукати немає сенсу, зауважимо, що суть проблем німецького мультикультурного суспільства лежить не стільки у відсотковому відношенні етнічних німців серед населення Німеччини, скільки у менталітеті її громадян, різниці між їх культурами та ціннісними орієнтаціями.

Під час опитування респонденти часто нарікали автору на те, що запитання надто складні для них: «Це важко! Чому Ви ставите такі важкі запитання?»¹⁸. Тематика запитань виявилась надто неочікуваною для пересічних німців: «Такі складні запитання, я аж ніяк не очікував такого»¹⁹. Крім цього частина респондентів у розмові визнала, що ніколи не задумувалась над такими питаннями, як: «Що значить для Вас Німеччина?», «Що таке батьківщина? Що саме означає для Вас це слово?», «Чи важливе для Вас існування німців?», «Як, на Вашу думку, виглядає майбутнє німців?» і т. д.

Невідомою для багатьох респондентів виявилась і активно обговорювана у німецькій пресі інформація про демографічну кризу, а головне – про її ймовірні наслідки. Реакцією значної кількості респондентів було щире здивування з цього приводу. Під час другого етапу опитування автор вдалася до певного роду провокації по відношенню до тих респондентів, котрі відповіли, що для них неважливе існування німців. Навмисне вдавшись до гіперболізації, їм було задано дуже різке запитання: «Чи не було б Вам шкода якщо б німці вимерли через сто років?». Відповіді окремих респондентів потребують повного цитування: «(задумується) Ну, маячня. Це відносно, чи... по суті ми можемо відмовитись від кожного народу, так. Якби кожен народ зник із Землі, колись зник..., уже ж зникали народи, так. Це так, інколи, кожен пару сотень років, кожен пару тисяч років, зникають, деякі вимирають і таке інше, тобто, я не настільки божевільний, щоб казати: німці мають тут і надалі..., якщо ми більше не є здатними до існування і з якихось причин вимеремо, тоді я дивлюся на це зовсім реалістично,

ну, добре. Звичайно, поки ми існуємо, і поки ми маємо сили я б мобілізував, я б кожному політику і кожному інтелектуалу порадив би, мобілізуйтеся, майте, народжуйте більше дітей, ми – німці не народжуємо дітей, ми вимеремо, якщо будемо народжувати мало дітей, так. А кабаретисти, вони вже по телевізору ввечері кажуть: «Ідіть додому, лягайте в ліжку і робіть дітей, щоб німці не вимерли, так»²⁰. Неочікуваною для автора була відповідь і наступного респондента: «(задумується) ...то ми тоді справді приписуємо чи не приписуємо німцям здібності, котрі... є незамінними чи замінними для світу, чи не так... Ну, тоді я запитую себе: чи ми – німці суперлюди, що ми б не могли без них обійтись? Я маю на увазі, що існують і інші нації, котрі видають гарну продуктивність»²¹. Подив у автора викликало і ставлення даного респондента до цього питання: «...оскільки я особисто дітей не маю, то я не вважаю це сильно трагічним. Тобто, у мене з цього приводу, тобто, не вважаю це сильно трагічним. Все одно на Землі забагато людей і, я думаю, ми могли б обійтись без німців (сміється)»²².

Серед респондентів, котрим неважливе подальше існування німців, окремою групою варто виділити і тих, хто, послугуючись нормами політики мультикультуралізму, наголосив, що зникнення німців з історичної арени неможливе, адже сьогодні у поняття німець вкладають вже зовсім не етнічні характеристики: «... це просто залежить від того, що ти уявляєш під словом «німець», так, на сьогодні «німець» уже означає таку собі суміш багатьох різних культур і тому, старші люди бачать у цьому, що німці повільно зникають, я (неможливо розібрати) скоріше дивлюся на це так, що німецьке розвивається далі, стає трохи цікавішим та різноманітнішим, і тому воно просто не може вимерти, доки б вся Німеччина якимось чином не зникла»²³. Під впливом ідей мультикультуралізму деякі сучасні німці схильні розрізняти поняття «етнічний німець» та «німецька культура». Вони стали вважати, що ці поняття є мало пов'язаними, а зникнення або змішування етнічних німців із представниками інших етносів та культур не призведе до занепаду власне німецької культури. Значна кількість опитаних, при явному схвалюванні стирання міжетнічних рамок та прагненні до набуття європейської ідентичності, наголошують, що важливим для них є не німецький народ, а збереження німецької культури: «Так, це було б прикро, але, я маю на увазі, у кінцевому випадку через те, що ми маємо об'єднану Європу і, що усе все більше йде до міжкультурного обміну, цього, в кінцевому рахунку, неможливо уникнути, і, я маю на увазі, якщо це так – тоді це вже так, і... Звичайно, те що стосується культури – це знову ж таки інша справа, тут мені було б шкода, якщо це все відійде на задній план і тоді забудеться, але, так»²⁴. Зауважимо, що повністю німецька культура може бути збереженою лише представниками німецького етносу, бо навіть успішно інтегровані іноземці та їх нащадки здатні передати наступним поколінням лише її частинку. При чому передана ними культура неминуче буде трансформована – нестиме часточку їх власної культури. Проте навіть цей симбіоз культур матиме переважаючу частку, а нею стане культура того етносу, котрий у своїй чисельності переважатиме інші. Зважаючи на невтішні демографічні тенденції, якщо ситуація з народжуваністю в країні не зазнає змін, майбутня Німеччина ризикує стати носієм, хоча і трансформованої, проте скоріше турецької культури²⁵.

Отже, складаючи запитальник для проведення опитування автор враховувала особливості своїх респондентів та намагалася уникнути дискомфорту для них. Проте тематика опитування та запитань очікувано виявилась дуже складною для німців. Тому уникнути таких проблем як: страх перед темою опитування, дискомфорт, нещирість та небажання спілкуватись на окремі теми – не зовсім вдалося. Найделікатнішими для сучасних німців є питання, пов'язані зі співжиттям із іноземцями, що проживають у країні, та їх нащадками. Оскільки утопія безпроблемного мультикультурного суспільства на практиці зазнала краху (а на думку німецької влади – гідної альтернативи суспільні науки ще не можуть надати), німці схильні до замовчування існуючих у суспільстві проблем. Як слушно зауважує В. Тимченко: «Проблеми нації у суспільстві замовчуються, зокрема табуїзований аналіз міграційної політики. Про ці теми можна говорити у кулуарах, не виносячи їх на загальне. Політики і науковці бояться спілкуватись з журналістами, а якщо і висловлюють відверто думки, то просять не називати їхніх імен»²⁶. Не дивно, що пересічні громадяни тим більше побоюються відверто висловлювати думки, особливо на диктофон.

Проте опитування стало достатньо результативним і все ж таки дало можливість охарактеризувати стан етнонаціональної ідентичності німців на сучасному етапі та звернути увагу

на проблемні аспекти, що побутують у сучасному німецькому суспільстві. Зокрема: проблема співжиття та взаємовідносин іноземців і їхніх нащадків із корінним населенням (титутельним етносом); тенденція до втрати частиною німецького етносу власної етнологічної ідентичності і заміни її на незаплямовану, привабливу та сучасну європейську ідентичність; радикалізація окремої частини німців на фоні конфліктів із іноземцями; замовчування владою та суспільством існуючих проблем, що призводить до все більшого загострення ситуації, стаючи бомбою уповільненої дії.

¹ Глушко М. С. Методика польового етнографічного дослідження: Навч. Посібник. – Львів, 2008. – С. 89.

² Бріцина О. Українська усна традиційна проза: Питання текстології та виконавства. – К., 2006. – 400 с.

³ Глушко М. С. Вказ. праця.

⁴ Боряк О. Емпіричні дослідження як «ризик шкоди»: теорія та практика впровадження принципів етики польової роботи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nte.etnolog.org.ua/zmist/2003/N5_6/Art10.html

⁵ Громов Г. Г. Методика этнографических экспедиций. – М., 1966. – 119 с.

⁶ Шмелева М. Н. Полевая работа и изучение современности // Сов. Этнография. – 1985. – С. 43–51.

⁷ Архівний рукописний фонд при кафедрі етнології та краєзнавства історичного факультету (далі – Архів КЕКІФ). – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 43. – Інтерв'ю № 43. – Арк. 6–10.

⁸ Глушко М.С. Вказ. праця – С. 89.

⁹ Архів КЕКІФ. – Ф. 30. – П. 2. – Од. зб. 55–56. – Інтерв'ю № 55–56. – Арк. 70–87.

¹⁰ Там само. – Арк. 86–87.

¹¹ Там само. – Арк. 72.

¹² Мюллер В. Великий німецько-український словник. 4-те вид., випр. та доп. – К., 2012. – С. 390.

¹³ Langenscheidt. Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache / hrsg. von Dieter Götz, Günther Haensch, Hans Wellmann. – Nördlingen: Langenscheidt KG, Berlin und München, 2008. – S. 650.

¹⁴ Архів КЕКІФ – Ф. 30. – П. 3. – Од. зб. 120. – Інтерв'ю № 32–34. – Арк. 127.

¹⁵ Там само. – П. 2. – Од. зб. 81. – Інтерв'ю № 81. – Арк. 216.

¹⁶ Там само. – П. 3. – Од. зб. 120. – Інтерв'ю № 32–34. – Арк. 125.

¹⁷ Там само. – Арк. 128.

¹⁸ Там само. – П. 2. – Од. зб. 47. – Інтерв'ю № 47. – Арк. 28.

¹⁹ Там само. – П. 3. – Од. зб. 130. – Інтерв'ю № 47–48. – Арк. 160.

²⁰ Там само. – Од. зб. 111. – Інтерв'ю № 18. – Арк. 81–82.

²¹ Там само. – Од. зб. 110. – Інтерв'ю № 17. – Арк. 69.

²² Там само. – Од. зб. 128. – Інтерв'ю № 44. – Арк. 153.

²³ Там само. – Од. зб. 115. – Інтерв'ю № 23. – Арк. 95.

²⁴ Там само. – Од. зб. 106. – Інтерв'ю № 10–11. – Арк. 50.

²⁵ Трохименко О. Наслідки впливу міграційних та інтеграційних процесів на етнічну самосвідомість німців // The Caucasus. Economical and Social Analysis Journal of Southern Caucasus. – 2015. – Vol. 07. Issue 01. – С. 36.

²⁶ Тимченко В. Час націоналізму. Стратегія виживання у глобалізованому суспільстві. – К., 2013. – С. 136–137.

Статья посвящена реакции респондентов на заданные им вопросы в пределах опроса на тему: «Этнологическая идентичность немцев на современном этапе». Особое внимание уделено качеству ответов респондентов и проблемам, с которыми автор столкнулась во время своего исследования.

Ключевые слова: немцы, опрос, респонденты, Германия, метод, реакция.

The article is devoted to the responses of the interviewees about topic «Ethnic and national identity of modern Germans». The main attention is paid to the quality of these responses and problems that the author was encountered during the interrogations.

Keywords: Germans, interview, respondents, Germany, methods, responses.

РОЛЬ ПОСОЛЬСТВА УКРАЇНИ В РЕСПУБЛІЦІ БІЛОРУСЬ У НАЛАГОДЖЕННІ МІЖДЕРЖАВНОГО СПІВРОБІТНИЦТВА (1992–1994 рр.)

У статті автор розкриває внесок дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь у становлення міждержавного співробітництва впродовж 1992–1994 рр., а також напрямки та пріоритети його роботи.

Ключові слова: Україна, Республіка Білорусь, посольство, дипломатичне представництво, співробітництво.

Формування нового типу українсько-білоруського міждержавного співробітництва як незалежних держав стало можливим наприкінці ХХ ст. завдяки докорінним змінам у Європі та світі загалом. Розпад Радянського Союзу, поява незалежних України та Білорусі як повноправних суб'єктів міжнародних відносин, геополітичне розташування, територіальна близькість, тісні економічні зв'язки та взаємний інтерес створили сприятливі передумови для налагодження українсько-білоруських взаємин. Стратегія налагодження українсько-білоруського міждержавного співробітництва будувалася відповідно до глобальних процесів в Європі та світі, оскільки обидві держави є невід'ємними складовими східноєвропейського геополітичного простору та повноцінними суб'єктами міжнародної політики. На думку автора, вагому роль у становленні міждержавних українсько-білоруських взаємин відіграла діяльність дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь впродовж 1992–1994 рр.

Дослідження діяльності українського посольства, характеристика напрямків його роботи має важливе значення як для української історичної науки, так і для налагодження плідної співпраці між двома державами на наступні десятиліття.

У статті аналізується діяльність дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь впродовж 1992–1994 рр., коли закладалися основи міждержавного співробітництва, визначалися пріоритетні напрямки двосторонньої співпраці, формувалася договірно-правова база, налагоджувалися прямі політичні контакти. Робота посольства України впродовж 1992–1994 рр. сприяла як збереженню тісних міжреспубліканських зв'язків, які склалися ще в радянські часи, так і виробленню концепції подальшого розвитку міждержавних відносин.

Вивчення досвіду роботи дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь викликає значний науковий інтерес серед українських та білоруських дослідників.

Цінною у контексті досліджуваної теми стала розвідка М. Дорошко, Н. Шпакова «Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД»¹, де автори розкрили особливості геополітичного простору країн СНД та проаналізували основні напрями їх зовнішньої політики. Значну увагу дослідники приділили міждержавним відносинам країн СНД, зокрема співробітництву України з Білоруссю. Микола Дорошко та Наталія Шпакова стверджують, що незважаючи на неоднорідні відносини Білорусі з сусідніми державами, взаємини з Україною є динамічними і характеризуються неупинним зростанням товарообігу².

Особливості діяльності посольств України та Республіки Білорусь досліджено у монографії «Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений»³. Білоруський історик Дзяніс Юрчак об'єктивно і критично проаналізував досвід роботи посольств двох держав і дійшов висновку, що їх активна діяльність сприяла налагодженню політичних, економічних та культурно-гуманітарних зв'язків між обома країнами.

Наріжним каменем у висвітленні напрямків роботи дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь слугуватиме дослідження української вченої Людмили Чекаленко «Зовнішня

політика України»⁴. Цінність праці полягає у з'ясуванні ролі посольства України у налагодженні тісного двостороннього міждержавного співробітництва.

Окрім того, серед інших праць, що прислужилися для теоретичної та практичної розробки досліджуваної проблематики, варто виокремити розвідки С. Віднянського⁵, В. Литвина⁶, В. Снапковського⁷, А. Тихомирова⁸, М. Марущака⁹, В. Улаховича¹⁰ та ін. На особливу увагу заслуговують архівні документи та матеріали, представлені фондами Галузевого державного архіву Міністерства закордонних справ України (далі – ГДА МЗС України). У них міститься значна кількість справ щодо різних напрямків діяльності посольства України в Республіці Білорусь. Цінними для нас стали матеріали фонду Посольства України в Республіці Білорусь (ф. 8).

В історії двосторонніх відносин України з Республікою Білорусь важливим став період 1992–1994 років, коли формувалася нова модель двостороннього співробітництва як незалежних та демократичних держав. Зважаючи на відсутність в цей час регулярних політичних контактів на найвищому загальнодержавному рівні, вагому роль у врегулюванні питань співробітництва країн відіграла діяльність дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь.

Одним із ключових завдань, яке стояло перед Україною та Білоруссю після офіційного встановлення 27 грудня 1991 р. дипломатичних відносин між двома державами, було призначення послів та відкриття дипломатичних представництв у обох країнах. Перший посол України в Республіці Білорусь В. Желіба вручив вірчі грамоти спікеру білоруського парламенту С. Шушкевичу 30 червня 1992 р., відкривши посольство України в Республіці Білорусь¹¹. Варто зауважити, що Україна стала першою державою СНД, яка відкрила своє дипломатичне представництво у Республіці Білорусь.

Основні напрямки роботи посольства були визначені урядом України у плані роботи посольства України в Республіці Білорусь. Зокрема в тексті документу зазначалося: «Діяльність посольства спрямована на представлення інтересів України в Республіці Білорусь; розвиток міждержавних політичних, економічних, культурних, наукових та інших зв'язків; захист прав та інтересів громадян і юридичних осіб України, які перебувають на території Білорусі...»¹². Слід підкреслити, що вказаний документ сприяв налагодженню добросусідських відносин між Україною та Республікою Білорусь на всіх рівнях, а також співробітництва з питань, що становлять взаємний інтерес.

За таких умов основні зусилля посольства впродовж 1992–1994 рр. були зосереджені на зміцненні договірно-правової бази українсько-білоруських відносин. У центрі уваги перебували питання запуску механізму дії підписаних 16–17 грудня 1992 р. міждержавних угод, активного розвитку політичних, економічних, науково-технічних, культурно-гуманітарних відносин¹³.

Головним політичним підсумком роботи посольства у цей час можна вважати остаточне становлення дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь, вироблення нових підходів політико-дипломатичної діяльності, які позитивно вплинули на подальший розвиток міждержавних українсько-білоруських взаємин, сприяли входженню обох держав у світове співтовариство. Варто зауважити, що діяльність посольства не сприяла координації зусиль двох держав на міжнародній арені. Це стосується як участі в міжнародних організаціях, так і намагань білоруської сторони уникнути оцінки провокаційного рішення Верховної Ради Російської Федерації щодо статусу міста Севастополя та позиції України у питанні ліквідації ядерної зброї¹⁴.

У сфері економічних українсько-білоруських взаємин робота посольства впродовж 1992–1994 рр. була спрямована на повне виконання досягнутих у ході візиту білоруського прем'єр-міністра В. Кебіча до України двосторонніх угод торговельно-економічного та науково-технічного характеру. Крім того, посольство сприяло функціонуванню системи взаєморозрахунків між двома державами. Слід зазначити, що дипломатичне представництво України в Республіці Білорусь також піднімало питання про необхідність створення міжурядової комісії, торговельно-промислової палати, спільного банку та українсько-білоруських підприємств¹⁵.

Активна діяльність дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь ознаменувала позитивні зрушення в культурно-гуманітарній сфері. Так, посольство сприяло виконанню угоди про співробітництво в галузі культури, поглиблювало контакти з органами культури та творчими спілками Республіки Білорусь, розвивало взаємодію у сфері спортивних та молодіжних контактів. Варто зауважити, що за участю посольства було створено товариство «Білорусь – Україна», а також проведено у 1993 р. Дні білоруської культури в Україні¹⁶.

Таким чином, у період налагодження міждержавного українсько-білоруського співробітництва дипломатичне представництво України в Республіці Білорусь спрямовувало свою діяльність на забезпечення національних інтересів України, захист прав та інтересів її громадян, розвиток двосторонніх взаємин.

Наріжним каменем у розвитку взаємин між Україною та Республікою Білорусь служить діяльність посла України в Республіці Білорусь. 6 листопада 1992 р. український посол В. Желіба зустрівся з Головою Ради Міністрів Республіки Білорусь В. Кебічем. У ході бесіди сторони обговорили перспективи розвитку українсько-білоруських взаємин, а також підготовку проектів двосторонніх угод. Крім того, посол повідомив про основні напрямки зовнішньої політики України, розповів про соціально-економічну ситуацію та зміни в уряді¹⁷.

Зважаючи на відсутність регулярних політичних контактів на найвищому загальнодержавному рівні зустрічі посла України з керівниками Республіки Білорусь проводилися регулярно. Так, 30 квітня 1993 р. В. Желіба провів чергові переговори з В. Кебічем. Учасники зустрічі обмінялися думками з питань дотримання підписаних двосторонніх угод, поживлення економічного співробітництва, урегулювання міжбанківських розрахунків між Україною та Республікою Білорусь. Було підкреслено, що не всі українсько-білоруські угоди виконуються в повному обсязі. В. Кебіч у ході бесіди заявив, що нещодавно він ознайомився із станом справ на ділянці кордону між Брестською та Волинською областями і висловив занепокоєння з приводу невирішення питання про державний кордон.

Одним з питань, яке піднімалося на зустрічі, було прохання українського посла виділити приміщення для дипломатичного представництва України. Голова Ради Міністрів Республіки Білорусь В. Кебіч пообіцяв розглянути дане питання і сприяти його позитивному вирішенню¹⁸. Однак, відсутність фінансування, а також складнощі з врегулюванням питань власності на приміщення не дозволили знайти швидкого рішення. У 1993 р. для розміщення українського посольства в Мінську пропонувалися будівлі за адресами: Гірський провулок, будинок 3; 1-й Фабричний провулок, будинок 2; вул. Пушкіна, будинок 6; вул. Седих, будинок 12. Останній варіант, наголошує білоруський дослідник Д. Юрчак, влаштував українських дипломатів, однак проблемним залишалося питання, з ким укласти договір про оренду. Посольство наполягало на відповідному документі з Міністерством закордонних справ, білоруська сторона пропонувала підписати договір з Первомайським райвідділом освіти міста Мінськ, у власності якого перебувала ця будівля.

За таких умов жоден із варіантів розміщення дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь, розглянутий в 1993 р., не був реалізований. Станом на 1994 р. українське посольство в Мінську розміщувалося в будівлі за адресою вулиця Кірова, будинок 17, де орендувало приміщення площею 145 м². Однак Міністерство закордонних справ України розглядало такий варіант як тимчасовий і незабаром розпочало роботи з проектування нової будівлі для посольства в районі вулиць Комуністична і Старовіленська¹⁹. Новий будинок посольства України в Республіці Білорусь було урочисто відкрито 1 грудня 2000 р. З цього приводу президент України Л. Кучма заявив: «Я впевнений, що посольський комплекс свідчить, що Україна, як і личить добрим сусідам, які думають про перспективу, надовго представлена в братській і суверенній Республіці Білорусь»²⁰.

12 жовтня 1993 р. посол України В. Желіба зустрівся з головою Верховної Ради Республіки Білорусь С. Шушкевичем. Під час зустрічі було обговорено питання ходу виконання двосторонніх угод, налагодження фінансово-банківських розрахунків, поживлення прямих зв'язків між підприємствами, організаціями та господарствами обох держав. Крім того, учасники зустрічі обговорили питання співробітництва на міжнародній арені. Так, посол України відзначив, що керівництво Білорусі дуже часто не підтримує ініціатив України, утримується від офіційної оцінки окремих політичних подій. С. Шушкевич пояснив такі дії білоруської сторони складною внутрішньополітичною ситуацією та небажанням погіршити російсько-білоруські взаємини²¹.

Черговим важливим етапом на шляху становлення українсько-білоруського співробітництва у політичній сфері були переговори посла України В. Желіби із заступником міністра закордонних справ Республіки Білорусь О. Сичовим, які відбулися 28 листопада 1993 р. Метою зустрічі було роз'яснити рішення Верховної Ради України від 18 листопада 1993 р. про ратифікацію Договору про обмеження стратегічних озброєнь та позиції Президента України з

цього питання. В. Желіба підкреслив, що прийняте Верховною Радою України рішення спрямоване на забезпечення і оборону суверенітету і що це не суперечить курсу України на набуття статусу безядерної держави. О. Сичов, у ході переговорів, висловив занепокоєння з приводу того, що Україна вирішила скоротити лише частину ядерних арсеналів. Крім того, він заявив, що Республіка Білорусь має намір виступити з ініціативою зустрічі міністрів закордонних справ Росії, України, Республіки Білорусь та Казахстану з метою остаточного вирішення питання про повне ядерне роззброєння²².

Зважаючи на регулярні політичні консультації між українським посольством та керівництвом Білорусі, наступна зустріч українського посла В. Желіби й спікера Верховної Ради Республіки Білорусь М. Гриба відбулася 17 лютого 1994 р. В ході бесіди М. Гриб відмітив, що зовнішня політика Білорусі залишається незмінною, а також висловився за тісніші економічні і гуманітарні українсько-білоруські відносини. В. Желіба під час зустрічі зробив акцент на зовнішньополітичні ініціативи України, зокрема на прагнення активно співпрацювати з країнами СНД на засадах рівності і взаємної вигоди. За підсумками переговорів досягнуто домовленості щодо конкретних напрямів спільної діяльності Національних банків обох держав²³.

Окремої уваги заслуговують переговори В. Желіби з міністром закордонних справ Республіки Білорусь П. Кравченком, які відбулися 24 травня 1994 р. Білоруського міністра закордонних справ, насамперед, цікавила інформація про ситуацію в Криму та Постанову Верховної Ради України «Про зупинення дії Закону Республіки Крим «Про відновлення конституційних основ державності Республіки Крим». Посол України зазначив, що неконституційне рішення Верховної Ради Криму – це спроба сепаратистських сил поставити під загрозу територіальну цілісність та суверенітет України, а також спровокувати погіршення українсько-російських відносин. Міністр закордонних справ Білорусі з розумінням поставився до висловлених послом аргументів і погодився, що пріоритетною необхідністю залишається збереження і зміцнення принципів територіальної цілісності й непорушності існуючих кордонів як запоруки миру і безпеки в Центрально-Східній Європі²⁴.

Таким чином, регулярні політичні контакти між послом України та керівництвом Республіки Білорусь надали помітного імпульсу подальшому розвитку двосторонніх відносин з широкого кола питань співробітництва в політичній, економічній, гуманітарній та інших галузях. Зустрічі на такому рівні внесли динаміку в розвиток українсько-білоруських взаємин впродовж 1992–1994 рр., засвідчили активізацію міждержавного діалогу, показали прагнення обох сторін всебічно поглиблювати міждержавні відносини.

Ще одним важливим компонентом налагодження українсько-білоруських взаємин у період з 1992 до 1994 рр. була діяльність співробітників посольства України в Республіці Білорусь. 13 лютого 1994 р. відбулася зустріч радника посольства В. Соловєва з начальником управління Міжнародної безпеки і роззброєння Міністерства закордонних справ Республіки Білорусь О. Байчоровим. Метою зустрічі було обговорити стан та перспективи розвитку українсько-білоруських відносин, а також питання ядерного роззброєння.

В. Соловєв роз'яснив білоруському співрозмовнику позицію Верховної Ради України щодо ядерної зброї. Вислухавши аргументи радника українського посольства, О. Байчоров відреагував наступним чином: «Україні треба сказати спасибі, оскільки вона своєю твердою позицією щодо компенсації за тактичну ядерну зброю допомогла і нам. Сьогодні і з нами Москва вже говорить зовсім по іншому»²⁵. Варто зауважити, що таке висловлювання О. Байчорова було нетрадиційним для співробітників Міністерства закордонних справ Республіки Білорусь, оскільки розходилося з офіційною позицією керівництва Білорусі. Крім того, білоруський дипломат високо оцінив результати діяльності Міністерства закордонних справ України, зазначивши, що організація візиту президента США Б. Клінтона до Києва сприяла зміцненню авторитету України на міжнародній арені²⁶.

Через чотири місяці, 15 червня 1994 р., відбулися переговори радника посольства В. Соловєва з начальником відділу міжнародних організацій Міністерства закордонних справ Республіки Білорусь С. Звонком. У ході бесіди обговорювалася позиція Білорусі стосовно Центральноєвропейської ініціативи, а також питання недоторканості кордонів держав європейського регіону. С. Звонко зазначив, що Республіка Білорусь як і Україна прагне стати членом Центральноєвропейської ініціативи, оскільки вбачає у роботі цієї структури можливість заявити

про себе як про європейську країну, а в перспективі – вивести білоруську продукцію на західні ринки збуту та бути активним учасником політичних взаємин на континенті. Торкаючись питання недоторканості кордонів держав європейського регіону, радник українського посольства заявив, що Україна не розділяє позиції Румунії стосовно договору «Про правовий режим українсько-румунського кордону, співробітництво та взаємодопомогу з прикордонних питань», оскільки кордони незалежної України визнані ООН і ОБСЄ, а відтак територіальні претензії з боку Румунії – неприпустимі. Білоруський дипломат, у свою чергу, відзначив, що в українсько-румунському конфлікті позиція України справедлива і Республіка Білорусь, яка розділяє міжнародні принципи територіальної цілісності та непорушності державних кордонів буде її підтримувати²⁷.

Важливим напрямом роботи співробітників дипломатичного представництва України в Республіці Білорусь було налагодження міжпарламентських зв'язків. Так, 7 липня 1994 р. радник українського посольства В. Соловей провів переговори з Головою комісії Верховної Ради Республіки Білорусь по національній політиці і питаннях СНД М. Слемньовим. У ході зустрічі М. Слемньов заявив про необхідність розвитку двостороннього співробітництва, в тому числі активізації міжпарламентських взаємин. За підсумками переговорів досягнуто домовленості про створення в структурі комісії СНД депутатської групи для налагодження міжпарламентських контактів з Україною, яка у вересні 1994 р. в Мінську провела переговори з аналогічною групою Верховної Ради України²⁸. Слід зазначити, що обидві сторони погодились з тим, щоб саме посольство України в Республіці Білорусь координувало діяльність депутатських груп.

Важливим етапом налагодження міждержавних торговельно-економічних взаємин впродовж 1991–1994 рр. можна вважати зустріч радника посольства України В. Соловея з першим заступником міністра зовнішньоекономічних питань Республіки Білорусь М. Маринічем. Метою зустрічі було обговорити питання розвитку українсько-білоруських економічних зв'язків. У ході переговорів М. Мариніч заявив, що його відомство докладе всіх зусиль для ратифікації угоди про вільну торгівлю Верховною Радою Республіки Білорусь. За підсумками зустрічі було досягнуто домовленості про вивчення питання створення змішаного українсько-білоруського банку, торгового дому або торгово-промислової палати. Крім того, заступник міністра зовнішньоекономічних питань Республіки Білорусь пообіцяв внести і затвердити поправку в закон про інвестиційну діяльність в Республіці Білорусь з метою розповсюдження на Україну пільгового режиму інвестування в білоруську економіку²⁹. Таким чином, на українське посольство в Республіці Білорусь покладался повний контроль за розбудову торговельно-економічних зв'язків.

Новий імпульс міждержавне співробітництво у культурно-гуманітарній сфері отримало 24 березня 1994 р., коли відбулася зустріч другого секретаря українського посольства Т. Осауленка із заступником міністра культури Республіки Білорусь В. Рилатко. Темою переговорів стала активізація українсько-білоруських культурних зв'язків. Т. Осауленко поінформував заступника міністра культури Республіки Білорусь про підготовку Україною Днів української культури в Білорусі. В. Рилатко позитивно оцінив такі дії України, зазначивши, що це, на його думку, поживає двосторонні культурні відносини між країнами. Разом з тим, білоруський міністр відмітив, що Республіка Білорусь впродовж 1992–1994 рр. недостатньо ініціювала розвиток українсько-білоруських культурних взаємин і пояснив це залежністю від Російської Федерації³⁰.

Таким чином, проаналізувавши роль посольства України в Республіці Білорусь у становленні міждержавного співробітництва впродовж 1992–1994 рр., варто наголосити, що основним результатом діяльності дипломатичного представництва стало налагодження прямого міждержавного співробітництва у політичній, торговельно-економічній та культурній сферах. Роботу українського посольства в Білорусі у досліджуваний час, в першу чергу, слід розглядати як важливу подію у послідовному відстоюванні українських національних інтересів, насамперед державної незалежності. Діяльність українського дипломатичного представництва також сприяла взаємодії країн на міжнародній арені. Однак внесок посольства був недостатнім для виходу українсько-білоруських відносин на рівень стратегічного партнерства. Це пояснюється, в першу чергу, недостатньою ініціативністю співробітників посольства і, як наслідок, – перекладанням усіх гострих питань двостороннього співробітництва на центральні органи державної влади. Проте роль українського дипломатичного представництва в Республіці Білорусь у період 1992–

1994 рр., попри свою неоднозначність, є безумовно ключовою у налагодженні повноцінних українсько-білоруських взаємин, оскільки саме робота посольства сприяла всебічному розвитку двостороннього співробітництва у нових політичних реаліях кінця XX – початку XXI ст.

¹ Дорошко М., Шпакова Н. Геополітичне середовище та геополітична орієнтація країн СНД. – К., 2011. – 204 с.

² Там само. – С. 71.

³ Юрчак Д. Беларусь – Украина: 20 лет межгосударственных отношений. – Витебск, 2012. – 280 с.

⁴ Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – К., 2006. – 712 с.

⁵ Віднянський С. Зовнішня політика України в умовах глобалізації. – К., 2004. – 616 с.

⁶ Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки XX ст.). – К., 2001. – 559 с.

⁷ Снапковский В. История внешней политики Беларуси. – Минск, 2013. – 495 с.

⁸ Тихомиров А. Белорусско-украинские отношения в 1991–2009 гг. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://elib.bsu.by/bitstream/123456789/5209/1/tihomirov_2010_trudy.pdf.

⁹ Марущак М. Історія дипломатії XX століття: Курс лекцій. – Львів, 2003. – 304 с.

¹⁰ Улахович В. Концептуальные подходы во внешней политике Республики Беларусь (1991–2002 гг.). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pism.pl/pdf/Europa%206%20Ulahovich.pdf>.

¹¹ Чекаленко Л. Зовнішня політика України. – К., 2006. – С. 481.

¹² Галузевий державний архів Міністерства закордонних справ України (далі ГДА МЗС України) – Ф. 8. (Посольство України в Республіці Білорусь). – Оп. 97. – Спр. 1. Звіти і плани роботи посольства України в Республіці Білорусь та відгуки на них. – Арк. 2.

¹³ Там само. – Арк. 17.

¹⁴ Там само. – Арк. 18.

¹⁵ Там само. – Арк. 44.

¹⁶ Там само. – Арк. 9.

¹⁷ ГДА МЗС України. – Ф. 8. (Посольство України в Республіці Білорусь). – Оп. 97. – Спр. 2. Записи бесід, щоденники посла України в Республіці Білорусь. – Арк. 2.

¹⁸ Там само. – Арк. 4.

¹⁹ Юрчак Д. Вказ. праця. – С. 92.

²⁰ ГДА МЗС України. – Ф. 8. (Посольство України в Республіці Білорусь). – Оп. 97. – Спр. 177. Організація офіційних та робочих візитів Президента, Прем'єр-міністра, Міністра закордонних справ України (2000 рік). – Арк. 123.

²¹ Там само. – Спр. 2. Записи бесід, щоденники посла України в Республіці Білорусь. – Арк. 9–10.

²² Там само. – Арк. 11.

²³ Там само. – Спр. 5. Записи бесід, щоденники посла України в Республіці Білорусь. – Арк. 3.

²⁴ Там само. – Арк. 7.

²⁵ Там само. – Спр. 6. Записи бесід, щоденники співробітників посольств і представництв України. – Арк. 1.

²⁶ Там само. – Арк. 2.

²⁷ Там само. – Арк. 23–24.

²⁸ Там само. – Арк. 31–32.

²⁹ Там само. – Арк. 13–14.

³⁰ Там само. – Арк. 12.

В статье автор освещает вклад дипломатического представительства Украины в Республике Беларусь в установление межгосударственного сотрудничества на протяжении 1992–1994 гг., а также направления и приоритеты его работы.

Ключевые слова: Украина, Республика Беларусь, посольство, дипломатическое представительство, сотрудничество.

The article deals with the doing of diplomatic representation of Ukraine in Republic of Byelorussia its bit in arranging of intergovernmental cooperation during 1992–1994, and also the directions and priorities of its work.

Keywords: Ukraine, Republic of Byelorussia, embassy, diplomatic representation, cooperation.

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНІ АСПЕКТИ СЕНСУ УКРАЇНСЬКОГО БУТТЯ: ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКИЙ ДИСКУРС

У статті через призму реформування системи національної освіти висвітлюються етнонаціональні аспекти сенсу українського буття, його реалії і перспективи.

Ключові слова: антропологізм, освітній простір, метафізика, футурологія, цивілізація, цінність, українське буття.

Свого часу розумінням національної свободи в «сім'ї великій, вільній, новій» Великий Кобзар заявив про себе як про видатного предтечу становлення української політичної нації. Щодо етимологічного тлумачення свободи дії історичних персонажів, політичних течій, то субстанційні засади упродовж тривалого часу в Україні не мали загальноприйнятого та одностайного розуміння у класичних, неокласичних та постнеокласичних версіях.

Конкретизацією якісної особливості поняття «український етнос», як основи механізму цивілізованого феноменологічного порівняння його онтологічного сенсу, забезпечується побудова концептуального змісту методології парадигмального відтворення суверенної держави та елітоутворення. У своїй основній ролі цей механізм виступає як сполучна ланка між предметним і інформативним значенням сенсу національного буття, загальним елементом «об'єктної мови» і «мови методології націєтворення», забезпечуючи генезис або обґрунтування правил, розпоряджень і регламентацій, складових операціонально-нормативного змісту методології постнеокласичного метафізичного пошуку істини.

Українській владі, що реформується, треба усвідомити вислів Дж. Мілля про те, «що великі справи не робляться маленькими людьми»¹. Цим афоризмом англійський мислитель XIX століття пояснював те, що молоді інтелігенти теж бажають бути справжніми прихильниками цивілізаційних змін, оскільки є новаторами вдосконалення комунікативно-професійного життя. На основі футурологічного аналізу з позицій «сім'ї великої, вільної, нової» сучасна метафізика історії намагається осмислювати освітній простір через національну ідею у творчості Т. Шевченка та у етносоціальному сенсі поняття дух «гетьмансько-козацького товариства» (М. Гоголь). У цих рядках викладено головний дух футурології, як мотивування принципів наших націонал-патріотичних традицій (В. Аксьонова, В. Тарасенко М. Мамардашвілі О. Проценко, В. Лісовий, О. Гончар та ін.)².

Криза інтелектуальних цінностей, однак, потребує активізації всіх складових духовно-сенсового реалізування потенціалу громадської динаміки, бо це викликає постнеокласичне осмислювання освітнього простору (В. Кремень, В. Андрущенко, М. Михальченко, Д. Дзвінчук, І. Зязюн, Л. Губерський та ін.)³. Філософське розуміння сенсу освітнього простору дозволяє осмислити також причини передчасних хворобливих і болісних феноменів, що може призвести до тимчасового краху соціального романтизму, навіть прихильників суверенітету України (І. Курас). Криза моральних орієнтирів нерідко пов'язана з рівнем інформаційно-комунікативного самопізнання як духовних монад, так і громадських суперечок, що гальмує практичне втілення нових поки ще абстрактних підходів в освітньому просторі до сучасних потреб духу істини, перекреслюючи вульгарно-соціологічне тлумачення практики, щоб не було «міни сповільненої дії» й не стільки під російську, або польську, скільки під «історичну свідомість нашої молоді». Відновлення української державності на рубежі тисячоліть зумовило необхідність соціально-гуманітарного реформування освіти з метою і її системного та парадигмального перетворення на один із впливових засобів цивілізованого державотворення.

Антропологічні цінності базуються на оптимальному розумінні сенсу буття, завдяки якому затверджується не схематизм «гвинтика», а шанобливе і дбайливе ставлення до молоді, як до справжніх членів патріотичної спільноти; тоді суспільство шанує чесність і порядність професійної вимогливості до себе і інших, що є складовими взаємної відповідальності за майбутнє України. Організаційні відносини в колективі створюють сприятливі можливості для виховання майбутніх спеціалістів, саме у душі патріотичної відповідальності за стан справ на Батьківщині.

В цей же час у середовищі провідних педагогів та філософів нашої держави відбулося більш-менш повне усвідомлення того, що традиційна система освіти не може забезпечувати у викривленій формі потреби сучасної молоді. Саме на початку 1990-х років в Україні з'являється велика різноманітність моделей та концепцій «нової» освіти. Вони, однак, недостатньо відображали прагнення українців здобувати демократичне громадське суспільство інтелектуалів, патріотів та професіоналів, зокрема у душі ноосферно-парадигмальних новацій, що були притаманні життю, долі і творчості наших видатних і філософів, і педагогів у минулі часи.

У новій історіографії України постнеокласична метафізика історії потребує якісного перегляду дослідницьких установок (Н. Дем'яненко, П. Кононенко, К. Корсак, В. Лутай та ін.)⁴. У деяких підручниках немає жодного слова про постнеокласичне чи ноосферно-екологічне осмислення метаморфоз буття, ні про співвідношення націонал-демократичного і націоналістичного рухів, у тому числі української, кримсько-татарської, єврейської, російської течій опозиційного руху, або про налагодження взаємозв'язку різних національних угруповань, тощо⁵. Нема такого визначення ні під час порівняння загальних, специфічних, ні одиничних феноменів, які мають дуже впливовий сенс на патріотичний розвиток альтернативного громадського життя. Але ігнорування теми морального впливу видатних педагогів і філософів у часи «радянського кризового соціуму», наприклад, має доторкнутись до долі таких постатей знаних у цивілізованому світі, як В. Гавел, чи В. Сухомлинський, В. Чорновіл⁶, які відверто оголосили своє бажання «жити не за брехнею». Так, В. Чорновіл, виявив себе носієм пасіонарності національної ідеї, але демократичним чином – у патріотичному сенсі переформатування парадигм кризового соціуму, оскільки існує нелінійна сукупність – життя, долі і творчості всіх тих носіїв внутрішніх і зовнішніх визначень нової моделі української ідеї, відмітимо, що складає історичний дух європейського етно- та націєгенезу.

На думку І. Кураса, одного з відомих етнополітологів, «На даному етапі однаково небезпечними являються вимоги ... федералізації України та категоричні заборони прав регіонів»⁷ *(але це ж чиста еклектика, підміна діалектики процесу пізнання лише його метафізичною імітацією. Хто ж це буде «забороняти права регіонів», якщо він у доброму здоров'ї, можливо лише той, хто «шукає чорну кішку у темній кімнаті, знаючи, що її ніколи там не було» – І. С.)*.

У політичній нації, що суперечливо відтворюється в Україні, теж присутні об'єктивні і суб'єктивні критерії своєї етносоціальної історичності, але й власного призначення у європейському просторі – нести через цивілізовану власну ідентичність міру доброти в освітньому просторі, бо дух толерантності відтворює її громадянський стан. Освіта – основа розвитку особистості, суспільства, нації та держави, запорука майбутнього України. Вона є визначальним чинником політичної, соціально-економічної, культурної та наукової життєдіяльності суспільства. Освіта відтворює і нарощує інтелектуальний, духовний та економічний потенціал суспільства. Освіта є стратегічним ресурсом поліпшення добробуту людей, забезпечення національних інтересів, зміцнення авторитету і конкурентоспроможності держави на міжнародній арені. Передумовою утвердження розвинутого громадянського суспільства є підготовка освічених, моральних, мобільних, конструктивних і практичних людей, здатних до співпраці в контексті міжкультурної взаємодії, які мають глибоке почуття відповідальності за долю країни, її соціально-економічне процвітання. Освіта має активно сприяти формуванню нової ціннісної системи суспільства – відкритої, варіативної, духовно та культурно наповненої духом патріотизму, толерантної, здатної забезпечити становлення і громадянина, і цивілізованого патріота, щоб еволюційно консолідувати суспільство на засадах пріоритету прав особистості, зменшення соціальної нерівності та загрози перманентного «бунту мас».

Політична футурологія, що за недовгий час розвинулась в Україні «під одягом інших» гуманітарних течій, що мало свої територіальні, часові й духовні особливості, впливаючи, однак,

нерівномірно на вирішення гострих освітніх, історичних та інституціональних проблем націєбудування. Комунікація етнонаціональних і моральних цінностей теж має важливе духовне значення, що притаманне для ефективної професійної підготовки в діяльності майбутніх спеціалістів, тому що дух політичної нації ще не пронизує весь цикл навчання у середній та вищій школі, оскільки великий вплив пізнавальної і суспільної активності на стан громадян-патріотів має відсіч у рівні позитивістського та утилітарного виховання, знижуючи критерії, щодо цивілізованої особистості.

Виявлення співвідношення понять «націєтворення» та «цивілізованість посттоталітарної доби України» як базових концептів у трансцендентному контексті метафізики філософського відображення «пасіонарності національної ідеї», що відображає її протилежність агресивності ідеї захисників вульгарно-атеїстичного перетворення соціуму. Тому обсяг теоретичних знань з метафізики історії є узагальненням проблеми саморегулювання етносоціальних процесів у нинішній Україні, а, отже, сприяє саме розумінню нового аспекту державотворення, як соціального і громадянсько-цивілізаційного виміру значущості дослідження освітнього простору – постнеокласичного контексту свободи цивілізованого націєтворення.

¹ Мілль Д. С. Національність і представницьке врядування // Націоналізм. Антологія. 3-тє вид. / Упор.: О. Проценко, В. Лісовий. – К., 2010. – С. 34–37.

² Аксьонова В. І. Міжкультурна комунікація як атрибут соціокультурної життєдіяльності суспільства // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – Запоріжжя, 2011. – Вип. 45. – С. 128–141; Тарасенко В. Чи був СРСР імперією? // Віче. – 1999. – № 10. – С. 107–120; Мамардашвили М. К. Сознание как философская проблема // Вопросы философии. – 1990. – № 10. – С. 3–18 та ін.

³ Кремень В. Г. Філософія національної ідеї. Людина. Освіта. Соціум. – К., 2007. – 575 с.; Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть: досвід соціально-філософського аналізу. – К., 2006. – 498 с.; Михальченко М. І. Україна доби межичасся: Близьк та убозтво куртизанів. – Дрогобич, 1998. – 286 с.; Зязюн І. А. Педагогіка добра: ідеали і реалії. – К., 2000. – 312 с.; Губерський Л. В. Научная идеология и личность. – К., 1988. – 189 с. та ін.

⁴ Дем'яненко Н. М. Педагогічна парадигма вищої школи України: генеза і еволюція // Філософія освіти: науковий часопис. – 2006. – № 2(4). – К., 2006. – С. 256–266; Корсак К. В., Плахотнік О. В. Основи сучасної екології: Навч. посіб. – 4-те вид., перероб. і допов. – К., 2004. – 340 с.; Лутай В. С. Філософія сучасної освіти: Навчальний посібник. – К., 1996. – 256 с. та ін.

⁵ Новейшая история Украины / Ф. Турченко, П. Панченко и др. – Ч. 2. – К., 1995.

⁶ Гавел В. Заочный допрос. Разговор с К. Гвиждялой. Пер. с чеш. – М., 1991. – 214 с.; Сухомлинський В. Вибрані твори: В 5-ти т. – К., 1976. – Т. 1. – 653 с.; Чорновіл В. М. Твори: У 10-ти т. Упорядкування і коментарі Валентини Чорновіл; Ред. кол.: А. Пашко, В. Чорновіл та ін. – К., 2003. – Т. 2. – 903 с. та ін.

⁷ Курас І. Федерація чи унітарна держава? // Політика і час. – 1993. – № 6. – С. 3–8.

В статтє через призму реформирования системы национального образования освещаются этнонациональные аспекты смысла украинского бытия, его реалии и перспективы.

Ключевые слова: антропологизм, просвещение, метафизика, футурология, цивилизация, ценность, украинское бытие.

In the article Ukrainian ethnonational aspects of sense of life, its realities and prospects are studied through the prism of the reforming of national education system.

Keywords: anthropologism, education, metaphysics, futurology, civilization, value, Ukrainian being.

ПОСТРАДЯНСЬКІ ДЕРЖАВИ В ЗОВНІШНІЙ ПОЛІТИЦІ США ЗА ЧАСІВ ПРЕЗИДЕНТСТВА ДЖ. У. БУША

У статті проаналізовано еволюцію концептуальних підходів політики США щодо держав пострадянського простору за часів адміністрацій Джорджа Уокера Буша (2001–2009 рр.). Розглянуто витоки глобальних зовнішньополітичних концепцій Вашингтона за президентства Дж. Буша-молодшого.

Ключові слова: зовнішня політика США, пострадянські держави, президент США Джордж Уокер Буш.

Сполучені Штати Америки є одним з провідних акторів на пострадянському просторі. Вашингтон, маючи потужний арсенал фінансових, торгово-економічних, військово-політичних, культурних та комунікаційних інструментів, активно впливає на процеси трансформації пострадянських держав та міжнародні відносини в регіоні. Тому вивчення зовнішньої політики США, її цілей і пріоритетів є актуальним питанням для української науки, яке має не лише теоретичне, але й практичне значення.

Американські дослідники, як правило, розглядають зовнішньополітичні концепції США в глобальному плані, або стосовно найбільш важливих для Вашингтона регіонів чи держав (Близький Схід, Китай тощо). Багато аналітиків-неоконсерваторів особисто брали участь у теоретичному обґрунтуванні і просуванні ідей, які лягли в основу стратегії США за президентства Дж. У. Буша (Р. Кейган, В. Крістол, Ф. Фукуяма). Роботи американських вчених, присвячені пострадянським державам (А. Стент, Д. Манкофф, М. Макфол, А. Коен) зосереджуються в основному на дослідженні Росії, в той час як іншим пострадянським державам уваги майже не приділяють.

У Росії питання концептуального забезпечення зовнішньополітичної стратегії Дж. У. Буша та її реалізації досліджували Т. Шаклеїна, Д. Тренін, В. Кременюк, С. Рогов, О. Уткін та ін. На відміну від американських дослідників, вони в основному скептично оцінюють політику США на пострадянському просторі, часто вважають її деструктивною.

В Україні зовнішню політику США та її концептуальні засади в означений період досліджували Н. Городня, І. Дудко, М. Рижков, В. Швед, О. Шевчук, Ю. Ладний, проте акцент на пострадянському просторі зустрічається лише в деяких роботах.

Метою статті є дослідження засадничих положень зовнішньої політики Сполучених Штатів часів президентства Дж. У. Буша з акцентом на місце в ній держав пострадянського простору.

Формування основних ідейних засад зовнішньополітичного курсу США початку ХХІ ст. почалося в 1990-х роках в середовищі неоконсерваторів, багато з яких згодом займали ключові пости в його адміністраціях. Основною метою неоконсерваторів у сфері зовнішньої політики була підтримка глобального лідерства США. У доповіді «Перебудова оборони Америки: стратегії, сили і ресурси для нового століття» 2000 р. – одному з програмних документів неоконсерваторів – зазначалося, що на той момент США не мали глобального конкурента й американська зовнішньополітична стратегія повинна була спрямовуватися на збереження цієї вигідної позиції якомога довше. Поряд з цим відмічалося, що «є потенційно потужні держави, які незадоволені поточною ситуацією і хочуть її змінити... Дотепер вони утримувалися від цього завдяки можливостям і глобальній присутності американської військової сили»¹.

Задля збереження глобального лідерства неоконсерватори виступали за збільшення витрат на оборону, зміцнення союзницьких відносин з демократичними державами і боротьбу з

режимами, ворожими американським інтересам і цінностям, просування політичної та економічної свободи за кордоном, утвердження унікальної ролі США у збереженні і зміцненні міжнародного порядку, що сприяє американській безпеці і процвітання².

В 1990-х роках в середовищі неоконсерваторів також було висунуто принцип «геополітичного плюралізму» на пострадянському просторі, що мав забезпечити цей регіон від абсолютного домінування Росії і перетворення її на суперника США. Вперше зустрічаємо його в секретному документі «Інструкція з оборонного планування», який містив стратегічні рекомендації щодо зовнішньої політики і оборони Сполучених Штатів на період 1994–1999 рр. Він розроблявся тодішнім заступником міністра оборони США з військово-політичних питань П. Вулфовіцем і його помічником Л. Ліббі на запит міністра оборони Р. Чейні. «Наша основна мета – запобігти появі нового суперника як на пострадянському просторі, так і в будь-якому іншому місці земної кулі, який представлятиме загрозу, схожу з тією, що представляв для нашої країни СРСР... Ми повинні намагатися запобігти появі ворожих регіональних держав, які за допомогою своїх ресурсів можуть бути здатні отримати глобальний контроль у міжнародних відносинах», – зазначалося у «Інструкції»³.

Відомий політолог З. Бжезінський у своїй статті «Геостратегія для Євразії» 1997 р. також стверджував необхідність закріплення геополітичного плюралізму, що склався в Євразії, щоб забезпечити США від появи держави чи ворожої коаліції, здатної кинути виклик домінуванню тут США⁴.

На початку XXI ст. мало хто міг представити собі реальну загрозу для безпеки США з боку тієї чи іншої держави. Тому передвиборчу кампанію та початок президентства Дж. У. Буша (до 11 вересня 2001 р.) деякі аналітики розглядають як період без зовнішньополітичної стратегії, з чим можна погодитися.

Вересневі теракти в США дали серйозний поштовх для втілення в життя ідей неоконсерваторів 1990-х років і більш чіткого визначення зовнішньополітичних пріоритетів. Після 11 вересня 2001 р. були сформульовані основні принципи зовнішньої політики Дж. Буша, що увійшли в історію під назвою «доктрина Буша». Їх остаточний варіант був викладений у Стратегії національної безпеки США 2002 р. Її основними елементами були: превентивне використання сили; принцип унілатералізму – можливості застосування Вашингтоном односторонніх дій без союзників і погодження в ООН у випадках загрози національним інтересам США; просування демократії за допомогою примусової зміни правлячих режимів.

Новий зовнішньополітичний порядок денний адміністрації Буша означав перенесення основної уваги США на Афганістан та Близький Схід, у той час як пострадянський простір відходив у їхній системі зовнішньополітичних пріоритетів на другий план. У структурі Державного департаменту було ліквідовано Офіс спеціального радника держсекретаря з нових незалежних держав, – за політику щодо 12 держав СНД тепер відповідали Бюро з європейських і євразійських справ та Бюро з південно- та центральноазійських справ.

Відносини з пострадянськими державами розглядалися, перш за все, через призму можливостей антитерористичної співпраці (особливо США цікавили Росія та держави Центральної Азії). Саме в контексті боротьби з тероризмом у Стратегії нацбезпеки 2002 р. найбільше згадувалася Росія: «Росія переживає період обнадійливих змін, будуючи своє демократичне майбутнє і виступаючи нашим партнером у війні з терором»⁵. При цьому констатувалося, що Росія потенційно може вважатися великою державою, але переживає перехідний період і є слабкою, що обмежує можливості співробітництва з нею. Мабуть, саме у зв'язку з цим підкреслювалося, що США, як і раніше, підтримуватимуть незалежність і стабільність держав колишнього Радянського Союзу, оскільки переконані, що «процвітаюче та стабільне оточення сприятиме зміцненню настрою Росії на інтеграцію до євроатлантичного співтовариства»⁶. Теза про підтримку незалежності пострадянських держав, а отже і їх вільного геополітичного вибору, постійно присутня в стратегічних документах США, демонструвала невизнання Америкою будь-яких особливих прав Росії на теренах СНД.

США вдалося налагодити активну співпрацю з державами Центральної Азії у сфері боротьби з тероризмом. У 2001 р. для забезпечення операції в Афганістані США створили військові бази в Узбекистані (Карші-Ханабад) і Киргизстані (база «Гансі» в бішкекському аеропорту «Манас»). Туркменістан, Таджикистан та Казахстан відкрили свій повітряний простір для

прольотів авіації США та міжнародних коаліційних сил з гуманітарними місіями в Афганістан та надали ряд інших можливостей, але військові бази США на території цих держав не були створені.

Антитерористична тематика зустрічей почала домінувати у відносинах США з об'єднанням ГУУАМ (Грузія, Україна, Узбекистан, Азербайджан, Молдова), утвореного в 1997 р. 23 грудня 2002 р. у Вашингтоні було схвалено «Рамкову програму ГУУАМ-США зі сприяння торгівлі та транспортуванню, забезпеченню прикордонного та митного контролю, боротьбі з тероризмом, організованою злочинністю та розповсюдженням наркотиків». Вона передбачала створення Віртуального центру ГУУАМ-США (для боротьби з тероризмом, незаконними збройними формуваннями), формування єдиного інформаційного простору з обміну даними антитерористичної спрямованості⁷. У рамках цієї програми забезпечувалося фінансування розвитку інфраструктури безпеки в державах-членах ГУУАМ, а також до них направлялися високопоставлені представники американських силових відомств.

Важливим аспектом стратегії США на пострадянському просторі було сприяння залученню цих держав до глобального ринку. У стратегії проголошувалося бажання Вашингтона сприяти вступу Росії та інших країн СНД до Світової організації торгівлі, що мало сприяти розбудові в них відкритої ринкової економіки.

Ще більше цікавив США енергетичний аспект. У ХХІ ст. зросла зацікавленість США у включенні ресурсів Каспію у світовий ринок у зв'язку з підвищенням світових цін на нафту і нестабільністю на Близькому Сході. «Ми будемо зміцнювати нашу власну енергетичну безпеку і процвітання глобальної економіки, взаємодіючи з нашими союзниками, торговими партнерами та енерговиробниками в інтересах розширення джерел та видів енергоресурсів, що поставляються на світовий ринок, особливо в Західній півкулі, Африці, Центральній Азії та Каспійському регіоні», – йшлося у Стратегії національної безпеки 2002 р.⁸. Фактично США продовжували політику останніх років президентства Б. Клінтона зі створення нового «шовкового шляху», який зокрема мав забезпечити прямий (в обхід Росії) доступ каспійської нафти на світовий ринок як альтернативи нафти з країн Близького Сходу.

«Доктрина Буша», яка з самого початку була сприйнята в світі неоднозначно, у початковому вигляді не змогла протриматися в якості основи зовнішньої політики США довгий час. Невдачі практичної реалізації «доктрини» в Іраку – несприйняття операції з боку ряду європейських союзників, відсутність доказів розробки ядерної зброї режимом С. Хусейна, проблеми з демократизацією Іраку – примушували Білий дім переглядати свої концептуальні установки.

Проблеми в реалізації «доктрини Буша» призвели до перегляду та адаптації зовнішньополітичної стратегії США. На перший план в зовнішньополітичній стратегії тепер виходить проблема демократизації у світі. При цьому перевага віддавалася не методам примусу, а підтримці демократично зорієнтованих кіл в різних державах. «Сьогодні Америка знову звертається до народів у світі. Усі, хто живе в тиранії і втратили надію, можуть знати: США не ігноруватимуть ваше пригнічення і не вибачать ваших гнобителів. Коли ви стоїте за свою свободу, ми будемо стояти з вами», – йшлося в інавгураційній промові Дж. Буша 2005 р.⁹.

Фактично мова йшла вже про ту політику, яку США розпочали реалізовувати ще за першої адміністрації Дж. Буша-молодшого – про підтримку «кольорових революцій». Для пострадянського простору це означало підвищення уваги з боку США, які чітко заявили про підтримку демократичних устремлінь Грузії та України та вітали революцію в Киргизстані. З іншого боку, Білорусь опинилася в списку семи «тираній» – трансформованого списку держав «вісі зла», а Росія критикувалася за неповагу до демократичного вибору сусідів¹⁰. Так само тема свободи стала поворотною у відносинах США та Узбекистану, уряд якого був засуджений Вашингтоном за розстріл людей в Андижані. При цьому США довелося пожертвувати базою Карші-Ханабад в Узбекистані, що використовувалася для потреб операції в Афганістані.

Упродовж другої адміністрації Буша все більше утверджувалася позиція прихильників жорсткої політики щодо Росії, яку просував віце-президент Р. Чейні. Прихильники такої позиції активно критикували Росію за стан демократії та тиск на сусідів, а також вважали, що інтереси Росії не мають впливати на політику США щодо пострадянських держав.

У рамках посилення «демократизаційного» акценту в зовнішньополітичній стратегії США була розроблена «трансформаційна дипломатія» (Transformational Diplomacy), основні положення якої були представлені держсекретарем К. Райс у січні 2006 року. Основна ціль «транс-

формаційної дипломатії», за словами К. Райс, – співпраця з партнерами по всьому світу для створення та підтримання демократичних, добре керованих держав¹¹. Основним об'єктом впливу «трансформаційної дипломатії» мали стати країни з недемократичними режимами, передусім ісламського світу, але ініціатива К. Райс, викладена в однойменному Стратегічному плані держдепартаменту на 2007–2012 рік, стосувалася і пострадянських держав. Особлива увага приділялася роботі з демократичними режимами, що нещодавно з'явилися на пострадянському просторі внаслідок «кольорових революцій». «Ми прагнемо до консолідації нових демократій у Грузії, Україні та Молдові у боротьбі з корупцією та сприянні економічних реформ. Оскільки ці країни порвали зі своїм радянським минулим і наблизитися до європейських та євроатлантичних інститутів, ми повинні продовжувати надавати нашу підтримку, заохочення і технічні консультації», – зазначалося в документі¹².

За другої адміністрації Дж. У. Буша Вашингтон почав проводити політику реальної підтримки євроатлантичного курсу України та Грузії. США найактивніше лобювати надання Плану дій щодо членства в НАТО (ПДЧ) цим державам. Це могло відбутися на Бухарестському саміті НАТО у квітні 2008 р. і стати вагомим кроком на шляху до повноправного членства України та Грузії в Альянсі. Дж. Буш особисто відвідав Україну з офіційним візитом напередодні саміту у Бухаресті. 1 квітня 2008 р. у Києві президент США заявив про рішучу підтримку української заявки щодо ПДЧ та завірив українського президента, що зробить усе, що від нього залежить, для прийняття такого рішення на Бухарестському саміті¹³. Крім того, 2 квітня 2008 р. Конгрес США дав потужний сигнал для союзників – прийняв резолюцію на підтримку приєднання України і Грузії до Плану дій щодо членства в НАТО.

Утім США не вдалося переконати союзників (передусім Німеччину) в необхідності наданні ПДЧ Україні та Грузії. Результатом переговорів на саміті в Бухаресті стала лише заява про те, що ці держави стануть членами альянсу в майбутньому.

Можливість приєднання України та Грузії до НАТО була негативно зустрінута в Москві, яка активізувала свої зусилля, щоб протидіяти такому сценарію. Апогеєм тиску Росії стало пряме військове вторгнення Росії в Грузію в серпні 2008 р. Воно сприяло утвердженню жорсткої лінії США щодо Росії, але другий президентський термін Буша вже підходив до кінця, а тому Білому дому стратегічні кроки було приймати запізно. США розглядали напад на Грузію перш за все як агресію проти однієї з країн-взірців демократії, розвиток яких підтримувався Вашингтоном. Як зазначала держсекретар К. Райс, «стало ясно, що легітимізуюча ціль відбудови російської держави повернула у темряву – зі звуженням особистих свобод, довільним застосуванням закону, повсюдною корупцією на різних щаблях російського суспільства і параноїдальним, агресивним імпульсом, розглядати виникнення вільних і незалежних сусідів під час «кольорових революцій» в Грузії, Україні, Киргизстані, не як джерело безпеки, а як джерело загрози російським інтересам»¹⁴.

Отже, в політиці США щодо пострадянських держав за президентства Дж. У. Буша можна виділити два етапи, межа між якими хронологічно співпадає з «помаранчевою революцією» в Україні.

На першому етапі – у 2001–2004 рр. – пріоритетний вплив на відносини США з пострадянськими державами мали їхні інтереси боротьби з міжнародним тероризмом. На цьому тлі відбулося зближення США з Росією та центральноазійськими державами, співпраця з якими була необхідною для проведення військової операції в Афганістані. Задля реалізації цих цілей Вашингтон утримувався від критики антидемократичності режимів в Росії і державах Центральної Азії.

За другої адміністрації Дж. У. Буша – у 2005–2009 рр. – пріоритетного значення для Вашингтона набула боротьба з антидемократичними режимами і підтримка молодих демократій у світі. У цьому контексті, пострадянський простір, де в 2003–2005 рр. відбулася низка «кольорових революцій», набув для США особливого значення. Вони направили свої зусилля на підтримку євроатлантичної орієнтації України та Грузії, а, з іншого боку, критикували авторитарні режими в державах СНД (в тому числі і в Росії) та їх зовнішню політику.

¹ Rebuilding America's Defenses: Strategy, Forces and Resources for a New Century. A Report of The Project for the New American Century, September 2000. – P. 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.informationclearinghouse.info/pdf/RebuildingAmericasDefenses.pdf>

- ² Statement of Principles. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rightweb.irc-online.org/images/uploads/PNAC_Statement_of_Principles.pdf
- ³ Defense planning Guidance, FY 1994-1999 (draft), 1992. – Р. 3. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www2.gwu.edu/~nsarchiv/nukevault/ebb245/doc03_full.pdf
- ⁴ Brzezinski, Zbignev. A Geostrategy for Eurasia // Foreign Affairs, September/October 1997. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.foreignaffairs.com/articles/asia/1997-09-01/geostrategy-eurasia>
- ⁵ The National Security Strategy of the United States of America 2002. – Washington: The White House, 2002. – Р.4.
- ⁶ Ibid . – Р.30
- ⁷ О рамочной программе ГУАМ-США по содействию торговле и транспортировке, обеспечению пограничного и таможенного контроля, борьбе с терроризмом, организованной преступностью и распространением наркотиков. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://guam-organization.org/node/315>
- ⁸ The National Security Strategy... 2002. Op. cit. – Р. 24.
- ⁹ Bush, George. Second Inaugural Address, 2005. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.bartleby.com/124/pres67.html>
- ¹⁰ The National Security Strategy of the United States of America. - Washington: The White House, 2006. – Р. 7. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.comw.org/qdr/fulltext/nss2006.pdf>
- ¹¹ Rice, Condoleezza. Transformational Diplomacy. January 18, 2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2006/59306.htm>
- ¹² Department of State and USAID Strategic Plan. Fiscal Years 2007-2012. Transformational Diplomacy. – Р.48. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.state.gov/documents/organization/82819.pdf>
- ¹³ President Bush Participates in Joint Press Availability with President Viktor Yushchenko of Ukraine. April 1, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://georgewbush-whitehouse.archives.gov/news/releases/2008/04/20080401-1.html>
- ¹⁴ Secretary Rice Addresses U.S.-Russia Relations at the German Marshall Fund. September 18, 2008. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://2001-2009.state.gov/secretary/rm/2008/09/109954.htm>

В статті проаналізована еволюція концептуальних підходів політики США в отношении государств постсоветского пространства в период администраций Джорджа Уокера Буша (2001–2009 гг.). Рассмотрены истоки глобальных внешнеполитических концепций Вашингтона при президентстве Дж. Буша-младшего.

Ключевые слова: внешняя политика США, постсоветские государства, президент США Джордж Уокер Буш.

The article studies the evolution of conceptual approaches of the U.S. policy toward post-Soviet states under George Walker Bush's administrations (2001–2009). The analysis is also focused on the sources of the G. Bush's global foreign policy concepts.

Keywords: US foreign policy, post-Soviet states, the U.S. President George W. Bush.

НАШІ АВТОРИ

Василишин Степан – аспірант Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Вівчарик Петро – аспірант кафедри нової та новітньої історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Ганул Антон – аспірант кафедри історії слов'ян історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гвоздков Сергій – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Гонг Согу – професор факультету українських досліджень, Гангукський університет зарубіжних досліджень. Республіка Корея, Сеул.

Гринюка Богдан – аспірант кафедри стародавньої і середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Грушецька Вікторія – здобувач кафедри етнології і археології Інституту історії, політології і міжнародних відносин Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ).

Кліш Андрій – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Конта Ростислав – доктор історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Кошіль Григорій – аспірант кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Круглова Людмила – кандидат історичних наук, директор Музею історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Люлька Віталій – магістр кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Машкевич Стефан – доктор фізико-математичних наук, провідний науковий співробітник Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова НАН України.

Мотуз Василь – здобувач кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мочалов Євген – аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Пивоваренко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Національного університету харчових технологій (Київ).

Пустовалов Сергій – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, доцент.

Рудь Микола – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії стародавнього світу та середніх віків історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Скловський Ігор – доктор філософських наук, професор кафедри суспільних наук та документознавства Кіровоградського національно-технічного університету.

Трохименко Олександра – аспірантка кафедри етнології та краєзнавства історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Наукове видання

Етнічна історія народів Європи

Збірник наукових праць

Випуск 47

Комп'ютерна верстка Віктора Пилипенка

На першій сторінці обкладинки фрагмент малюнка Якова Гніздовського «Різдво».

Підписано до друку 14.12.2015. Формат 60x86/8.
Гарнітура Agial. Папір офсетний. Друк репрографічний.
Умовн. друк. арк. 10.
Тираж 300.